

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ЗАПОРОЖЕЦЬ Сергій Анатолійович

УДК 329.285 (18/19)

**АНАРХІЗМ ЯК ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ТЕЧІЯ:
СУТНІСТЬ, ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата
політичних наук

Науковий керівник:

ХИЛЬКО Микола Іванович
доктор філософських наук
професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

Ошибки! найден.....	Источник	ссылки	не	3
РОЗДІЛ 1				
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АНАРХІЗМУ				
1.1. Походження та сутність анархізму як ідейно-політичної течії				10
1.2. Ідейна еволюція анархізму та його відгалужень в умовах революційних суспільно-політичних змін.....				31
Висновки до розділу 1.....				72
РОЗДІЛ 2				
ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТЕОРЕТИКІВ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО АНАРХІЗМУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ				
2.1. Розвиток класичного західноєвропейського анархізму в ХІХ столітті (В. Годвін, М. Штірнер та П.Ж. Прудон).....				75
2.2. Формування ідейно-теоретичного підґрунтя анархізму представниками російської суспільно-політичної думки (М. Бакунін, П. Кропоткін та О. Боровий).....				105
Висновки до розділу 2.....				134
РОЗДІЛ 3				
ТЕНДЕНЦІЇ АНАРХІСТСЬКОЇ ДУМКИ В ХХ-ХХІ СТОЛІТТЯХ				
3.1. Поширення ідейно-політичних поглядів анархістів в Україні на початку ХХ століття.....				136
3.2. Особливості розвитку сучасних течій анархізму.....				166
Висновки до розділу 3.....				180
ВИСНОВКИ.....				183

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	194
--	------------

ВСТУП

Актуальність дослідження проблем анархізму як політичної течії, пов'язана з необхідністю звернення до аналізу тих політичних ідеологій, що не отримали належного висвітлення в попередні роки. Розгляд даної проблеми актуальний для українського суспільства, особливо в теперішній час, коли в країні відбуваються кардинальні зміни у сферах суспільного життя, здійснюється перехід українського суспільства від однієї моделі політичної системи до іншої. У цей час виникає необхідність перегляду застарілих норм взаємовідносин між державою, суспільством та особою. До нового пошуку спонукають неординарні концепції, доктрини, теорії, які б дозволили розвивати нестандартні підходи до прийняття різних політичних рішень. За таких міркувань вивчення анархізму представляє значний інтерес, як в теоретичному, так і в практичному сенсі.

Анархізм ставить перед собою мету досягти найвищої свободи для людини. В основі його вчення закладені ідеї збереження природної свободи особистості та визначення реальних шляхів досягнення її незалежності. Анархісти пропонують реорганізацію влади таким чином, щоб вона із засобу “придушення” свободи стала засобом її досягнення і захисту. Такі положення теоретиків наближують це вчення до сьогоденних очікувань та сподівань українських громадян – отримати гарантії від державної влади, які б забезпечували захист їх прав та свобод.

У документах і довідковій літературі минулого століття анархізм часто характеризувався як дрібнобуржуазне, волюнтаристське, утопічне вчення, що не містить у собі нічого суттєвого, окрім пропагандистських загальних висловів про знищення державної влади. В енциклопедичних виданнях наших днів анархізм, як і раніше, розглядається як вчення, основними принципами якого є заперечення державності та її форм влади, що в замість пропонує створити добровільні асоціації громадян у вигляді трудових федерацій. Більше того, не визнаною до теперішнього часу залишається сама ідея анархізму, трактується як безвладдя і хаос. Все це впливає на смислове сприйняття ідей анархізму, роблячи їх часом заплутаними і незрозумілими.

У дослідженні ідейно-політичної течії анархізму, починаючи з XIX століття, залишилося безліч невирішених проблем. Анархізм включає в себе напрями, що роблять складним його визначення сутності та ідеалу. Дослідження даної проблеми ускладнене ще й тим, що сам процес переосмислення теорії анархізму, пояснюється суперечливими поглядами між основоположниками течії. На початку XXI століття зріс потік наукових розробок, в яких переглядаються теоретичні засади концепцій. Аналіз анархічної думки в якійсь мірі розпочинається заново. При використанні навіть простих висновків сучасної науки, можна зазначити, що минуле та майбутнє влаштовані значно складніше, ніж представляли це видатні теоретики анархізму. Саме тому проблема анархізму залишається науково значимою.

Незважаючи на те, що анархізм є достатньо вживаним поняттям сучасної політичної науки, водночас, існують певні розбіжності думок до визначення його сутності. Нерідко зустрічаються різноманітні трактування, які базуються на різних неординарних підходах. Недостатньо вивченими лишаються наукові проблеми щодо формування та перспектив розвитку анархізму як ідейно-політичної течії. Особливо це стосується розробки методології основ дослідження течії анархізму, виявлення чинників формування, аналізу особливостей структури та обґрунтування напрямів та тенденцій в умовах докорінних суспільно-політичних змін. Зазначені обставини сприяли вибору теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційного дослідження пов'язаний з плановими та науковими програмами комплексної науково-дослідної теми “Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації” та науково-дослідної теми філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Філософсько-світоглядні та політологічні аспекти гуманітарного розвитку сучасного суспільства” (06БФ041-01).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування теоретико-методологічних засад, місця та ролі анархізму як ідейно-

політичної течії в житті суспільства. Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- проаналізувати теоретико-методологічні основи дослідження сутності анархізму та визначити його місце в історії політичної теорії і сучасної політичної науки;
- виокремити основні напрями анархізму, їх ідейно-політичні витоки в еволюції класичного та посткласичного періодів;
- розкрити погляди класиків західноєвропейського анархізму в ХІХ столітті;
- розглянути формування ідейно-теоретичного підґрунтя анархізму представниками російської суспільно-політичної думки;
- окреслити передумови виникнення та розповсюдження анархістських політичних ідей в Україні на початку ХХ століття;
- дослідити основні тенденції розвитку сучасних течій анархізму.

Об'єктом дослідження є ідейно-політичні течії в історії та теорії політичної науки.

Предметом дослідження є особливості формування анархізму як ідейно-політичної течії, її сутність, проблеми, еволюція, тенденції розвитку в умовах динаміки суспільно-політичних змін.

Методи дослідження. Відповідно до цілей і завдань, теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є загальнофілософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання, що відображають постановку проблем та сприяють їх вирішенню. Дослідження базувалось на основних принципах сучасного наукового пізнання – науковості, об'єктивності, історизму, розвитку, єдності теорії та практики. Воно проведено з використанням таких методів, як діалектичний, метод структурно-функціонального аналізу, компаративний метод, комплексний метод, методи герменевтики та системного аналізу.

Історико-хронологічний метод дозволив розглянути генезис та історичний простір течії анархізму. *Конкретно-історичний* метод був використаний при визначенні ідейно-політичних підходів, що були розвинуті та обґрунтовані у

вченнях теоретиків анархізму, в контексті своєї епохи. На основі *інституціонального* методу розглядався ідеал майбутнього бездержавного устрою в теоріях мислителів як сукупність нових суспільних інститутів. *Логико-теоретичний* метод дозволив охарактеризувати різні проекти анархічного вчення. *Прогностичний* метод дозволив виявити деякі фактори, цикли, тенденції розвитку еволюції анархізму. Пошуку дослідження сприяли принципи науковості, цілісності та соціальної зумовленості. Теоретичні висновки будувались на інтерпретації фактичного матеріалу та систематизації наявних аналітичних здобутків, переважно науковців України, Росії та європейських країн.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційному дослідженні одержані нові результати, які полягають у розробці теоретико-методологічних підходів до аналізу анархізму. Дисертація висвітлює узагальнену оцінку ефективності теорії анархізму як ідеології, так і суспільно-політичного руху.

Уперше:

– проведено комплексне дослідження анархізму, зокрема акцентовано увагу на розгляді його як ідейно-політичної течії. Запропоновано авторське бачення даної течії, як такої, що прагне організувати суспільство на принципах вільного договору та самоорганізації без посередництва держави або політичної влади. Анархізм виступає проти різних форм ієрархії та авторитаризму, що експлуатують і створюють соціальну нерівність між людьми. Теоретична побудова анархічного суспільства не є дезорганізацією, а є спробою організуватися на невідносинах людей, які б керувалися особистими цінностями;

– проаналізовано еволюційну класифікацію напрямів анархізму в XIX-XX століттях. Проведено інтегральну оцінку ідейно-політичних течій (напрямів) анархізму, що мають подібні специфічні особливості в теоретичних підходах, структурах, генетичних зв'язках у класичному та посткласичному періодах. Показано відмінності напрямів, що проявляються у вирішенні спільних цілей, зокрема в недостатній диференціації проміжних та кінцевих результатів теоретиків щодо майбутнього бездержавного суспільства. Кожний із напрямів пропонує своє бачення проблеми свободи та особи, яке розглядається в якості найважливішого

предмета та мети всієї ідейно-політичної течії анархізму. Крім того, встановлено, що в класичний та посткласичний періоди анархічні теорії пристосувалися до напруженої обстановки у суспільстві, синтезувавши різні положення анархічної теорії в кінці XIX на початку XX століття.

Удосконалено:

– підґрунтя досліджень західноєвропейської анархічної традиції в якості теоретичного постулату, що проголошує радикальне або еволюційне досягнення абсолютної свободи особистості, її матеріальне та духовне всевладдя. На цій основі виокремлено ознаки та критерії протистояння анархізму проти інституційно-владних форм, що стримують індивідуальну свободу. В розгляді наукових праць теоретиків анархізму показано критичну оцінку тенденцій державного устрою та пов'язаного з ним “буржуазного” суспільства, що поневолює та пригнічує людську гідність і цінність людської особистості. Вказано невідчужуваність суверенітету особи, ідеї про нерозривні зв'язки, що існують між свободою і рівністю, між особистим і загальним початком у майбутньому анархічному суспільстві;

– розуміння про концептуальні засади ідейно-теоретичних витоків російського анархізму. З'ясовано рівень усвідомлення визначальної ролі мислителів щодо майбутнього політичної влади, яка не повинна бути представлена у вигляді бюрократичної корпорації чиновників та формуватися “зверху” державними органами, а має створюватися “знизу” на основі громадської волі; політичне управління повинно здійснюватися через федеральну колективну систему, засновану на вільній асоціації самоврядування, децентралізації, автономних територіальних центрах. Організації не повинні будуватися за ієрархічним принципом, вони мають створюватися на співпраці між людьми, безпосередньо керуватися своїми власними справами.

Набули подальшого розвитку:

– питання про ідейно-політичні погляди анархістів в Україні на початку XX століття, що будувалися на анархістських традиціях. Показано, що махновському рухові імпонувала анархістська ідеологія, а також орієнтація на особисту свободу, альтруїстичні дії кожної окремої людини, що дозволили б знищити насильство, яке

є основою усіх форм держави. З'ясовано, що анархістська політична ідеологія та практика характеризується серйозним коригуванням стратегії, пошуком шляхів подолання локальності революційного процесу, піднесенням анархо-комуністичних ідей, перенесенням центру тяжіння внутрішньої політики на рівень підвищення культури населення України. Домінуючою тенденцією руху було прагнення сформувати робітничий контроль, добровільну кооперацію, самоврядування колективів і робочих організацій, прямий товарообмін між промисловістю і сільським господарством;

– положення про особливості розвитку сучасних позицій течії анархізму в контексті ідеології лібертаризму. Доведено, що сучасний анархізм розвивається в переосмисленні багатьох теоретичних положень шляхом внесення до них нових теоретичних ідейно-політичних програм. Еволюція анархізму відбувається у формі масової появи нечисленних лібертарних об'єднань. Показано, що майбутній лібертарний рух матиме розвиток, а саме: анархізм завжди, як ідейно-політична течія, привертатиме увагу людей до тих пір, поки існуватиме держава як суспільно-політичний інститут; лібертарний рух сприятиме дотриманню своїх незмінних позицій, застосовуватиме агітаційно-пропагандистські позапарламентські методи; під час соціально-політичної кризи анархізм може виступити революційною рушійною силою.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що сформульовані основні теоретичні положення та висновки роботи є певним внеском у подальшу розробку та поглиблення теоретичного осмислення проблем анархізму як ідейно-політичної течії для життя суспільства з огляду на суттєві зміни у світі, що відбулися в XIX-XX століттях. Це дає можливість конкретизувати ідейні положення анархізму, що на основі аналізу вимагають комплексного і міждисциплінарного вивчення, а відтак мають і придатну у практичній діяльності форму для врахування під час розробки національних та зовнішньополітичних концептуальних положень.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при проведенні подальших наукових досліджень з проблематики анархізму, що

сприятимуть постановці оптимального для України рішення в розбудові демократичного суспільства. Отримані результати можуть бути використані як основа для подальших досліджень у сфері сучасного політичного процесу, політичної теорії та історії політичної науки. Висновки й рекомендації можуть бути використані в навчальному процесі вищих навчальних закладах при складанні курсів і програм з політології, теорії політики та історії політичних вчень.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційного дослідження були обговорені на методологічних семінарах і засіданнях кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доповідях і виступах на міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а саме: Міжнародній науковій конференції “Дні науки філософського факультету – 2010” (Київ, 2010); IX Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених “Шевченківська весна” (Київ, 2011); Міжнародній науковій конференції “Дні науки філософського факультету – 2011” (Київ, 2011); Всеукраїнській громадській організації “Асоціація правозахисників Феміда”: Міжнародній науковій конференції “Осінні наукові читання – 2010” (Київ, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля: “Релігія, релігійність, філософія та гуманітарні знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспект” (Луганськ, 2010); Всеукраїнській науковій конференції у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара: “Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні” (Дніпропетровськ, 2011).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 12 праць, з них – 4 у фахових виданнях з політичних наук, 6 – у тезах наукових конференцій.

Структура дисертації. Мета та завдання дослідження, логіка реалізації пізнавальної концепції визначили структуру дисертації, що складається із вступу, трьох розділів, поділених на шість підрозділів, висновків і списку використаних джерел, що включає 243 найменування. Повний обсяг роботи становить 212 сторінок, основна частина дисертації 193 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АНАРХІЗМУ

1.1. Походження та сутність анархізму як ідейно-політичної течії

Пройшло немало століть від зародження анархізму. Але для людей, які не розуміють самого поняття “анархізм” або “анархія” це завжди викликає, як правило, одні й ті ж асоціації: збунтована молодь на підпитку, чорний прапор з черепом і кістками, неконтролююча ситуація на роботі із загадковою фразою “Анархія – мати порядку!” тощо. Так, з цим можна було б погодитися в якійсь мірі, але сам анархізм має зовсім інше відношення та поняття до соціального життя.

Елемент анархічного світогляду має глибоке коріння. Прагнення до повної свободи особистості у вільному суспільстві, зречення влади проходить через різні епохи цивілізації. Цю тенденцію представлено античними софістами, китайськими даосами, середньовічними європейськими анабаптистами, російськими духоборами та іншими. Вперше анархізм як політична течія проявив себе під кінець XVIII століття. Представниками теоретичного вчення анархізму були філософи, мислителі, науковці, політичні діячі та багато різних видатних людей. В Європі анархізм, як політична течія, повністю сформувався в 40-50-х роках XIX століття. У цей час Європу поглинула епоха великих революцій, що сприяли затвердженню людської індивідуальності та краху основ традиційного суспільства. Поступово стали проявлятися витoki анархізму в суспільстві. Спочатку вони проявилися як філософське вчення, а потім як важлива частина революційного та визвольного руху.

У науковій літературі нам доводилося зустрічатись з тим, що революція та свобода завжди “...породжуються на крові та стражданні. У період революції гинуть люди, герої, борці, що творять нову епоху, а також спадкоємці старого, які героїзмом захищають його” [83, с. 18]. Анархізм народжується з людиною і живе в кожному. Але задавлений убогістю, боязливістю, негативним образом перед

людьми і перед теоріями, звичками до насильства людського життя. Тому для цього потрібна сміливість, прояснення, прагнення подвигу, щоб у кожному прокинулась ідея анархізму. В основі побудови анархізму лежить вільна людина, вільна гідність від влади, законів, які для неї придумали інші. Але свобода анархізму є свободою всіх. Анархізм ставить за мету боротися до того часу, доки не будуть вільні всі. Для анархізму немає ідолів. Нічого абсолютного, крім самої людини, її волі, її прав на необмежений розвиток. Анархізм являє собою рівність у свободі, і кожен-творець своєї справи, а сфера його особистої свободи є недоторканою.

Анархізм являє собою самоврядування у всіх сферах життя суспільства, при якому досягається максимально можлива міра свободи для кожного народу та кожної окремої особи, неможливість розширення прав однієї особи за рахунок іншої. На відміну від демократії, принципом якої є підпорядкування меншин більшості, що проявляється шляхом голосування, анархізм надає можливість будь-якій меншині жити так, як вона того прагне, якщо при цьому не пригнічує свободу інших. Згадаємо нам знайомий революційний вираз: “Анархія – мати порядку”, що означає не “хаос” та “розруху”, а те, що анархія повинна стати матір’ю майбутнього громадського порядку. Порядок ґрунтується не на примусовому підпорядкуванні єдиній насильницькій владі, а на добровільних взаємовигідних договорах між окремими особами і групами на принципі добровільної кооперації всіх членів суспільства, при якій конфлікти, що виникають, вирішуються “третейським” судом. Щоб стати анархістом, потрібно визнати себе достатньо розумною і вільною людиною та керуватися в житті своїм розумінням добра і зла, а не законами, що нав’язуються державою.

Соціально-політична свідомість у період Радянського Союзу залишила “туманний слід” про анархізм, який залишається і на сьогоднішній день. Звісно, будь-якій владі не може бути до вподоби анархізм, як безвладдя. У радянській енциклопедії відмічається, що анархізм – суспільно-політичний рух, який виступає за негайне знищення будь-якої державної влади в результаті самовільного стихійного бунту мас та створення дрібних автономних асоціацій

виробників, відкидає політичну боротьбу робочого класу та диктатуру пролетаріату [31, с. 52].

Прикро, що уряд держави не цінує більшість свого населення, залякує “згубною” анархією. Але незважаючи на це, ми можемо навести декілька фактів з історичного надбання анархізму, де він мав велике значення для людства:

– по-перше, Першого травня, День міжнародної солідарності трудящих почали відзначати в пам'ять про страчених у Чикаго анархістів;

– по-друге, для здобуття перемоги над білогвардійцями вирішальний внесок зробили повстанські загони Нестора Махна;

– по-третє, Лев Толстой, про якого лише мовиться як про “дзеркало російської революції”, був яскравим прихильником анархізму та противником державності;

– по-четверте, військові діячі революції Дмитро Фурманов і Григорій Котовський, перш ніж стати більшовиками, брали участь в анархістському русі.

Тому до анархізму, на наш погляд, можна відноситись по-різному. Кожен з нас повинен об'єктивно подивитися на цю теорію та на перебіг її соціально-політичної думки. У дисертаційному дослідженні ми спробуємо детальніше обґрунтувати сутність та значення анархізму, звернувши увагу на погляди теоретиків і науковців, які в різні часи бачили це вчення як з негативної, так і з позитивної сторони.

Нам часто доводиться зустрічатися зі словом “анархізм” у різних наукових виданнях. Французький анархіст-теоретик Даніель Герен (1904-1988) у своїй праці “Анархізм: від теорії до практики” відмічав, що термін “анархізм” “старий як цивілізація” [208, с. 98]. Для піфагорійців найгіршим злом була анархія. Це поняття використовував давньогрецький філософ Аристотель у політиці, визнаючи, що “в демократіях безлад і анархія державного ладу викликає занепокоєння серед людей”, і що в багатьох випадках “демократи були переможені через недисциплінованість і анархію...” [6, с. 211].

Російський вчений і письменник Володимир Даль (1801-1872), створивши відомий “Тлумачний словник живої великоруської мови”, розглядав походження

грецького слова “анархія” таким, що означало “...відсутність у державі або общині керівника, відповідного правління, сили, порядку”. А “анархіст”, на його думку, виступає як “повелитель безвладдя” [199, с. 16].

У період активного розвитку анархічної течії в політичній свідомості виділялося декілька підходів до розуміння анархізму. У них віддзеркалювалися політичні позиції лібералів, соціал-демократів, анархістів та інших представників цього напрямку. У той період трактування анархізму виходило з позиції прибічників різних політичних поглядів на життя тодішнього ладу.

Про негативний зв'язок між анархією та державою говорив філософ і соціолог Богдан Кістяківський (1868-1920). Він розглядав державу як засіб подолання в ній анархії. Адже держава – засіб усунення анархії із законодавчого рівня життя, а соціалістичне – здатність ліквідувати анархію в господарській сфері [98, с. 155].

Філософ та громадський діяч Євген Трубецькой (1863-1920) який стверджував, що небезпека наслідків анархії може бути спричинена для втрати свідомості ієрархії в цінності державних форм. З його висновків ми бачимо, що “...люди, зголоднілі за порядком і владою, кидаються в обійми будь-якій владі, якою б негативною вона не була” [200, с. 4].

До прихильників даної думки можна віднести філософа, політичного діяча Павла Новгородцева (1866-1924). Він трактував анархізм як утопію, відзначаючи при цьому близькість кінцевого ідеалу марксизму до анархічних ідей. Вказавши, що “...відокремлення російської інтелігенції від держави мало фатальні наслідки для державного розвитку”. П. Новгородцев вважав, що “...відродження Росії в твердженні переконань, відторгненні від держави – духовний плід соціалістичних і анархічних впливів. Цей вплив повинен бути викорінений із загальної свідомості...” [149, с. 211-212].

Так, на думку професора Йосипа Покровського (1868-1920), важливим для анархізму, як утопічної свідомості, є реалізація “високодуховних людей”, а без них виникає “війна всіх – проти всіх”. Він звернув увагу на невідповідність високого гуманістичного потенціалу вчення анархістів і осіб, що залучилися до

них, які були розкріпачені індивідуальним егоїзмом та егоїстичними витоками. “Не вдумуючись у глибину вчення анархізму, – писав Й. Покровський, – де містяться важливі для особи корективи, несвідомий розум засвоює в них прості, бойові лозунги та вбачає одне – звільнення свого егоїзму від всяких обмежень” [160, с. 137].

Егоїзм в анархічних традиціях не пройшов поза увагою німецького філософа Макса Штірнера (1806-1856). У своїй книзі “Єдиний і його власність” він піддав ґрунтовній критичній оцінці ідеї, відносини, установи, які нав'язані людям, суспільством, церквою і державою. М. Штірнер тлумачить: “Все життя – боротьба за самоствердження особистості, самобутній прояв свого “Я”. Філософії, які існують і ті, що існували, прагнуть підпорядкувати людину в ім'я надуманої ідеї”. Також автор вважає, що “...за поняттями “Бог” та “суспільство” – немає нічого реального, віру в Бога створила церква, а віру в суспільство – держава” [220, с. 38].

Один з основоположників теорії анархізму Михайло Бакунін (1814-1876) у своїй праці “Державність і анархія” виклав своє філософське обґрунтування анархізму. Для теоретика першим людським законом є солідарність, бо колективна трудова діяльність здатна звільнити людину від ярма зовнішньої опіки, а другим законом суспільства – свобода. М. Бакунін вважає, що під терміном “анархізм” повинна розумітися “...повага людської особистості, як вищого закону людства. Важливою, справжньою метою історії, єдиною та законною є гуманізація, людяність і звільнення, реальна свобода, реальний добробут, щастя кожного в суспільстві індивіда” [16, с. 341].

Значний інтерес представляє характеристика анархізму П'єра Жозефа Прудона (1809-1865). Французький економіст і соціолог, а в свою чергу, один із перших великих теоретиків напряму соціалістичної ідеології, детально коментував у своїй книзі “Що таке власність?” значення анархічної течії в соціальному, політичному і економічному житті. Так П.Ж. Прудон стверджує: “Хоча я великий прихильник порядку, тим не менше я в повному сенсі слова анархіст”. Під анархізмом ним розуміється скасування всіх форм пригноблення

людської гідності, а зміни, що проводяться в “політичній конституції”, на його думку, вигідні лише пануючій меншості [169, с. 137].

На переконання політичного діяча, філософа Петра Струве (1870-1944), у збірці “Віхи” зображені події смуту XVII століття як боротьби і перемоги державного ладу над протидержавним анархічним зародженням. “Просвітницька діяльність інтелігенції, пробуджуючи в народі грізні, неорганізовані стихійні сили, повертає Росію до хаотичного стану, труднощів і жертв” [194, с. 147]. По такій логіці, за мислителем, революція та анархія виявляються подібними явищами.

Російський політичний діяч Павло Мілюков (1859-1943) приділяв анархізму слов'янофілів вагоме значення. Для науковця важливим був зв'язок популярності індивідуалістичних поглядів, запозичення новітнього анархізму з Європи, наявність у середовищі російської інтелігенції анархічних течій. Він визнавав несправедливим звинувачення авторів збірки “Віхи” в “бездержавності” та “анархізмі” всього революційного руху [141, с. 123].

Релігійний філософ Сергій Алексєєв у своїх ідеях розглядав три пориви в житті громадських організмів: революціонізм, анархізм і деспотизм. На його думку, при всій своїй зовнішній відмінності, вони внутрішньо між собою пов'язані та безпосередньо породжують один одного. Анархізм, вважає С. Алексєєв, визначається як “...порив більшості, який не хоче знати ні цілого, ні законів, що творять органічне життя, анархізм виражає лише егоїстичне самозвеличення елементів окремо” [11, с. 224-225]. Тільки до цього “пориву”, варто нам зазначити, звести дане явище було б нелогічним, але онтологічний момент хаосу дійсно присутній як у політичному житті, так і в політичній свідомості.

Анархізм, як ідейно-політичну течію, що пов'язана з психологією народних мас, розглядав відомий російський релігійний філософ XX століття Микола Бердяєв (1874-1948). За ним, теорія анархізму в Росії залежить від “особливостей російського характеру”. У своїх твердженнях філософ зазначає, що анархізм М. Бакуніна є крайньою формою народництва і слов'яно-руським месіанізмом, а

поява перших елементів анархізму пов'язана з релігійним розколом. До цього ж, М. Бердяєв підкреслює, що "...в російському революційному русі анархісти беруть другорядну позицію. Течія анархізму має певний релігійний компонент, анархізм – російське відкидання спокуси царства цього світу" [25, с. 169]. Мислитель обґрунтовував свої погляди на взаємообумовленість явищ етатизму і анархізму, а також інстинктивну природу анархізму. "Російський етатизм, – писав він, – був завжди зворотною стороною російського анархізму. Комуністична революція скористалася свого часу анархічними інстинктами, але вона прийшла до крайнього етатизму, що пригнічує всякий прояв російських анархічних інстинктів" [24, с. 117].

У той час чітку оцінку нетрадиційному зв'язку анархізму з явищами порядку проаналізував німецький теоретик соціалістичних поглядів, професор Рудольф Штаммлер. При здійсненні свого аналізу він вважав недоречним розглядати анархізм лише як заперечення порядку, підкреслюючи, що "...теорія анархізму вимагає порядку в суспільстві та прагне до гармонії в соціальному житті, але повинен існувати інший порядок, не державний, а саме тому примус повинен бути зовсім скасований" [218, с. 4-5].

Особливим слід визначити підхід німецького професора, науковця в галузі дослідження анархізму Поля Ельцбахера, який, на наш погляд, першим звернув свою увагу на необхідності комплексного і обов'язково правового зображення течії анархізму. "Той, хто хоче ґрунтовно вивчити анархізм, повинен добре знати законодавство, громадську економію та філософію. Анархізм розглядає юридичні установи з їх економічним впливом, з філософської точки зору" [77, с. 5].

Як ми бачимо, в поглядах різних представників соціально-політичних думок, значення анархізму має суперечливий характер. В їхніх роздумах проявляються головні сторони анархічної течії: в онтологічному зв'язку з процесами руйнування одних форм життя і творення інших; певній функціональній ролі анархізму, як елемента системи і ланки механізму соціальної дестабілізації. Така важлива сторона даної течії не підкреслювалася чітко в працях представників інших політичних напрямів. Для ліберальних пояснень

анархізму приділено недостатню увагу, а саме до соціально-політичної основи течії, яка розглядалась різними науковцями “поверхнево”. Зрозуміло, що в розгляді анархізму склалися неоднозначні підходи до даної течії. На це вплинуло формування в “ядрі” анархічного типу соціально-політичної свідомості, нові форми ідейних комплексів і прагнення теоретиків анархізму націлити свої ідейні орієнтири на цінності анархічної свідомості існуючими науками того часу.

Розумінню сутності анархізму приділяв особливу увагу один із засновників анархо-комуністичної течії Петро Кропоткін (1842-1921). Він першим в анархічній літературі спробував поєднати природу анархізму зі складними процесами, що вирують у природі і суспільстві, з нескінченністю, які зумовлюють стихійність “Всесвіту та суспільства”. Дослідник розглядав анархізм як синтетичну філософію природи і суспільства. Тому за П. Кропоткіним “Анархія – вчення, яке прагне до повного визволення людини від ярма Капіталу і Держави. Її тенденція – заснувати синтетичну філософію, яка б охоплювала всі явища природи, включаючи сюди життя людського суспільства, їх економічні, політичні та етичні питання” [112, с. 280]. Це означає, якщо говорити мовою заможних і правлячих класів, даний стан був би станом хаосу та безладу. Але політична думка стверджує нам інше, що такі періоди були саме періодами революцій, переворотів, коли руйнувалися основи застарілого суспільства і, водночас, закладалися основи нового порядку і ладу, в якому звільненим особам жилося згодом дещо краще, ніж раніше.

Розкриваючи особливості ідейно-політичної течії анархізму, варто відзначити, що в ній важливу роль відіграє вчення соціалізму, що було закладено історично. Співвідношення анархізму із соціалізмом розглядається як наступний ступінь суспільної еволюції.

Такого погляду дотримувався український соціал-демократ Яків Кирилівський (1882-1936). Він стверджував, що “...ідея анархізму являє собою вчення, яке йде на зміну соціалізму подібно до того, як соціалізм колись йшов на зміну лібералізму” [151, с. 37].

А теоретик посткласичного анархізму ХХ століття Абба Гордін, стверджував, що анархізм як вища ступінь соціального розвитку, новий крок вперед по шляху історичної інтеграції людства, історично лежить після соціалізму та означає "...створення нової політико-економічної організації, що охоплює весь світ" [58, с. 10]. Також значиться, що анархізм "...скоро, можливо, у найближчі десятиліття, набере нової історичної формації" – дану гіпотезу висловив анархіст-синдикаліст Микола Проферансов [3, с. 5-6].

На початку ХХ століття прихильники анархічної течії вбачали в ній стійкий внутрішній стан, безкінечну творчість, вдосконалення, прагнення до гармонії. Для анархо-синдикаліста Якова Новомірського, він ототожнювався як вільна творчість особи. А прибічник анархо-індивідуалістського напрямку Павло Турчанинов (Лев Чорний) в анархізмі вбачав "втілення в людину радості життя, свободу думки для особи" [209, с. 277].

Теоретик анархізму Олексій Боровий, який дотримувався анархо-синдикалістських поглядів, не раз звертав увагу на анархізм з психологічної точки зору. Він писав: "В основу анархічного світогляду може бути покладений лише один принцип аж до безмежного розвитку людини та розширення його ідеалу, сутність анархізму в вічному неспокої, вічному запереченні, вічному шуканні" [32, с. 19]. На нашу думку, О. Боровий краще за інших представників анархічного напрямку зобразив характерну межу самосвідомості анархізму, як розуміння ним себе, обґрунтував загальний підсумок розвитку людської думки. Він неоднозначно наголошував, що "...анархізм – спадкоємець всіх минулих визвольних прагнень людини, який несе відповідальність за їх збереження" [32, с. 169].

Особливу увагу привертає той факт, що роль певних форм влади, які представляли анархізм як ідеологію, мають у своєму джерелі емпіричну реакцію на абсолютизм влади, який постійно провокує анархічну свідомість. Це спостереження фіксує одну з характерних рис течії анархізму та його генезису. Проте, відзначаючи риси природи анархічної психології, анархізм виявляє певну

самоідеалізацію, недостатню самокритичність та необ'єктивне сприйняття державницької політичної свідомості.

Значиму соціально-психологічну природу анархізму змальовував у своїх рядках член партії лівих есерів Ісаак Штейнберг (1888-1957). Його роздуми свідчать, що “анархізм – стихія, дух людини, що шукає собі втілення в системі. Анархізм не відноситься до соціально-організованої або соціально-технічної категорії, він – соціально-психологічна категорія. Принцип трансформації свідомості та волі людини, останнє перетворення його душі. Саме цю стихію лівонародництво в себе втілює” [219, с. 152]. Справедливим для нас є підкреслити спонтанний момент анархізму, зв'язок цієї властивості з трансформацією свідомості та волі, якому І. Штейнберг давав невизначену загальну характеристику даної течії.

Неможливо не звернути увагу на кримінально-психологічний і соціологічний підхід до пояснення анархізму, запропонований родоначальником антропологічного напрямку в криминології Чезаре Ломброзо (1835-1909). Спробуємо відзначити основні підходи італійського ученого, пам'ятаючи про неоднозначність його поглядів. Сам психолог визнавав, що з глибокої давнини відомі злочинці з альтруїстичними тенденціями, фанатики альтруїзму прагнули реалізувати анархізм на релігійному або політичному ґрунті [125, с. 4-5]. У той же час, він розглядав анархізм як заклик до повернення первісного стану, але підкреслював, що оскільки розвиток суспільства йде зигзагоподібно, то повернення не завжди означає регрес. “Нежиттєвість анархізму”, за Ч. Ломброзо, пов'язана з його невідповідністю психології суспільства, осіб, оскільки вони не здібні до сприйняття і здійснення дуже швидких змін та схильні до консерватизму. “Ненависть до всякого нововведення так глибоко корениться в людині, що дії насильства проти сталого є злочином, воно ображає погляд більшості” [125, с. 29]. Часто італійський дослідник вбачав в анархістах злочинців або божевільних, а також фанатизм, що народжується на ґрунті безглузких і спірних ідей, любов до нового, пов'язану з хворобливим станом їх нервової системи. “Я вже багато раз детально доводив, – писав Ч. Ломброзо, – що люди

взагалі ненавидять все нове, а лише природжені злочинці і неврівноважені шукають його” [126, с. 98]. Він розглядав анархізм як біопсихічне явище, що знаходиться поза межами історичних епох. Ч. Ломброзо відзначав наявність непоправних злочинців-анархістів у стародавньому світі, посилаючись на Сократа і Аристотеля, хоча і визнавав у анархістів особистий інтерес до прагнення вибратися з бідності. Також лікар-психіатр допускав страту відповідно до невинних злочинців-анархістів та пропонував лікувати їх. У той же час, він вважав, що необхідно використовувати на користь суспільства альтруїзм анархістів, нагадував про безглуздя боротьби з ідеями шляхом страт, попереджав про зворотний ефект жорстких дій проти анархізму. Для нього позитивне значення анархізму полягає у виявленні серйозних недоліків соціальної системи. Він підкреслював: “Холера вражає найбільш бідні та брудні квартали міста, туди мають бути направлені наші запобіжні заходи, так само і анархія в країні виникає з найгіршим управлінням влади. Тому, коли вона з'являється, ми повинні вживати заходи для придушення безладу та хаосу, які викликають і підтримують анархію. Ми ж робимо все навпаки” [127, с. 130].

З огляду на все це, можемо сказати, що ряд положень Ч. Ломброзо заслуговують на нашу увагу. Він мав широкий історичний погляд на течію анархізму, зв'язок системи ідей з певною структурою та особливостями психічної характеристики особи, констатацію зв'язку між мірою поширення анархізму і демократичною системою управління країною.

Але поряд із тим можна відмітити ряд серйозних недоліків його підходів. По-перше, як критерій віднесення людей до анархістів, він брав передусім поведінкові характеристики (бунтарство, порушення порядку) та недооцінював можливості необхідної відносної ідентичності індивідуальної свідомості теорії анархізму. У результаті цього він називав анархістів бунтівниками і заколотниками, незалежно від їх політичних орієнтацій та поглядів. По-друге, потребує уточнення його судження про винятковий консерватизм людей і їх відчуженість від усього нового. По-третє, загальні висновки він робив на основі вивчення невеликої групи хворих і невинних злочинців, прирівнявши їх до

анархістів. Не враховував він і різноманіття самої течії анархізму, порівняв її з тероризмом та дрібними подібними проявами релігійного та містичного анархізму, а також не враховувалась поведінка анархістів різних течій та історичні умови та ситуації. Крім того, він не брав до уваги Росію, де анархізм набув значного поширення, що повинно було б враховуватися при таких узагальненнях. Тому нам слід зауважити істотну неповноту фактичних даних Ч. Ломброзо.

Історично склалося, що анархізм завжди піддавався критиці з боку прихильників марксистських ідей. Соціал-демократичні та більшовицькі традиції відрізнялися значною критичністю, одночасно конкретною історичною оцінкою анархізму. Тут знайшли своє відображення окремі автори різних політичних напрямів. Якщо, наприклад, напрям переважно реформістів або соціал-демократів, то значна увага приділялася загальнофілософським аспектам проблеми, а якщо більшовицький напрям – політичним, а саме практико-політичним аспектам [163, с. 74]. Але, незважаючи на їх критичне бачення в оцінці анархізму, вони все ж внесли ряд істотних моментів у розумінні даної течії.

Революціонер, політичний та державний діяч Володимир Ленін (1870-1924) у своїх працях приділяв особливу увагу традиціям та інтерпретаціям анархізму. Його міркування про анархізм, на нашу думку, цінні з історичної точки зору:

– як відображення його поглядів на явище значної частини революційного руху;

– як сприйняття його великим політичним діячем і мислителем, що опинився в епіцентрі політичної боротьби, революційних подій;

– як погляд “зсередини” історичного контексту сучасника процесів завершення формування класичного і початку розвитку посткласичного анархізму вже у Радянській Росії.

У своїх роздумах В. Ленін відзначав трактування анархізму різними політичними силами та особливо вживання смислових значень слів “порядок” і “анархія”. Приділяв увагу підходу до широкого розуміння терміну “анархія” менш революційними верствами суспільства, що представляють їх партіями, які

бачили анархістів у всіх, хто зазіхає на зручні і вигідні для цих партій громадські порядки. У цей час питання смислових меж поняття “порядок” і “анархія”, залежно від соціально-політичної позиції, В. Ленін детально виклав у своїй праці “Політичні партії в Росії та завдання пролетаріату”. Крізь призму своїх трактувань революційний лідер зазначав, що “...партії, які стояли правіше конституційних демократів, вважали, якщо цар або бравий генерал захопить владу, то це від Бога, це порядок, все інше – анархія” [120, с. 198-200]. Порядок для них звужувався до монархічного ладу. Для буржуазії, за В. Леніном, порядок – ширше поняття. Він включає знищення монархії та встановлення влади буржуазії, що для монархів становило б анархію. Подальший розвиток революції, перехід меж сфери інтересів буржуазії, з їхньої точки зору, – вже безлад і анархія. Для конституційних демократів – “якщо капіталісти захоплять владу насильством, то це є порядок. Захопити владу проти капіталістів було б анархією” [121, с. 132].

Реформісти з числа соціалістів, на думку В. Леніна, допускали постбуржуазний етап революції: перехід влади від капіталістів до рук народних мас, соціальних низів, але не відразу, а поступово в блоці з буржуазією. “Якщо Ради робітничих і солдатських депутатів візьмуть всю владу, то це загрожує анархією. Нехай доки у капіталістів буде влада, а у Рад робочих і солдатських депутатів – “контактна комісія” [121, с. 134]. Крізь призму таких трактувань більшовики відмічали за необхідне захоплення всієї влади Радами, що в правовій частині політичного спектру характеризувалося як анархія. Поняття анархії при цьому зміщувалося до безпосереднього ідеалу і теорії анархізму як крайньої вершини політичного та ідеологічного спектру. Даючи аналіз поняттю “анархізм”, В. Ленін підкреслював, що “анархією називається заперечення будь-якої державної влади, а Рада робітничих і солдатських депутатів є державна влада” [121, с. 132-133].

Нерідко представники інших політичних партій називали більшовиків і самого В. Леніна анархістами. Для більшовиків такі заяви були недоречними. Погодимося з тим, що В. Ленін та його оточення негативно ставилися до подібних суджень, а їх протест проти анархізму був очевидний. Так, наприклад, у статті

“Значення братання” “вождь революції” підкреслив: “Скільки б не ображала нас, гніваючись, преса капіталістів та їх друзів, називаючи нас анархістами, ми не зупинимося повторювати: ми не анархісти, ми яскраві прибічники найкращої організації мас та стійкої державної влади, тільки державу ми хочемо не таку, як буржуазно-парламентська республіка, а як Республіка Рад робітників і солдатських депутатів” [122, с. 464].

Справедливо відмітив недооцінку регулятивної ролі держави в післяреволюційний період у марксизмі радянський науковець Георгій Шахназаров (1924-2001), який дійшов висновку, що в цьому питанні “більшовики, що засуджували анархізм, стояли, насправді, на анархістських позиціях” [214, с. 27]. Повністю з цим неможливо погодитися, але в поглядах В. Леніна, особливо в 1917 році, можна відмітити перебільшення значення одних чинників, явищ і недооцінку інших, дещо спрощене, перебільшено-ідеологізоване бачення історичної перспективи, “революційний романтизм”, характерний для революційної епохи. Не можна заперечувати і певних утопічних анархічних рис у політичних поглядах В. Леніна (плани ліквідації чиновництва, знищення постійної армії та поліції і тому подібне). Але все ж таки ми можемо визнати, що в його ліворадикальних поглядах було набуття тієї або іншої форми держави.

До питання про поняття анархізму В. Ленін звертався в статті “Союз брехні”, давши відповідь опонентам, що звинувачували його в “проповідях анархізму”. “У науці та в практичному розмовному вжитку встановлено, що анархізмом називається заперечення держави для перехідного періоду від капіталізму до соціалізму” [124, с. 222-223]. Тут же В. Ленін відмічав, що згідно з вченням марксизму “...соціалізм веде до відмирання держави” [124, с. 223].

Однією з важливих рис марксистського трактування анархізму є облік його соціально-класової основи, характеристика анархізму як індивідуалістичного дрібнобуржуазного вчення. Саме цей стереотип затвердився в радянській літературі з 30-х років ХХ століття. Проте, марксистське трактування соціальної основи анархізму насправді дещо ширше. Це простежується в працях В. Леніна. У 1905 році в статті “Анархізм і соціалізм” він констатував, що “деяка кількість

робітників” – на стороні анархістів” [121, с. 131]. Іноді він підбирав менш категоричну форму характеристики соціальної основи цього явища, помітивши в 1920 році, що погляди анархістів часто бувають подібними до дрібнобуржуазних. У деяких випадках він відмічав “стихійну анархічність” в інтелігенції.

Радянський політичний і військовий діяч Йосип Сталін (1879-1953) у своїй праці “Анархізм або соціалізм?” розрізняв ідеологію буржуазії (лібералізм) та пролетаріату (соціалізм). Соціалізм підрозділявся “на три головні течії: реформізм, анархізм і марксизм” [190, с. 5]. На відміну від реформізму, на думку Й. Сталіна, “...марксизм і анархізм визнають революцію. Вони є соціалістичними течіями, що борються між собою” [190, с. 7]. Спрощеність і схематичність, характерні для стилю мислення Й. Сталіна, дуже примітивізували трактування течії. Насправді, анархічний тип свідомості може мати різноманітні форми: соціалістичні і несоціалістичні, революційні і реформістські, пролетарські і буржуазні. У спрощену схему Й. Сталіна закладалася, в кращому разі, певна течія анархізму, а не весь тип політичної свідомості.

Аналізуючи ознаки анархізму, варто зупинитися на поглядах казахстанського професора Сергія Ударцева, який розглядав анархізм з політичної і правової точки зору, в різних історичних умовах і проявах. У своїй науковій роботі “Політична та правова теорії анархізму в Росії: історія і сучасність” автор обґрунтував еволюційні процеси і окремі течії анархізму. На думку С. Ударцева, в анархізмі протікають складні і різноспрямовані еволюційні процеси, які закінчуються розвитком одних ідейних течій, модернізацією інших та виникненням нових [201, с. 306]. Професор у своїх дослідженнях значну увагу приділяв розвитку, ролі і значенню анархізму в цілому і дав власне тлумачення: “Анархізм – суперечливе явище. Як незмінний противник усіх форм тоталітаризму, він може проявлятися як демократична ідеологія, і в той же час бути утопічною свідомістю” [201, с. 307]. Основним підсумком його дослідження є загальна структура анархічної еволюції, розробка нової концепції історичної еволюції політичної і правової теорії анархізму, нове формування та розвиток великих інтеграційних підсистем в анархізмі.

Важливими є погляди мислителя і громадського діяча Олександра Шубіна, який привертає свою увагу до новітнього бачення анархізму. Особливе місце дослідник приділяє проблемі такого напрямку, як “федералістський анархізм”. Зрештою, саме цей напрям анархізму, на думку автора, виявився найпотужнішим, став одним із найважливіших факторів світового розвитку соціалізму. А з цього зазначається, що “анархізм, – пише О. Шубін, – відсутність влади. Не хаос. Чи це протилежність порядку? Але в соціальному хаосі влади нітрохи не менше, ніж у тоталітарній державі. Яка різниця, хто вирішує розстрілювати людей – ватажок банди або голова трійки. Анархізм – знищення влади свободою, самоврядуванням, мораллю, складною системою людських відносин, що виключають організоване насильство людини над людиною” [222, с. 180]. Він переконаний, що анархізм є одним із головних напрямів зародження соціалізму.

Найбільш яскраво, із сучасної точки зору, зробив визначення анархізму сучасний філософ, анархіст Петро Рябов. Він неодноразово підкреслює, що на сьогоднішній день анархізм досить маргіналізований (на краю), знаходиться на периферії масової уваги. Дослідник у своєму баченні анархізму заперечує владу, а взамін пропонує самоврядування, заперечує чесну боротьбу в “реальну політику”, пропонуючи інше, більш людяну реальність, заперечує в'язниці, армію, буржуазну конкуренцію, нерівність, а натомість пропонує – суспільство солідарності і свободи, федерацію самоврядних громад, колективів та індивідів. Дослідник стверджує, що, характеризуючи поняття анархізм, можна точно сказати: “Анархізм – не безладдя, не ідеологія партії, не безплідне мріяння фантазерів. Анархізм – не є хаос, це теорія, яка пропонує побудувати суспільство вільних особистостей. Суспільство не дезорганізоване, а організоване на інших, невластних засадах і складається з людей, рухомих іншими цінностями” [179, с. 5].

За П. Рябовим, анархізм можна розуміти в декількох значеннях: як соціальне вчення зі своїм ідеалом суспільства, як філософський світогляд зі своєю системою цінностей (у центрі яких особистість і її свобода), як субкультуру і рух з певним набором особистих і суспільних практик та дискурсів [179, с. 5]. У своїх баченнях філософ активно висвітлює в людях людську гідність і закладає

“цеглинки” громадського самоврядування проти влади. Головний принцип – мислити глобально, діяти локально.

Український дослідник Петро Шляхтун приділяє значний інтерес до сучасного визначення поняття анархізму. У його словнику термінів пишеться: що “Анархізм – це ідейно-політична течія, яка проголошує своєю метою знищення держави й заміну будь-яких форм примусової влади вільною і добровільною асоціацією громадян” [217, с. 21]. У своєму баченні дослідник розкриває значення анархічної течії в різні епохи часу, коментує представників теорії анархізму та їх погляди на соціально-політичний лад. Також він відмічає головні напрями анархізму.

Значний інтерес представляє характеристика сутності анархізму українського науковця Федора Кирилюка. На його думку, анархізм є опозиція до держави та супроводжуваних інститутів уряду і законів. Анархісти віддають перевагу бездержавному суспільству, в якому вільні індивіди здійснюють свою діяльність через укладання добровільних угод, без насильства та застосування сили [99, с. 314]. Розглядаючи критику держави з боку анархізму, науковець відмічає, що для анархізму “...влада ґрунтується на засадах політичної нерівності та хибному праві однієї особистості впливати на поведінку інших, поневолює, примушує та обмежує права людини. Вона руйнує та псує і тих, хто є об'єктом влади, і тих, хто знаходиться безпосередньо у владі. Оскільки людина за своєю природою є вільною та незалежною, для неї бути об'єктом влади означає бути обмеженою в діях” [99, с. 315]. Анархізм є незвичайна політична ідеологія, яка ніколи ще не здобувала владу на національному рівні, жодне суспільство чи нація не були побудовані на анархістських принципах. Такий висновок впливає з міркувань автора.

Отже, розглянувши бачення сутності анархізму у підходах вчених з різних позицій його трактування, спробуємо до вищезазначеного додати своє обґрунтування даної теорії. На нашу думку, анархізм – складна ідейно-політична течія, якій характерна не вимога негайної ліквідації будь-якої влади, а прагнення до максимально можливої свободи людей за рахунок звуження центральної влади

до мінімуму. Ідея анархізму пропонує створити анархічне суспільство, в якому не вся влада, а тільки влада політична повністю відсутня або носить формальний характер. Держава дійсно сприймається анархізмом як зло, але це не означає, що анархізм пропонує негайно обходитися без влади. Адже необхідна координація як на рівні виробництва, так і для вирішення спільних завдань населення. Анархізм як ідейно-політична течія пропонує принципові вирішення цих проблем, це може бути самоврядування або федералізм – побудова влади не зверху, а знизу, за принципом союзу громад та їх об'єднань. Це дозволяє вважати, що сам термін означає не заперечення всякої влади, як прийнято говорити, а відмова від яскравої присутності державної влади або обмеження її діяльності у справах соціально-політичного життя суспільства та особистості зокрема. З таких міркувань виходить, що анархізм є не ліквідація всього, а прагнення суспільства до самоорганізації без посередництва держави або політичної влади. За сутністю анархізм має як позитивне, так і негативне значення. Його основні теоретичні орієнтири впливають на особистість та формують у ній індивідуальну самостійність не тільки для подолання значних перешкод на шляху до свободи (підпорядкування силою, вплив на особисту та суспільну ініціативу зовнішніх сил у вигляді держави та влади), а й на встановленні дійсно солідарних, гуманістичних відносин між особистостями у вільному та справедливо влаштованому суспільстві. В еволюції політичних ідей анархізму можна побачити крайню проекцію як лібералізму, так і соціалізму, а різні течії анархічної думки можуть поєднуватися з цими політичними вченнями залежно від того, як розставлені акценти.

Крім цього, ми можемо виділити ще декілька коротких варіантів визначення анархізму:

- стан безвладдя, неорганізованість, некерованість, безлад у політичному житті суспільства;
- ідеал анархізму – майбутнє високорозвинене суспільство, що самоорганізовується;

– межа стихійної, саморегульованої економіки, економічних ринкових стосунків. У понятті “анархізм” також можна відмітити декілька основних положень: світогляд, сукупність філософських, економічних, релігійних, етичних, естетичних та інших ідей, що становлять єдину систему з анархічним типом політичної свідомості;

- тип, підсистема політичної свідомості;
- ідеологія анархістського руху;
- певний політичний рух;
- мислимий в анархічній свідомості ступінь соціального розвитку, громадська формація.

При цьому, нам слід не упустити з виду такі суміжні поняття як анархічна свідомість, анархізм як тип соціально-політичної свідомості, анархізм як ідейно-політична свідомість анархістського руху, анархізм як ідеологія, теорія і психологія. Спробуємо їх розмежувати і обґрунтувати, поставити у видимість політичного бачення.

Анархічна свідомість – являє собою частину суспільної свідомості, що відображає початок хаосу в природі, суспільстві та свідомості [12, с. 18]. Вона включає не лише анархічний тип соціально-політичної свідомості, але й компоненти інших форм суспільної свідомості – філософський, економічний, естетичний, релігійний, природно-наукові ідеї та концепції. Елементи її можуть існувати за межами анархічного типу соціально-політичної свідомості, зокрема, інтегруватися в окремі державницькі теорії свідомості.

Анархічний тип соціально-політичної свідомості – відображає основну частину анархічної свідомості (стосовно політичної сфери), що представляє ціннісно-негативну орієнтовану дію проти держави і законодавства [39, с. 14-15]. Може проявлятися як у рамках організованого анархістського руху, так і за його межами. Виражає початок “хаосу” в політичному житті і в соціально-політичній свідомості.

Соціально-політична свідомість анархічної течії – найбільш концентрована частина, екстракт анархічного типу свідомості. Включає яскраво виражену анархічну ідеологію (теорію) і психологію.

Соціально-політична ідеологія анархізму (теорія анархізму) – теоретичний шар анархічної свідомості, у тому числі анархічного типу соціально-політичної свідомості [13, с. 4]. Це система політичних ідей, концепцій, теорій, доктрин широкого спектру течій анархізму.

Соціально-політична психологія анархізму – психологічний шар анархічної свідомості, сукупність почуттів, емоцій, настроїв. Становить відношення до явищ політичного життя, обумовлених передусім ціннісними орієнтирами цієї свідомості. Анархічна соціально-політична психологія виражає високу міру соціальної нестійкості, настрою відчаю, вичерпаності терпіння окремих громадських груп. У періоди соціальних криз революція може виступати як свого роду “психологічна оболонка” масових, особливо ліворадикальних політичних рухів.

Основним поняттям з вищесказаного, як бачимо, є поняття анархізму як типу соціально-політичної свідомості. З ним співвідносяться інші суміжні вищеназвані поняття. Тому головну увагу ми приділяємо його значенню. До ознак анархічного типу соціально-політичної свідомості ми відносимо:

- віддзеркалення моментів і явищ хаосу в політичному житті та політичній свідомості як окремого прояву хаосу в природі і суспільстві;
- негативне відношення до політичних інститутів (держава, партії);
- протилежність анархічного (антидержавницького) і етатичного (державницького) типу соціально-політичної свідомості як основних підсистем всередині системи суспільної політичної свідомості;
- еволюційний розвиток, неоднозначний склад анархізму як підсистеми політичної свідомості (складні ідейні комплекси, різноманітність і багатоваріантність еволюційних ідей, теорій, доктрин, течій анархізму і глибокі історичні корені);
- невід’ємний атрибут теорій анархізму – високий ідеал гіпотетичного, бездержавного, самокерованого і процвітаючого суспільства вільних осіб, що розвивається;

– наявність певного утопічного елемента. Це пов'язано з недооцінкою історичного потенціалу ряду політичних явищ, з обґрунтуванням можливості досягнення ідеалу анархізму в різних історичних умовах, із розумінням шляхів і термінів його здійснення, а також з практичними спробами реалізації ідеалу анархізму, що періодично повторюються. У той же час анархістська утопія може історично виступати антиутопією в відношенні до утопії етатичної свідомості;

– вираження інтересів різноманітних громадських прошарків, груп з високою мірою нестійкості їх соціального положення, незадоволених своїм місцем і роллю в суспільстві.

Періодична активізація цієї свідомості в історії відбувається у зв'язку з різким зростанням соціальної нестійкості прошарків, їх абсолютним зростанням у складі населення, в періоди соціальних криз, зростання загального рівня нестійкості та напруженості в соціальній системі. Сукупність цих ознак характеризує анархізм як цілісне і в той же час складне, багатоваріантне та історично мінливе громадське явище. Відмічені ознаки відрізняють анархізм від іншого типу соціально-політичної свідомості – етатизму.

Таким чином, на основі проведеного вище аналізу підходів до визначення сутності анархізму, ми вважаємо, що анархізм – це ідейно-політична течія, в якій складно побудована підсистема соціально-політичної свідомості, що заперечує політичні форми організації суспільства, моделює багато в чому утопічний ідеал вільного бездержавного самокерованого ладу, що виражає інтереси та сподівання соціально нестійких прошарків населення і груп. До цього визначення ми можемо додати, що анархізм – політична течія, що містить у собі теорії і погляди, які виступають за знищення будь-якого примусового насильства однієї влади людини над іншою людиною. Це ідея про суспільство, яке повинно бути організовано без державної влади і примусу.

1.2. Ідейна еволюція анархізму та його відгалужень в умовах революційних суспільно-політичних змін

Підтечії анархічної думки представлені в анархізмі різними рухами, групами, союзами, асоціаціями та окремими прибічниками. Спектр течій анархізму, що формулював і відтворював структуру раннього та пізнього класичного анархізму XIX століття, підтверджував об'єктивну обумовленість цього комплексу ідей. У той же час намітилися формування деяких ідейних течій, виступаючих формою віддзеркалення в анархічному типі політичної свідомості в системі соціальних проблем ідей анархізму, що з'явилися перед країнами та людством на межі XIX та початку XX століть. Новий рівень розвитку суспільства, суспільної свідомості відбивається в усіх течіях анархізму, включаючи найбільш ортодоксальні та традиційні форми. До найбільш широким ідейних течій анархізму, які мали значення в політичному житті суспільства, можна віднести анархо-індивідуалізм, анархо-колективізм, анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, соціальний анархізм і ряд інших менш значимих течій, що внесли свої корективи в соціально-політичне життя. У своїй науковій роботі ми не ставимо за мету розкрити всі підтечії анархізму різних напрямів, які за своїм походженням мали схожість та прирівнювали себе до ряду анархістів. Ми розглянемо головні ідейні підтечії, які, на нашу думку, сприяли відновленню особи в житті суспільства.

Анархічний індивідуалізм – течія анархізму, яка проявила ряд специфічних аспектів до критики держави з точки зору необмеженої свободи індивіда: мета її полягає у встановленні безвладного суспільства, в якому буде відсутня ієрархія і примус. Сучасний дослідник М. Яценко з огляду на даний напрям, у своєму тлумачному словнику зазначив, що “Анархо-індивідуалізм – один із основних напрямів анархізму. Прихильники напрямку представляють нове безконфліктне суспільство, що базується на пріоритеті особистості дрібних власників, які вступили у взаємний договір з питань самоврядування без державних органів влади” [233, с. 28]. Головним базовим принципом традиції індивідуалістичного анархізму є важливість вільно розпоряджатися собою, що властиво будь-якій людині від народження.

Часто в науковій літературі анархо-індивідуалізм трактується як “егоїзм”. Цьому сприяв розвиток самих ранніх поглядів на індивідуалістичний напрям філософа Макса Штірнера, де він виклав свої філософські думки в книзі “Єдиний і його власність” (1844 р.). Ця книга стала основоположним текстом індивідуалістичного анархізму. На переконання М. Штірнера, єдине обмеженням прав людини – її сила, що обмежується силою інших. Іншими словами: “Індивідуальна совість і переслідування особистого інтересу не повинні бути обмежені жодним колективом або органом державної влади” [221, с. 176]. Звідси зрозуміло, що анархо-індивідуалізм є традиція в межах анархічної течії, яка підкреслює, що індивід і його воля є пріоритетні перед будь-якими видами зовнішніх обумовлених чинників, таких, як колективи, суспільства, традиції та ідеологічні системи. Анархо-індивідуалізм відноситься до групи індивідуалістичної філософії, але не є єдиною філософією, іноді між напрямками виникають конфлікти [85, с. 98-99]. На розвиток даного напрямку вплинули ідеї В. Годвіна, Г. Торо, Д. Уоррена, Л. Спунера, П.Ж. Прудона, Г. Спенсера, М. Штірнера, Б. Таккера.

Як ми вже відмітили, першим родоначальником у розвитку індивідуалістичних ідей анархізму був М. Штірнер. Він прямо виступав за захист своїх прав, запропонувавши створити “союз егоїстів”, в якому б всі індивіди об'єдналися проти жорстокості. Згідно з цим філософ тлумачив: “Суспільство – ілюзія, його не існує, існують тільки люди, бо вони-реальність” [220, с. 239]. Теоретик виступав як захисник власності придбаною фізичною силою, але не моральним правом.

Погляди М. Штірнера частково були сполучені з ідеями Фрідріха Ніцше, вони притягували до себе невелику кількість богемних художників і інтелектуалів та ряд інших однодумців, які знаходили своє самовираження в злочинах і насильстві. Прихильники даного напрямку заперечували створення організації, вважаючи, що “...тільки неорганізовані, спонтанно діючі люди залишаться в безпеці від примусу і влади, а це їх зробить вірними послідовниками ідеалів анархізму” [76, с. 157].

Вагомий внесок у розвиток анархо-індивідуалізму реалізувала американська традиція, яку відстоювали “Бостонські анархісти”. Американські індивідуалісти підтримували приватну власність, відстоювали свободу та власність приватних організацій, виступали за збереження системи найманої праці. У той же час варто пам’ятати, що серед американських індивідуалістів ХІХ століття не було монолітної доктрини, оскільки між ними були розбіжності з різних проблем. Сюди можна віднести право на інтелектуальну власність та володіння правом власності на землю. Головна суперечливість виникла тоді, коли ідеолог індивідуального анархізму США Б. Такер і ряд його прихильників відмовилися від концепції природного права та змінили своє бачення в душі штірнерівської філософії. Слід підкреслити, що деякі анархісти Бостона, такі, як Б. Такер, симпатизували “соціалістам”. Сам термін на той час мав широке та дещо невизначене значення, який означав вирішення “робочої проблеми” за допомогою радикальної економічної реформи [2, с. 103].

З настанням ХХ століття прихильність до анархо-індивідуалізму поступово зменшується, хоча пізніше цей напрям був переглянутий і модифікований молодим поколінням дослідників ХХ століття, а саме: М. Ротбардом, А. Лібертадом, О. Боровим, Л. Чорним та ін.

Розкриваючи особливості значення індивідуалістичного анархізму, варто ще виокремити його принципи, які відіграють важливу роль:

– концентрація на індивідуальність та її перевага над будь-якою соціальною і зовнішньою реальністю – мораль, ідеологія, соціальні засади, релігія, метафізика, ідеї або бажання інших людей.

– заперечення або прийняття ідеї революції, що розглядається як масове повстання, здатне привести до нового ієрархічного порядку. Замість революційного шляху, індивідуалісти віддають перевагу швидше еволюційним методам поширення анархії [164, с. 107]. У цьому випадку необхідно розуміти їхні альтернативні досліди та експерименти, а також освіту, за допомогою якої можна добитися видимих результатів. Мається на увазі, що індивідуалізм не бачить необхідності для окремої особи, щоб чекати глобальних революційних

змін і набувати альтернативного досвіду обов'язково за межами існуючої соціальної системи.

– уявлення про те, що стосунки з іншими людьми або речами можуть представляти власний інтерес, виявляються скороминучими і абсолютно необхідними, а самий розвиток анархо-індивідуалізму, зазвичай, відкидається.

Анархічний колективізм є одним із напрямів революційного соціального анархізму [77, с. 132]. Значну увагу у розвитку даного напрямку приділяли члени Першого Інтернаціоналу Михайло Бакунін і Йоганн Мост. Вони виступали проти державної і приватної власності на засоби виробництва, пропонуючи натомість ідею громадського розпорядження, безпосередніми виробниками, через організацію “вільних асоціацій”. Тобто, така власність має бути колективною [222, с. 228-229]. У цьому контексті концепція анархо-колективістів може бути досягнута тільки через революцію, яка розпочнеться актами насильства з боку невеликих груп революціонерів, пропагандою дії, яка повинна революціонізувати робочі маси, що колективізують засоби виробництва. Так, М. Бакунін вважає, що коли буде здійснена колективізація засобів виробництва, передбачається зміна системи оплати праці: оскільки робітникам буде виплачуватися заробітна плата відповідно до витраченого на роботу часу, а одержувана за відпрацьований час плата стала б витрачатися на товари господарського вжитку [16, с. 156]. Таке положення було пізніше розкритиковане анархо-комуністами, оскільки така система підтримує систему найманої праці. При цьому анархо-комуністичні і колективістські погляди зовсім не були взаємовиключними. У такому випадку колективісти захищали систему заробітної плати за працю, частину комуністичних ідей вважали цілком допустимою, адже після революції поступово повинен відбуватися перехід до комуністичних стосунків. Розквіт колективного анархізму співпав з марксизмом. Анархісти виступали проти марксистської ідеї за диктатуру пролетаріату, незважаючи навіть на марксистські погляди на колективне бездержавне суспільство. З цього приводу анархо-колективісти говорили: “Вони (марксистки) стверджують, що тільки їхня диктатура, звичайно, може створити народну волю; ми відповідаємо, що ніяка диктатура не може мати

іншої мети, окрім увічнення себе. Вона здатна породити та виховати у народі тільки рабство; свобода може бути створена лише свободою, тобто всенародним бунтом і вільною організацією робочих мас знизу вгору” [18, с. 45].

Анархо-колективісти використовували термін “колективізм”, щоб їх відрізняли, з одного боку від послідовників Прудона, а з іншого боку – від соціалістів-державників, до яких вони відносили, зокрема, Карла Маркса та його послідовників. З цього випливає, що “...в ім'я свободи, – пише М. Бакуніна, – яку ми визнаємо як єдину основу та єдиний законний творчий принцип всякої організації, ми завжди будемо протестувати проти усього, що буде схоже на державний соціалізм і комунізм” [18, с. 67-68].

Під кінець XIX століття велика частина європейського анархічного руху підтримала позиції анархо-комунізму, відстоюючи принципи відміни товарно-грошових стосунків на користь розподілу продуктів праці за потребами. Як не дивно, термін “колективізм” ставав у цей час все більш пов'язаним з марксистським державним соціалізмом, що виражався в захисті його прибічниками ідеї збереження системи найманої праці на час переходу до повного комунізму. Петро Кропоткін піддав критиці такі ідеї у своєму есе “Наймана праця в колективному суспільстві”.

Отже, можна сказати, що анархо-колективісти вважали своєю майбутньою теоретичною моделлю перехід до анархо-комунізму. Сама ж відмінність між колективним і комуністичним анархізмом лежить у збереженні системи найманої праці після соціалізації колективістами, тоді як анархо-комуністи пропонували необхідним не просто соціалізувати засоби виробництва, але й взяти у свої руки продукти праці.

Проаналізувавши колективний анархізм, ми зупинимося на одній впливовій підтечії анархізму. Даний напрям широко поширювався та втілювався в соціально-політичне життя на початку XX століття, притягуючи багатьох революціонерів своєю “науковістю”, детальною розробленістю, наявністю як теоретичного обґрунтування, так і конкретикою програми дій.

Анархічний комунізм – один з напрямів анархізму, метою якого є встановлення безвладного суспільства, в якому відсутні ієрархія і примус, заснований на взаємодопомозі та солідарності всіх людей [73, с. 127]. Головним теоретиком, що започаткував ідею анархо-комунізму, вважається П. Кропоткін, але він зовсім не був першим анархо-комуністом.

Розглядаючи анархо-комунізм в анархічній думці, потрібно підкреслити, що він закликає до створення суспільства, яке існуватиме на основі загального самоврядування. Таке суспільство закладає свою основу на нижчі класи населення, в якому буде відсутня приватна власність, замість неї пропонується вільне користування всіма “продуктами” праці членами даного суспільства. При цьому товарне виробництво має бути замінене “достатком для всіх”. У цьому випадку П. Кропоткін зазначав: “Одним словом, нехай кожен візьме скільки завгодно всього, що є в досталь; і отримує обмежену кількість усього того, що доводиться рахувати і ділити!” [4, с. 173].

До основи анархо-комунізму можна віднести головні поняття:

а) децентралізація – заміна централізованої держави і управління вільною федерацією самоврядних територіальних комун (громад) та виробничих союзів [106, с. 204];

б) свобода – повний і всебічний розвиток особистості без зовнішнього обмеження в особі державного уряду, а також фінансового. Відповідно йдеться про свободу від політичного і економічного тиску, коли правителі змушують людину поступатися тим або іншим чином, з “оглядом” на державні закони, а товарно-грошові стосунки змушують продавати свою робочу силу власникам приватної власності. Всі люди повинні мати рівну можливість вільно в взаємній згоді з іншими людьми визначати умови власного життя [112, с. 549];

в) рівність – відсутність ієрархії, однакові для всіх можливості задоволення індивідуальних потреб, а також рівний доступ до всіх громадських благ [29, с. 15-16].

г) взаємодопомога – заміна егоїзму, який розділяє людей солідарністю, покликаною відновити громадську гармонію, коли люди допомагають один

одному і піклуються про ближніх, виходячи з принципу “допоможеш ти, допоможуть тобі” [71, с. 77-79].

Зародження анархо-комуністичних поглядів сягає своїм корінням у глибину століть. Наприклад, теоретик анархізму Макс Неттлау бачив їх зародження ще у другому столітті нашої ери в Єгипті, вказуючи на гностики Карпократа, які сповідували “...вільну форму комунізму та заперечення всякого писаного закону” [146, с. 40]. Але це була тільки частина проанархічних ідей. Проте з розвитком капіталізму ліберальні комуністичні погляди стають все більш чіткими. Зокрема, їх простежує англійський соціаліст-утопіст Джерард Уінстенлі, що був учасником радикального руху діггерів в Англії. Він розглядав події Англійської буржуазної революції середини XVII століття у своєму памфлеті “Новий Закон Справедливості”. Ідеолог діггерів відмічав, що не повинно бути системи купівлі-продажу, ніяких базарів і ринків, вся земля має бути громадським надбанням для кожної людини, а також не повинно бути ні над ким Бога, всі самі мають бути Богами тільки для себе [238, р. 245-247]. З цього приводу французький філософ П'єр Сільвен Марешаль у праці “Маніфест рівних” наголошував на громадському користуванні продуктами землі, зникненні поділу на багатих і бідних, “великих” і “малих”, повелителів і слуг та тих, хто управляє і керує. Французький дослідник Жозеф Дежак, який першим назвав себе “лібертарій”, устаткував ранні погляди анархо-комунізму. На його думку, “...робітник має право не на продукт своєї праці, а на задоволення особистих потреб, незалежно від того, яка їх природа походження” [238, с. 176].

Ми вже зазначали, що анархо-колективісти захищали свій принцип “винагорода за роботу”, але дотримувалися думки можливого переходу після революції до комуністичної системи розподілу за потребами. Товариш Бакуніна Джеймс Гільом писав у праці “Ідеї відносно організації суспільства”: “Коли виробляється більше ніж треба для споживання, кожен може брати все, в чому він має потребу для свого споживання... без страху перед виснаженням; моральне почуття, яке буде більш розвинуте серед вільних і рівних трудівників, застереже та зменшить зловживання і розтрату” [218, с. 34-35].

У соціально-політичній, економічній і філософській сферах, у звичній послідовності для сьогодення, анархо-комунізм знайшов свій розвиток в італійській секції Першого Інтернаціоналу (Міжнародне товариство трудящих), представниками якого були К. Кафієро, Е. Малатеста, А. Коста та низка інших однодумців. Спочатку мислителі, до смерті М. Бакуніна, що вважав себе колективістом, не визначили строгої відмінності між анархізмом колективним і комуністичним. Втім, Дж. Гільом згодом відкрито заявив, що при всій їх дієвості вони були комуністами, але називали себе колективістами, щоб їх не плутали з комуністами-державниками [55, с. 74-75].

Прихильники анархо-колективізму прагнули колективізувати засоби виробництва, в той же час зберігаючи систему плати за працю. Але анархо-комуністи, на відміну від них, прагнули розширити поняття громадського користування на продукти праці. Тоді як одні, так і інші, виступали проти капіталізму, а згодом анархо-комуністи поступово відступили від П.Ж. Прудона і М. Бакуніна та вказали, що люди повинні володіти і розпоряджатися продуктами власної праці та отримувати кошти за свою роботу. Вони пропонували таку систему, при якій люди могли б вільно придбати будь-який товар, залежно від своїх потреб.

На конференції італійської федерації Інтернаціоналу в 1876 році учасники сформували програмні положення анархо-комунізму, де, зокрема говорилося: “Італійська Федерація розглядає колективну власність на продукти праці як необхідне доповнення до програм колективізму, допомога всім, хто потребує в засобах виробництва, що є єдиним правилом споживання, яке відповідає принципу солідарності. Федеральний конгрес у Флоренції красномовно продемонстрував свою думку відносно секції Інтернаціоналу в цьому пункті...” [235, р. 27].

Нові елементи структури анархо-комунізму доповнив Петро Кропоткін. Він виокремив загальні риси економічних програм, зібраних у своїх працях “Хліб і воля” і “Поля, фабрики і майстерні”. Кропоткін помічав, що співпраця більш вигідніша ніж змагання, конкуренція, приводячи багато аргументів на підтримку

своїх ідей, які сприяли написанню ним фундаментальних досліджень. Теоретик виступав проти приватної власності, за відміну її шляхом експропріації усього соціального багатства безпосередньо самими трудящими, заради створення економічної системи, організованої у вигляді горизонтальної мережі добровільних асоціацій, де товари розподілятимуться згідно з дійсними потребами людини, а не залежно від соціального статусу, багатства тощо. Мислитель відмічав, що всі ці “потреби” громадського розвитку зовсім не обмежуються чисто фізичними потребами, проте “...одним словом, тих п'яти або шести годин, якими буде користуватися кожен після того, як він віддасть свій час, необхідний для виробництва, буде більш ніж достатньо для задоволення всіх найрізноманітніших потреб, що приносять задоволення. Те, що тепер є привілеєм нікчемної меншості, стане доступним для всіх. Розкіш перестане бути безглуздим задоволенням пихатого буржуа та стане задоволенням дійсно художнього смаку. Щастя всіх від цього тільки збільшиться. У спільній праці, з легким серцем та досягненням бажаної мети – книгах, витворах мистецтва або предметах задоволення – людина знайде ту спонукальну силу, той необхідний відпочинок, який робить життя приємним” [112, с. 67-69].

Варто відзначити, що окремі люди і цілі колективи можуть користуватися і розпоряджатися будь-якими ресурсами, в яких потребують необхідність, оскільки мета анархістського комунізму полягає, щоб дати можливість всім задовольняти їх власні потреби будь-якими виробленими продуктами, якщо тільки це не заважає іншим. Сам П. Кропоткін підтримував ідею експропріації власності, маючи на увазі, що у кожного буде рівний доступ до всього, більше не буде необхідності продавати свою працю, щоб отримати доступ до продуктів необхідності своїх потреб. “Ми зовсім не хочемо ділити гроші Ротшильда, – пише П. Кропоткін, – ми хочемо влаштувати так, щоб кожній народженій на світ людині було забезпечено: по-перше – вона вивчиться якій-небудь продуктивній праці, де надбає собі навички, а по-друге – вона зможе займатися цією працею, не запитуючи на те дозволу власника або господаря, а також їй непотрібно віддавати “левову частку” всієї своєї праці людям, що захопили землю і машини” [112,

с. 54]. З таких своєрідних поглядів будується анархо-комуністична система П. Кропоткіна.

Даний напрям анархо-комунізму розуміється як концепція рівності (егалітаризм). Його завданням є відмова від соціальної ієрархії, яка є результатом нерівного розподілу загальних потреб, а також до цього – відміна від приватної власності і товарно-грошових стосунків. Замість них пропонується колективне виробництво та розподіл потреб за допомогою добровільної асоціації. Анархо-комунізм виключає державну і приватну власність. Кожна людина або група осіб будуть вільно сприяти виробництву і задовольняти свої потреби на основі свого власного вибору [165, с. 68]. Мається на увазі, що системами виробництва і розподілу будуть управляти сам їх учасник відповідних процесів. Але при цьому, “...якщо хоч один індивід буде скривджений, асоціація стане для нього злом і втратить сенс, а він матиме право вийти з неї і повстати проти законів, які вона йому нав'язує” [62, с. 86].

Відмова від системи “найманої праці” є центральною в економічній складовій анархічного комунізму. В умовах, коли продукти праці стануть розподілятися, ґрунтуючись на індивідуальних потребах, люди стануть вільно брати участь у будь-яких діях. Це означає, що в цих умовах у людей буде реальна можливість для максимальної самореалізації та їм більше не доведеться брати участь у роботі, для якої у них немає ні бажання, ні здібностей. Анархо-комуністи стверджують, що немає ніякого дійсного способу виміряти цінність економічного вкладу будь-якої людини, тому всі багатства, всі продукти праці – це колективний продукт усього суспільства і всіх поколінь [176, с. 47]. Наприклад, ми можемо сказати, що не можна виміряти цінність щоденного виробництва окремого фабричного робітника, не беручи до уваги транспортування, їжі, води, житла, відпочинку, механізації, емоційного стану, вкладеного у виробництво. Щоб дати реальну числову економічну цінність чому-небудь, треба взяти до уваги величезну кількість супутніх зовнішніх факторів.

Будь-яка економічна система, заснована на найманій праці, яка вимагає трудової і приватної власності, повинна бути опрацьована примусовим

державним апаратом, який посприяє реалізації в життя права власності та підтримає нерівні економічні стосунки, які є результатом відмінностей заробітних плат або кількостей власності. До цього можна додати, що ринки і системи валют ділять робочу силу на класи та призначають штучні чисельні значення за роботу людини, а саме так намагаються відрегулювати виробництво, споживання і розподіл. Для цього потрібно, щоб гроші обмежували здатність споживати продукти власної праці, обмежуючи їх споживання цінами і заробітною платою [103, с. 34]. Анархо-комуністи переконані, що виробництво має бути питанням якості, а споживання і розподіл повинні виходити з індивідуальних потреб кожної людини без жорстокої довільної прив'язки до праці, товарів і послуг інших людей, враховуючи при цьому екологічні вимоги. Замість ринку, анархо-комуністи пропонують “економіку дарування”, де товари і послуги, вироблені робітниками, розподіляються в громадських “магазинах”, де всі (включаючи робітників-виробників) наділені дійсним правом споживати те, в чому відчують необхідність як “плату” за їх участь у виробництві товарів і послуг. “Економіка дарування” не передбачає термінове повернення як із грошових видатків. Компенсація є частиною того, що безпосередньо потребує людина, що має рівну цінність із продуктами виробленої праці (як прийнято називати “бартером”). Будь-які межі на виробництві і розподілі повинні бути визначені людьми в рамках груп, що безпосередньо беруть участь у цьому, а не капіталістичними власниками, інвесторами, банками або будь-якими іншими штучними маніпуляціями ринку [115, с. 187-189].

Комуністичний анархізм має багато загальних рис, як ми вже відмічали, з колективним анархізмом, але має так само і ряд істотних відмінностей. Отже, анархо-колективізм – колективна власність, а комуністичний анархізм заперечує будь-які поняття власності, за винятком особистої, такої, яка не приносить, а є прибутком. Речі є особистим майном, використаним людиною, або суспільним майном використаним для громадського виробництва. Для анархо-комуністів засоби виробництва не повинні належати юридичній особі, що звільняє їх для використання людьми в їх власних індивідуальних потребах і бажаннях. Земля та

житло більше не піддалися б в анархо-комуністичному суспільстві оренді і оподаткуванню на власність (що є загрозою для виселення за несплату). Замість цього пропонується використання того ж житла на принципах егалітаризму. Наприклад, у житловому будинку, де живе багато людей, ніхто не мав би права розпоряджатися особисто власним свавіллям. Мешканці можуть добровільно розділити певні обов'язки на основі певного графіку, а не доручати їх окремій людині [112, с. 45-46].

Серед таких особливостей варто підкреслити, що абстрактні стосунки “власника” і “орендаря” більше б не існували, оскільки ці терміни є умовним юридичним визначенням та зовсім не є чимось абсолютно необхідним (інтелектуальна власність також припинила б існування) [86, с. 129]. На додаток до орендної та інших видів плати, які є експлуатацією, анархо-комуністи вважають, що це примусовий тиск, спонукаючи людей виконати незв'язані безпосередньо з цим функції. Наприклад, вони ставлять під сумнів, чому доведеться працювати протягом “Х годин” у день, щоб просто де-небудь жити. Так, замість того, щоб працювати заради умовної заробітної плати, анархо-комуністи говорять про роботу заради безпосередніх цілей. З цього виходить, що замість того, щоб встановити ціну продажу або орендну плату, вільна земля і житло будуть взяті незалежно від зайнятості або фінансового статусу [5, с. 25-27].

Економіку, яка базується на взаємності (мутуалізмі) анархо-комуністи відхиляють. Це означає, що ринкова конкуренція, якщо навіть соціалістичний ринок, неминуче породжує нерівність на власність землі, що веде до влади і соціальної нерівності. Відтворюється держава і капіталізм, оскільки у частини робітників буде більше доступу до капіталу і оборонної сили ніж у інших. Анархо-комуністи заперечують економіку колективізму, що призведе до штучного виміру цінностей робочої сили [115, с. 75-76].

Багато хто має неправильне уявлення про анархо-комунізм. Стикаючись з даним поняттям, люди нерідко ототожнюють його з суспільством тотального контролю, в якому кожен крок людини строго визначений, ототожнюється як СРСР і КНР та суспільством безвладного комунізму. Так само висловлюється

претензія, що в такому суспільстві все буде загальним, аж до “усуспільнення дружин” та ні в кого не буде нічого особистого [65, с. 559-561]. Прибічники анархо-комунізму спростовують ці претензії, посилаючись на те, що в Радянському Союзі комунізму ніколи не було, тим більше, що анархічний комунізм заперечує державність. До цього ж політика більшовиків принципово відрізняється від методів, якими готові діяти і діють анархо-комуністи. Якщо відповісти на останнє запитання, що стосується власності, то анархо-комуністи зазначать, що це йдеться про усуспільнення засобів виробництва та про ліквідацію приватної власності, але при цьому зберігається особиста власність. Що ж до питання про “усуспільнення дружин”, то воно не має до анархічного, так само як і взагалі до комуністичного суспільства, ніякого відношення, оскільки анархо-комуністи прибічники рівності, коли жінка має ті ж права, що й чоловік, тобто абсолютно є повноправним членом суспільства. Говорити ж про “усуспільнення дружин” може тільки той, хто сам мислить тими категоріями, в яких жінка є річчю, товаром, але не людиною. Анархо-комуністи проти такого вульгарного, споживчого підходу. Теоретик марксизму Фрідріх Енгельс писав: “...спільність дружин представляє собою явище, що цілком належить буржуазному суспільству і в повному об'ємі існує нині у вигляді проституції. Але проституція заснована на приватній власності, яка зникне разом з нею” [79, с. 57]. Отже, комуністична організація замість того, щоб вводити спільність дружин, навпаки, знищить їх.

І, не будучи згодним з багатьма положеннями марксизму, з приведеними словами Ф. Енгельса анархо-комуністи повністю солідарні. Втім, на це ж питання можна знайти відповідь і у самих теоретиків анархо-комунізму, зокрема, у французького анархіста Жан Грава. Він писав, що “...коли чоловік і жінка хочуть прожити разом до кінця днів, то анархісти не хочуть заважати цьому, тільки на тій основі, щоб союзи стали вільними. Анархісти виступають проти сім'ї, як юридично регламентованого інституту” [61, с. 46]. На думку теоретиків анархізму, чоловік і жінка повинні сходитися та розходитися тоді, коли їм

завгодно. Вони (анархісти) заперечують втручання безглузлого і одноманітного закону в такі складні почуття, що пов'язані з любов'ю.

Отже, підводячи висновок анархо-комунізму, ми можемо визнати, що сила самої ідеї, на даний час, полягає не лише у фізично ослабленому її генераторі, а в тому, наскільки широке поширення вона знаходить або знайде в майбутньому. Що стосується ідеї анархо-комунізму П. Кропоткіна, то він не лише сприяв практичній діяльності махновщини, що мала велике значення в історії громадянської війни на великій території України, але й породив цілу плеяду ідейних спадкоємців. До їх числа слід віднести досить широкий круг анархістів, що об'єднались навколо нових напрямів, ідей анархічного комунізму. Серед них відомі анархісти О. Атабекян, А. Карелін, М. Лебедєв, М. Сажин, Г. Сандомирський, О. Солонович, О. Гордін, П. Турчанинов, О. Боровий. Це були представники нового, посткласичного анархізму, які, критикуючи окремі положення теорії П. Кропоткіна, піддаючи їх модернізації, зберегли деякі тенденції ідейної еволюції, здійснюючи тим самим діалектичну спадкоємність з анархізмом класичним.

Давши оцінку анархо-комунізму, ми переходимо до розгляду іншого напрямку анархічного синдикалізму. Даний напрям вплинув на хід історії Франції під час її революцій. Через певний період проник своїми коренями в Росію (1917 р.), а згодом в Італію (1936 р.). Прибічники анархічного напрямку вважали профспілки (синдикати) вищою формою організації робітників та основним важелем їх соціального звільнення, вимагали повного переходу засобів виробництва у власність синдикатів. Місцеві об'єднання анархо-синдикалістів, “біржі праці”, були створені для пошуку робочих місць своїм членам, а потім вони об'єдналися в національну Конфедерацію праці.

Анархічний синдикалізм – це окремий напрям в анархізмі, основна мета якого полягає, щоб класи населення діяли не через політичні партії, а через профспілки. За своєю суттю анархо-синдикалізм є радикальним продовженням соціал-демократії, розглядаючи “індивіда”, перш за все, як живу істоту, покріпачену соціальними умовами виробництва. В основі анархо-синдикалізму

лежить ідея революційної організації трудящих, взаємодопомога, що базується на принципах колективного самоврядування, які повинні сприяти побудові нового, дійсно справедливого суспільства [178, с. 149].

Страйк в анархо-синдикалізмі трактується не тільки як боротьба працівників за свої трудові права, але як дія, яка в масових масштабах може стати поштовхом для зміни всього устрою суспільства. Теоретиками анархо-синдикалізму були Е. Аранго, Е. Маллатеста, Ж. Сорель, Ю. Лагардель, Р. Роккер, Д. Сантильян, П. Бенар, А. Пестанья, О. Шапіро, В. Волін, Я. Кирилівський та ін.

Перша загальносоюзна організація анархо-синдикалістів називалася Конфедерація анархо-синдикалістів. За своєю суттю вона швидше була радикальною соціально-політичною організацією, але не професійною спілкою, що висуває революційні вимоги. Анархо-синдикалістське об'єднання, в “чистому вигляді”, орієнтується більшою мірою на опір у сфері відносин праці і капіталу з втіленням у цей опір основних понять анархічної ідеології.

Варто додати, що анархо-синдикалісти визнають тільки низову неієрархічну самоорганізацію трудящих, тому відкидають участь в органах влади, а також політичні партії та ієрархічні профспілки. Ці представники закликають до формування навичок самоврядування та солідарності через самоорганізацію у повсякденній боротьбі за поліпшення життєвих умов та розширення прав найнятих робітників, проти свавілля капіталу і держави. Проводять страйки та інші подібні акції протесту (так звані акції “прямої дії”) для того, щоб підготувати соціальну революцію [64, с. 57-58].

Водночас, синдикалісти вважають, що профспілки повинні діяти на основі принципу ухвалення рішень всім колективом, через загальні місцеві збори. При цьому відкидають розподіл людей за статевою, віковою, етнічною ознакою (будь-які інші види сегрегації і дискримінації), також для них кожна людина цінна передусім як унікальна особа, яка є частиною людського суспільства. Французький мислитель Жан-Жак Руссо писав: “Моя сім'я – все людство, а моя батьківщина – весь світ. Це не романтична фраза, це програма

майбутнього. І я не збираюся відступати назад, щоб відшукувати у минулому уявний золотий вік втраченої чистоти” [80, с. 471].

Крім того, варто зазначити, що анархісти-синдикалісти об’єднуються в профспілки, суспільства робочого опору, територіальні і міжпрофесійні об’єднання, у яких не повинно бути вождів.

До основних ознак цілей анархо-синдикалістів варто віднести наступні:

– *вільне об’єднання людей у комуни та федерації аж до всесвітнього рівня.*

Тобто, діючи за принципом горизонтальної самоорганізації, люди самі, без чиеї б то не було вказівки зможуть організувати життя так, як вони того дійсно захочуть [19, с. 274-275]. Спираючись на таку думку, по можливості кожної окремої людини, а не вузької групи осіб, як це відбувається в державі або капіталістичному підприємстві бюрократів, всі рішення повинні прийматися загальними зборами трудящих;

– *організація праці за допомогою створення асоціацій виробників.* Це значить, що початковим пунктом є поняття, яке підкреслює сучасний стан речей, коли керівництво підприємства розпоряджається результатами праці безпосередніх виробників, які є “грабіжниками” тих, хто працює [145]. Мається на увазі, що в суспільстві анархо-синдикалізму виробничий процес мав би організовуватися і контролюватися безпосередньо самими робітниками та всім виробничим колективом у цілому, але так, як усі вони є жителями якоїсь області, федерації, комуни або громади, повинні брати участь у безпосередньому розподілі праці;

– *ліквідація приватної власності і держави, капіталізму та ієрархії, економічного або позаекономічного примусу.* Цей підхід означає, що приватна власність виникла, коли суспільство стало розшаровуватися на пригноблених і пригноблювачів. Чим більший виникав між ними розрив, тим більше укорінявся інститут приватної власності, який сприяв ще більшому розриву міжособистісних стосунків, призводячи до того, що людина дійсно ставала людині “вовком” [169, с. 202].

Варто відзначити той факт, що, ліквідувавши цей інститут, анархо-синдикалісти домагалися піднесення принципу солідарності та ліквідації самого існування класового суспільства, коли одні люди (влада, диктатура, буржуазія) примушують основну масу населення (працівників, трудящих, найманих) жити за примусовими законами, які не зважають на думку більшості та не сприяють їх повноцінній самореалізації.

У той же час варто пам'ятати, що держава розглядається як орган насильства і примусу, яка необхідна лише вузькій групі осіб, прагнучих зберегти своє панування. Знищивши державу, анархо-синдикалісти прагнуть до створення нового суспільства, що живе в гармонії між усіма його членами, які самі колективно вирішують свою долю;

– *вільний розвиток кожної особистості в усіх її проявах*. Це значить, що під час розвитку соціальної держави люди не отримали можливості для повноцінного самовдосконалення і саморозвитку, оскільки їх можливості завжди контролювалися певними межами, які встановлювала державна влада (капіталізм зазначає, що якась частина людей завжди знаходиться на соціальному дні, які позбавлені доступу до більшості життєвих соціальних благ) [114, с. 307]. Тому таке положення анархо-синдикалісти прагнуть виправити, надавши можливість кожному членові суспільства максимально самовдосконалюватися і саморозвиватися, але вони будуть обмежуватися не тільки ресурсами, а й можливостями суспільства.

Якщо взяти до уваги аналіз етапів розвитку анархо-синдикалістського напрямку у Франції, то варто відмітити, що він сприяв поступовому виходу анархічного руху з кризи. У 1892 році французькі “біржі праці” (спочатку просто фіксували попит і пропозицію праці, проте швидко стали робочими клубами, культурно-освітніми центрами) об'єдналися з профспілковим об'єднанням Загальної Конфедерації Праці (ЗКП), створивши єдину ЗКП, яка базувалася на принципах революційного синдикалізму. До 1912 року в ній брало участь близько 600 тис. робітників, з 1 мільйона організованих у профспілки [64, с. 23-24]. Варто також додати, що Ам'єнська хартія (програмна декларація, прийнята Ам'єнським

конгресом Загальної конфедерації праці Франції в 1906 році) є ключовим текстом у питанні про розвиток революційного синдикалізму, що відхиляє парламентаризм на користь революційної класової боротьби.

Іноді в науковій літературі використовують як синоніми терміни “анархо-синдикалізм” і “революційний синдикалізм”. Проте вважати так недоцільно, оскільки ці два терміни несуть різне смислове значення. Термін “анархо-синдикалізм” увійшов до широкого загалу в 17-19 рр. ХХ ст., коли став вживатися полемічним, як принизливе слово комуністів у сторону будь-яких синдикалістів, які виступали проти посиленого контролю над синдикалізмом з боку комуністичних партій [236, р. 265]. Використання терміну анархо-синдикалізму демонструє розрив між прибічниками ортодоксального, політичного марксизму і тими учасниками профспілкового руху, які захищали незалежність робочих мас населення від політичних партій після 1917 року. До того часу революційний синдикалізм мав у своєму складі представників різних лівих напрямів, що базувалися на класовій основі, без відмінностей партійної приналежності, як це проголошувалося Ам'єнською хартією. Подальший розвиток революційно-синдикалістських ідей сприяв широкому розвитку та поширенню вже власне анархо-синдикалізму.

На межі ХІХ і ХХ століть анархістський рух опинився в безвиході, але рішення було знайдено в ідеях анархо-синдикалістів.

Анархо-синдикалістський рух, що прийшов на зміну застарілим принципам теорії анархізму, який вичерпав себе в героїчних, але безперспективних терористичних діях, швидко вийшов на політичну арену. Він став символом анархістських ідеалів: широкий радикальний робітничий рух, що стоїть на платформі заперечення держави і капіталізму, виступаючи за соціальну революцію і використовуючи тактику “прямої дії”, всілякі страйки, аж до загальних, різні саботажі, бойкоти, антимілітаристські пропаганди, озброєні опори в інтересах захисту власного життя і свободи.

Одним із головних фактів міжнародного анархо-синдикалістського руху було об'єднання в Міжнародну асоціацію трудящих (МАТ). Найбільш відомими і

потужними виявилися Аргентинська регіональна робоча федерація (ФОРА), Італійський синдикатний союз (УСІ), а також Національна конфедерація праці (НКП) і Федерація анархістів Іберії (ФАІ) в Іспанії. Варто також додати, що засновницькому конгресі МАТ делегати від ФОРА представляли 200 тисяч членів, УСІ – 500 тисяч, НКП представлений не був, унаслідок затримання їх делегатів поліцією по дорозі в Берлін (на той час у НКП брало участь декілька сотень тисяч чоловік [66, с. 258]. Необхідно відзначити, що члени італійської УСІ брали активну участь в опорі проти фашистської диктатури Б. Муссоліні. Разом із тим, аргентинські анархо-синдикалісти так само активно протидіяли авторитарним силам у країні, а в Німеччині члени анархо-синдикалістського профспілкового об'єднання “Союз вільних робітників Німеччини” (СВРН) активно брали участь у революційних подіях після Першої світової війни, але були роздроблені глибокою економічною кризою, що охопила післявоєнну Німеччину та породила масове безробіття і бідність народу [153, с. 391].

До цієї групи можна віднести ще одне міжнародне профспілкове об'єднання, яке перебувало під впливом анархо-синдикалізму – “Індустріальні робітники світу” (ІРС). Цей союз був утворений в 1905 році та зіграв вагомe значення в розвитку анархо-синдикалізму в Америці. Даний напрям орієнтувався на “пряму дію”, прагнув поліпшити соціальне положення робітників, боровся за соціальну революцію і нове суспільство, організоване на основі профспілок, які керують виробництвом. На відміну від офіційних профспілок, ІРС активно приймала до свого складу некваліфікованих робітників, іммігрантів та жінок [67, с. 83]. На початок Другої світової війни анархо-синдикалісти виявилися повністю дезорганізовані.

Проаналізувавши огляд теоретичних засад визначення анархо-синдикалізму як течії, зупинимося тепер детальніше на розгляді практичного досягнення анархо-синдикалістів на території Іспанії.

Новим поштовхом розвитку анархічної думки в 30-х роках ХХ століття стає Іспанська революція. Мільйони робітників і селян спрямували свої погляди до анархічного ідеалу свободи і справедливості. Безперервно упродовж 70-ти років

(1860-1930) агітація іспанських анархістів, ряд організованих ними повстань і страйків, мережа анархічних шкіл, потужні профспілки, що спираються на громадську, колективістську свідомість трудящих – усе це зробило анархістів Іспанії вирішальною силою революційного процесу. В анархічній профспілці Національної Конфедерації Праці (НКП) налічувалось близько двох мільйонів робітників, а у Федерації Анархістів Іберії (ФАІ) – декілька сотень тисяч чоловік. Найактивнішу роль у повстанні зіграли члени однієї з анархістських груп “Ми”, що організували щось на зразок Центрального революційного комітету оборони [84, с. 399].

Анархо-синдикалістський рух в Іспанії, передусім у містах Арагоні і Каталонії, був викликаний як на загальних, так і суто на іспанських причинах. Це явище характерне для переходу від аграрно-індустріального до індустріально-аграрного суспільства, де відзначився потужний підйом анархо-синдикалістського руху. Розпад структур традиційного суспільства під впливом масового настання слабо регульованого державою капіталізму привело до хворобливих наслідків. Розвиток індустріального сектора та капіталістичних стосунків дестабілізує соціальну систему, пролетаризуючи селянство [52, с. 143]. Соціальна напруженість, яка утворилася у суспільстві, прагнення вирватися із стану, в якому опинилася людина – “назад” або “вперед”. Відчуття за минулим, мрію про збереження традиційних форм життя. Проте чисте традиціоналістичне прагнення до “прекрасного минулого” змішується з неприйняттям “проклятого минулого”. Звідси ми бачимо, що стає поєднанням традиціоналізму з прогресизмом. Нові погляди мас легко піддаються новим ідеям соціальної свободи і усупільнення виробництва, вплив яких пов'язаний вже з кризою капіталістичного господарства. Але на відміну, скажемо, від державного комунізму, анархо-синдикалізм прагне не до ліквідації традиційно-громадських структур, а до перенесення та перетворення їх на основі горизонтальної мережі профспілок у систему індустріальної цивілізації. Профспілки повинні були компенсувати відсутність соціальної захищеності в капіталістичному суспільстві. Проте далеко не завжди профспілки зберігали незалежність від лівих політичних партій.

Така організація, як Національна Конфедерація Праці є спадкоємицею пакту свободи і солідарності, що стала на позиції анархо-синдикалізму та анархічного комунізму. Традиційний анархо-синдикалізм заперечував співпрацю з підприємцями та державою, що означало жорстку конфронтацію синдикатів із владою. Страйки НКП відрізнялися особливою безкомпромісністю вимог, оскільки переслідували мету руйнування існуючого суспільства. Проте, важкі умови життя робітників визначали широку підтримку такої безкомпромісності. Тривалість підпільного розвитку анархізму та успішна участь у становленні профспілкового руху країни в умовах гострої конфронтації зумовили масовість анархо-синдикалізму в Іспанії. Незважаючи на швидке зростання, НКП у цей період не піддалася бюрократизації. Відповідно до своїх анархічних принципів, вона мала тільки одного звільненого працівника [133, с. 34]. Дешевизна апарату і демократизм стосунків також притягали робітників у НКП. Що й стало рушійною силою в боротьбі проти державної влади в 30-ті роки ХХ століття.

План дій у ситуації соціальної революції був розроблений анархістами в 1933 році, напередодні запланованого повстання проти нового уряду, який прийшов до влади. Підготовлені організації НКП і ФАІ поширювали агітацію із закликом до трудящих зайняти фабрики, шахти і майстерні, взяти у свої руки контроль над виробництвом, сформувати на виробничих місцях робочі комітети, які повинні були об'єднуватися на місцевому рівні в робітничі Ради. Сільським жителям належало добровільно утворити вільні комуни, об'єднані у федерації. Великі запаси продуктів підлягали експропріації та розподілу через кооперативи. Для захисту революції планувалося створити загони робочої міліції, організувати їх у невеликі повстанські об'єднання [117, с. 31-32].

Таким чином, йшлося про знищення капіталізму і державної влади та про проголошення бездержавного суспільства, заснованого на самоврядуванні комун і вільних асоціацій виробників, в якому кожен працюватиме за своїми здібностями і матиме рівну можливість задовольняти свої потреби. Вся ця програма дій у чіткому вигляді була викладена в “Концепції лібертарного комунізму”, затверджена конгресом НКП у 1936 році. Відповідно до концепції, лібертарний

комунізм міг встановитися без перехідних періодів відразу після звитяжної соціальної революції. В основі майбутнього вільного суспільства повинна була лежати подвійна організація – територіальна (вільні комуни і їх федерації) та галузева (синдикати як асоціації виробників і економічні органи комун). Програма затверджувала децентралізоване планування на основі статистичного визначення потреб та виробничих можливостей. Гроші планувалося відмінити та замінити карткою виробника або споживача. Концепція передбачала: “Із завершенням насильницького аспекту революції будуть скасовані приватна власність, держава, принцип авторитаризму... Багатства соціалізуються, організації вільних виробників візьмуть у свої руки безпосереднє управління виробництвом і споживанням. У кожній місцевості встановиться “вільна Комуна”, об’єднані в профспілки виробники в кожній галузі і професії та на своїх робочих місцях вільно визначать форму організації” [242, р. 57]. Координацію економічного і громадського життя, функції оборони передбачалося покласти на комуни, синдикати і їх федерації. Держава і постійна армія підлягали скасуванню та заміні федерацією комун і робочою міліцією.

Варто зазначити, що, незважаючи на більш чітке уявлення про те, що необхідно робити під час революції, іспанський анархо-синдикалістський рух парадоксальним чином не зміг визначити, які критерії “зрілості” суспільства потрібні для соціального перевороту. По-іншому, ми можемо сказати, як встановити, чи настав час почати втілювати в життя намічену програму будівництва нового суспільства. До липня 1936 року на це питання НКП так і не знайшли однозначну відповідь. У “Концепції лібертарного комунізму” говорилося про революційний характер епохи в цілому, але про сам момент революції було сказано досить розпливчато. Революція “...починається в той момент, коли індивідуальна свідомість інстинктивно відчуває або аналітично встановлює, що хтось суперечить існуючому положенню суспільства і вважає себе вимушеним виступити проти нього” [72, с. 67]. Одночасно в документі підкреслювалися чинники розкладання “етичної основи” і краху економіки капіталістичного режиму, а також крах його політичної форми. Проте всі ці формулювання

виявилися на практиці дуже нечіткими. У НКП існували уявлення про те, що справжня соціальна революція буде можлива лише тоді, коли НКП підтримає переважна більшість трудящих по всій Іспанії або ж коли НКП створить всеосяжну профспілкову структуру, готову перейняти управління всієї економіки в ході соціальної революції [68, с. 58-59]. Зі свого боку, радикальні анархісти в НКП (група “Ми” та однодумці) вважали, що готовність мас до революції – це, в першу чергу, психологічний чинник, що поступово дозріває в умовах постійної революційної ситуації. Вони також не прагнули особливо осмислити і роз'яснити іншим сам момент якісного перелому. Крім того, НКП неодноразово підкреслювала, що в Іспанії існує альтернатива: фашизм або лібертарний комунізм, а на фашистський путч слід відповісти соціальною революцією [64, с. 20]. Не було ясним і відношення до іншого великого профоб'єднання – “Загальний союз трудящих” (ЗСТ), яке знаходилося під контролем соціалістичної партії. З одного боку, анархо-синдикалісти проголошували своє прагнення до “альянсу” зі ЗСТ, а з іншого – на конгресі в м. Сарагосі схвалили такі умови пакту, які припускали відмову ЗСТ від опіки з боку соцпартії та перехід його на позиції соціальної революції.

Все це створювало невизначеність. Ось чому, коли події в Барселоні, практично в усій Каталонії та частково в інших областях країни “подарували” анархістам те, за що вони боролися і мріяли упродовж довгих десятиліть, вони виявили свою неготовність скористатися цим “даром”.

Слід відмітити, що в НКП завжди зберігалися течії реформістів, яким вдавалося взяти у свої руки керівництво організації. Так, помірні лідери руху синдикалістів А. Пестанья і Х. Пейро, очолюючи НКП у кінці 20-30-х рр. ХХ ст., підтримували тісні контакти з республіканськими політичними організаціями. Значна частина цієї фракції покинула НКП, але повернулася в неї в 1936 році. Певною мірою, це було наслідком суперечливої організації концепції іспанського анархо-синдикалізму, що намагався поєднати анархічні цілі та громадські ідеали з революційно-синдикалістським принципом відкритості профспілок “для всіх трудящих”, незалежно від їх переконань [69, с. 124-126].

Далеко не всі члени НКП були свідомими анархістами. На цих прибічників прагматичного підходу могли опертися ті активісти і члени виконавчих органів НКП, які вважали за краще уникати ризикованих “крайніх” рішень.

На початку літа 1936 року Президент Женералітату Каталонії Льюїс Компаніс висловив підтримку Каталонському Регіональному комітету НКП та запросив його представників на зустріч для обговорення ситуації, що склалася після пригнічення “фашистського заколоту” військових [70, с. 28-31]. Для обговорення цієї пропозиції було скликано пленарні збори делегатів від профспілок НКП, революційних комітетів і груп ФАІ. Думки учасників із самого початку розділилися. Проміжні дискусії носили бурхливий, часом запеклий характер. Та все ж було прийнято свого роду тимчасове рішення направити озброєну делегацію з інформативною метою на зустріч з Л. Компанісом [84, с. 399].

Прийнявши делегацію НКП і ФАІ, Л. Компаніс привітав анархістів з перемогою і виразив готовність піти у відставку. Але тут же спробував переконати їх, що без традиційних політичних сил їм не обійтися. Він нагадав лібертаріям про те, що боротьба з фашизмом ще зовсім не виграна і вимагає широкої співпраці антифашистських сил. Л. Компаніс запропонував анархістам зустрітися з представниками різних партій та організацій Каталонії, де планувалося сформувати разом з Женералітатом коаліційний орган за участю анархо-синдикалістів – “комітет міліції” із завданнями організувати остаточний розгром бунтівників. Анархістська делегація пояснила, що не має повноважень домовлятися, але доведе зроблену пропозицію до своєї організації. Не чекаючи згоди НКП, Л. Компаніс видав декрет про створення народних ополчень (міліції) та відповідного органу на чолі з близькими до нього особами [130, с. 6-8].

Регіональний комітет НКП заслухав звіт делегатів про зустріч, ухвалив зв'язатися з Л. Компанісом і повідомити його, що НКП згодні створити такий орган, як “Комітет антифашистської міліції” (КАМ). Та не всі були згодні з цим рішенням. Представники групи “Ми” закликали не вірити Л. Компанісу, виправити допущені помилки, розвивати соціальну революцію та “йти до кінця”

своєї дії, тобто розпустити КАМ та встановити по всій країні лібертарний комунізм [161, с. 174-177]. Проти цих пропозицій висловилися діячі ФАІ та представники НКП, які переконували не форсувати події. Оскільки це, на їх думку, привело б до встановлення анархічної диктатури, що суперечило б витокам анархізму. НКП пропонували піти на поступки, брати участь у КАМ, а згодом, після остаточного розгрому військових бунтівників, вийти з цього органу і повернутися до роботи зі створення анархічного суспільства. Анархіст-теоретик Д. Сантильян виступив за участь у “комітеті міліції”, зробивши наголос на те, що світовий капіталізм не допустить лібертарного комунізму в Іспанії та вдасться до військової інтервенції. Він застеріг від війни на два фронти та призвав “відкласти” лібертарний комунізм на майбутнє [225, с. 41]. З таких позицій учасники антифашистських сил підтримали створення КАМ.

Але час не стояв на місці, а логіка “обставин” спонукала керівництво НКП зробити наступний крок. Вони стали прагнути до участі в управлінні військово-політичними справами, сподіваючись, що це допоможе закріпити революційні завоювання. Під час пленуму регіональних федерацій НКП Національному комітету вдалося добитися ухвалення резолюції за створення Національної Ради оборони, як “...національного органу, здійснювати керівні функції та координації в військовому, політичному і економічному плані” [224, с. 129]. У дану Раду, яку очолював Ларго Кабальєро, повинні були увійти “делегати” від усіх трьох течій (анархо-синдикалістів, марксистів і республіканців). Армія і поліція замінювалися ополченцями. Економічна програма Ради повинна була включати соціалізацію банків і церковного майна, маєтків, великої індустрії і торгівлі. Соціалізовані засоби виробництва перебудовували під управління синдикатів, також передбачалася свобода революційного економічного експериментування. Такі ж Ради планувалося створити на обласному і місцевому рівнях. Пленум ухвалив передати цей проект, створений ЗСТ, разом з пропозицією про укладання альянсу. Як справедливо відмічав іспанський анархо-синдикаліст Ж. Пейратс, “...така Рада оборони була б тим же урядом, але під іншою назвою” [234, р. 59]. Проте, сама “неурядова” форма органу була важлива для анархістів. Але прекрасно розуміючи

всю суперечність пропозиції, Ларго Кабальєро, піддав критиці Раду оборони, вважаючи, що вона порушує конституційні принципи. Він повідомив про свою згоду з розпуском КАМ та запропонував включити представників НКП до складу уряду Женералітату.

Таким чином, анархо-синдикалісти вперше увійшли до відкритого урядового органу. Психологічне та ідейне “табу” було розбите. Видні активісти каталонської НКП, такі, як Гарсія Олівер, А. Фернандес та їх прибічники не задоволені були таким рішенням та все ж довелось змиритися.

Але сам експеримент з “входження у владу”, як передбачали деякі противники цього “замислу”, виявився для іспанського анархо-синдикалізму катастрофічним. Його міністрам не вдалося ні сприяти поліпшенню військової ситуації, ні зупинити наступ на революційні завоювання. Одна з лідерів анархо-синдикалістського руху Ф. Монтсені публічно визнала невдачу участі в уряді, а економіст від синдикалістів Х. Лопес підкреслив неможливість чого-небудь досягти за ситуації, коли інші економічні пости знаходилися в руках комуністів та правих соціалістів [205, с. 73]. Синдикалістам не вдалося добитися профспілкового контролю над “практикою монополії зовнішньої торгівлі” та прийняти запропоновані ними проекти декретів про колективізацію в промисловості та про фінансову допомогу колективам. Урядовий декрет передбачав можливість державного контролю і одержавлення в промисловості [239, р. 84].

Під прикриттям “розподілу відповідальності” з НКП та ФАІ іспанська і каталонська республіканська влада змогла провести здійснення таких контрреволюційних заходів, як ліквідація народних ополчень та їх повна заміна регулярною армією, яка виявилася менш боєздатною, розпуск революційних комітетів та місцевих рад по всій країні, ліквідація робочих загонів по підтримці порядку в Каталонії [124, с. 48]. Основним завданням влади в цей період було роззброєння трудящих. Прагнення позбавити анархо-синдикалістські робочі організації контролю влади привело до жорстоких зіткнень населення.

Почастішав вплив комуністів, правих соціалістів і республіканців на колективізацію в економіці [56, с. 97].

Вся політична тактика “відкладання” або “заборони” соціальної революції заради перемоги в громадянській війні між буржуазно-республіканським і фашистським таборами виявилася несприятливою навіть для долі самої війни. Перемогти “франкізм” могли тільки іспанські трудящі, що несуть, як визначав суспільно-політичний діяч анархістського руху Б. Дурруті: “...новий світ у своєму серці, що захищають свої революційні завоювання”. Теоретик анархізму Д. Сантільян після поразки стверджував: “Ми знали, що неможливо отримати перемогу, не вигравши війну. Ми пожертвували революцією, не зрозумівши, що ця жертва несе із собою відмову від справжніх цілей війни” [142, с. 44]. Масам, що втратили революційний ентузіазм, вже не було за що боротися. На початку 1939 року, не випадково, дезертирство в республіканській армії прийняло масові масштаби і спостерігалися навіть випадки братання між солдатами армії Республіки і франкістських військ.

Багато дослідників, що належать до марксистського напрямку, аналізуючи ознаки цих подій, намагалися покласти на анархо-синдикалістський рух у цілому провину за поразку Іспанської революції, стверджуючи, що урядова співпраця лідерів НКП і ФАІ стала наслідком анархічної ідеології, що відкидає взяття трудящими політичної влади. Проте, на нашу думку, подібна точка зору неспроможна. Передусім, анархічні концепції не лише заперечують створення нової “пролетарської” влади, але й передбачають ліквідацію старої, якій якраз і перешкодили керівники НКП. У даному випадку, вони діяли не заради лібертарним теоріям, а всупереч їм. Крім того, слід відмітити, що неправильно стверджувати, нібито анархо-синдикалістські маси Іспанії відмовилися від здійснення соціальної революції тільки тому, що їх “лідери” закликали припинити її розвиток. Факти говорять про те, що сотні тисяч рядових членів НКП і ФАІ, що відігравали первинну роль в організації робочого і селянського самоврядування на виробництві, “не вважали себе пов'язаними з політичними маневрами”, вони діяли самостійно на рівні підприємства або комуни, не чекаючи закликів або

розпоряджень [74, с. 95]. Саме ця автономна творчість “знизу”, незалежно від “вождів”, а, якщо потрібно, всупереч ним, довела потужність анархістської ідейної сили.

Прийнявши поразку і опинившись в еміграції, іспанський анархо-синдикалістський рух знайшов у собі сили дати самокритичну оцінку досвіду “участі їх при владі” в період громадянської війни та зробити для себе відповідні висновки. Міжконтинентальна конференція “Іспанського лібертарного руху” (НКП і ФАІ), що відбулася в квітні 1947 році в Тулузі, визнала “наслідки урядової співпраці” “катастрофічними” та оголосила про повернення до традиційних анархічних уявлень про необхідність ліквідації державної влади і заміни її загальним самоврядуванням трудящих.

Підводячи висновок даної проблематики, ми можемо визнати, що анархо-синдикалістський експеримент в Іспанії не міг бути повною реалізацією лібертарного ідеалу свободи і солідарності. Масова підтримка НКП і ФАІ, що прийшла до них в умовах затяжної громадянської війни, надала синдикалістам можливість зробити перші кроки вбік від соціальної системи, що існувала в Іспанії. Загальний напрям цього руху визначався не лише анархічним ідеалом, але й дією військової обстановки, впливом інших соціально-політичних сил. На хід подій накладали відбиток і універсальні закономірності розвитку індустріальної системи, вимагаючи більш жорсткої структуризації низових соціальних шарів, вирваних із аграрного суспільства. Вступивши на ґрунт “реальної політики”, синдикалізм запропонував одну з таких моделей.

Синдикалістам вдалося створити відносно демократичну соціальну систему (наскільки це можливо в умовах громадянської війни). В умовах переходу до індустріально-етакратичного суспільства вона не могла існувати без часткової етатизації. Зіткнувшись з реаліями соціальної революції, анархо-синдикалісти були вимушені відійти від багатьох радикальних постулатів своєї програми і перейти до концепції поетапного, еволюційного проведення руху до анархічних ідеалів, до реформізму і співпраці з іншими соціальними силами. У проведенні реформ анархо-синдикалісти зіткнулися з конфліктом між анархістським ідеалом

свободи та комуністичним ідеалом соціальної рівності. Іноді це викликало глибоке розчарування. Один із лідерів НКП Х. Пріето стверджував: “Колективізм, який існує в Іспанії – це не анархічний колективізм, це створення нового капіталізму – менш органічного, чим стара капіталістична система, яку ми зруйнували... Багаті колективи відмовляються визнавати яку-небудь відповідальність, борг та солідарність відносно бідних колективів” [63, с. 17-18]. Проте на практиці порушення майнової рівності між колективами означало повернення анархізму від комуністичної концепції П. Кропоткіна до колективної концепції М. Бакуніна. Практики соціальної революції на підприємствах, вибираючи між рівністю і свободою, вибрали свободу. Це дещо зблизило анархо-синдикалістську модель з капіталістичною, але збереження потужних інститутів соціально-економічного регулювання дозволили цій моделі залишитися своєрідним соціалістичним варіантом індустріального суспільства.

В умовах затяжної громадянської війни було неминуче посилення авторитарних тенденцій в Іспанії, зокрема в русі синдикалізму. Антиавторитарна ідеологія пом'якшувала рівень авторитаризму. В умовах краху ліберальної моделі реформ анархо-синдикалістам удалося створити більше плюралістичну соціально-політичну систему, ніж “соціалізм” у Радянській республіці або фашизм у 30-х роках ХХ століття. Експеримент анархістів в Іспанії був “згорнутий” у результаті військово-політичної комбінації, зовнішнього втручання та, зрештою, фашистського завоювання Каталонії та Арагону. Проте очевидно, що він був демократичною і соціалістичною альтернативою від комунізму або авторитаризму.

Підводячи підсумок течії анархо-синдикалізму, варто відмітити, що найбільш помітними явищами в анархічному русі перших двох десятиліть ХХ століття було виникнення (передусім у Франції, Іспанії та Італії) потужного анархо-синдикалістського руху. Поява напряму анархо-синдикалізму була новим кроком у тактиці анархізму, що поповнила арсенал засобів, знарядь, окрім пропаганди, терору і організації повстань. Тисячі рядових активістів соціалістичних, соціал-демократичних партій і профспілок, невдоволені

опортунізмом своїх “босів”, занадто захопилися парламентською діяльністю, почали відділятися в особливу течію анархо-синдикалізму. Основними діями синдикалізму були: аполітичність (без участі в парламентській боротьбі за владу), антикапіталізм, заперечення організаційного централізму і профспілкової бюрократії, переосмислення стихії життя і повсякденної класової боротьби. Оголосивши себе позапартійною організацією, анархо-синдикалісти об'єднували у своїх рядах соціалістів і соціал-демократів. Вони об'єднували працівників за різними професіями, розглядали себе як можливий “каркас” майбутнього бездержавного соціалістичного суспільства, а загальний міжнародний страйк вважали потужним і дієвим зняряддям для соціальної революції.

Потрібно відмітити, що у анархо-синдикалістські профспілки неодноразово між собою протиборствували: для одних анархо-синдикалізм був лише засобом зв'язку з масами працюючих, їх самоорганізацією через синдикати; інші ж анархо-синдикалісти продовжували бакунівську традицію “колективізму”, виступаючи за перехід підприємств у власність трудових колективів, керуючись принципом розподілу “не за потребами, а за працею” [119, с. 107].

Такий аналіз підкреслює, що даний напрям має дуже непросту і багато чому трагічну історію. На наше переконання, анархо-синдикалісти мали зняряддям боротьби проти існуючого ладу і зачатками його адміністративного пристрою в майбутньому. Головними засобами боротьби були акції “прямої дії” (бойкот, саботаж, страйк). Але при цьому ми повинні врахувати, що робітники отримали політичний досвід у ході “підготовчих страйків” (локальних або галузевих), вони піднімалися на “загальний страйк”, що з часом мав повністю зруйнувати капіталістичний лад та зіграти вирішальну роль у соціальній революції. Але, на жаль, після встановлення диктатури влади в країнах, де мали вплив анархо-синдикалісти, їхні трудові союзи були розігнані, друкарські видання закриті, а провідних активістів було заарештовано.

Щоб завершити розгляд даної проблеми нашого дослідження, розкриємо значення соціального анархізму, який за своїм походженням є близьким до вищевказаних течій.

Соціальний анархізм, зазвичай, використовують, щоб диференціювати дві широкі категорії анархізму, одна з яких є колективізм, а інша – індивідуалістичний анархізм [82, с. 18]. Там, де індивідуалістичні форми анархізму підкреслюють особисту автономію і раціональну людську природу, соціальний анархізм бачить свободу особи, концептуально пов'язану з соціальною рівністю і підкреслює громадське об'єднання та взаємодопомогу. На відміну від індивідуалістичного анархізму, що спонукає до необхідності приватної власності, соціалістичний анархізм відкидає важливість такого бачення, вбачаючи в ньому джерело соціальної нерівності.

Американський соціаліст-філософ Мюррей Букчін запропонував термін “соціальний анархізм”, який широко використовується в політиці. На його думку, даний напрям ідентифікує з “лівими” ідеями, з якими він звертається до великої традиції людської солідарності та віри в потенційні можливості гуманізму, інтернаціоналізму, демократичного духу, антимілітаризму, раціонального атеїзму [38, с. 153]. Слід підкреслити, що релігійні анархісти, так звані “ліві віруючі”, взагалі б заперечили ідентифікації лівих із “раціональним атеїзмом”, оскільки є багато впливових лівих релігійних рухів, таких як “Теологія звільнення” і “Рух за громадянські права”. Варто врахувати й те, що на своєму шляху соціальний анархізм прагне до вільної асоціації людей, що живуть разом та співпрацюють у вільних співтовариствах.

Таким чином, даний анархічний напрям включає організації, профспілки, союзи, групи і поодиноких ідейних мислителів, які представляють різні напрями анархічної думки, що друкують самостійні періодичні видання, пропагують, проводять мітинги, страйки та різні загальнонародні дії проти держави і влади. У наш час сучасний розвиток соціального анархізму втілює новітні анархічні складові із соціальної екології і демократії.

Обґрунтувавши підтечії анархізму, розглянувши їх конструктивну побудову в суспільстві, переходимо до аналізу політичної свідомості теорії анархізму в класичному та посткласичному періодах.

Анархічний тип політичного мислення зародився в суспільній політичній свідомості як один з полюсів глибокої старовини на ранніх етапах інституалізації політичних стосунків, під час формування складних механізмів соціально-політичного розвитку, чергування циклів порядку і хаосу в суспільній системі та свідомості. Періодично змінювалася структура, зміст і форми анархізму, його значення в різні періоди суспільного життя. Починаючи з ідей даосизму в Стародавньому Китаї та частини ідей софістів у Стародавній Греції, анархічний тип політичної свідомості довгий час був порівняно аморфний і частково фрагментарний.

У різні періоди буржуазно-демократичних революцій, в епохи формування індустріального суспільства з відповідними політичними формами анархічний тип політичної свідомості досягає нового ступеня розвитку. У цих умовах під впливом системи соціальних чинників, зокрема, появи нової соціальної основи відбувається перехід кількісних змін, що накопичилися в якісних анархічних типах політичної свідомості XIX століття, які на теоретичному рівні кристалізуються в цілісну систему ідей, а в практико-політичному відношенні анархізм оформляється в розгалужений строкатий політичний рух.

У період розвитку державно-монополістичного капіталізму, суперечливих революційних процесів у країнах із застарілим індустріальним розвитком виникнення нових соціалістичних держав, формування тоталітарних політичних режимів, поява інститутів сучасної багатопартійної політичної системи – усе це призвело до глибокої трансформації політичної свідомості анархізму. В анархічній свідомості, що пережила глибоку кризу в період революції 1917 року в Росії, відбулися великі зміни [118, с. 110]. У цей час протікали процеси синтезу, переосмислення колишніх анархічних ідей та теорій. Також відбувалася інтеграція в теорію анархізму деяких ідей і концепцій, що проявлялася в різних перебігах політичної думки, в гуманітарних і природничих науках. Серед анархічних мислителів формувалася нова політична думка про перебудову класичного в посткласичний анархізм. У результаті цього анархічний тип свідомості досягає нового рівня теоретичної зрілості.

Необхідно відзначити, що в житті політичної думки, наприклад, Росії XIX-XX століть, можна виділити п'ять етапів еволюції теоретичної анархічної свідомості:

по-перше – початок раннього класичного анархізму (середина XIX століття);

по-друге – завершення пізнього класичного анархізму (від кінця XIX до початку XX століття);

по-третє – криза класичного анархізму та початок формування посткласичного анархізму (перша російська революція 1905-1907 рр. до закінчення громадянської війни 1918-1922 рр.);

по-четверте – еволюція розвитку посткласичного анархізму за кордоном (перша половина XX століття);

по-п'яте – формування сучасного посткласичного анархізму, розпад Радянського Союзу та встановлення нових ідейних проявів у країнах СНД та Європі (кінець XX початок XXI століття).

Перший, початковий етап класичного анархізму, пов'язаний, перш за все, з формуванням анархічних ідей та переконань М. Бакуніна. Деякі елементи анархізму містилися і в мислителів з найближчого оточення М. Бакуніна: у лівому слов'янофільстві (К. Аксаков), у нігілізмі (В. Зайцев, М. Соколов), а також у творчості бакуністів революційного народництва (М. Сажин, М. Жуковський, З. Ралі) [157, с. 231].

Другий і третій етапи, перш за все, пов'язані з вченням П. Кропоткіна – центральна фігура в історії анархізму. Сам другий етап був переважно еміграційний, а на період третього етапу лягло відродження анархізму, як ідейно-політичної течії, паралельний розвиток і взаємозв'язок із анархізмом в еміграції. До цих етапів відноситься творчість християнських анархістів Л. Толстого і В. Черкесова та інших представників даного напрямку. Третій та четвертий етап еволюції посткласичного анархізму пов'язаний з творчістю таких теоретиків, як О. Боровий, О. Гордін, М. Гольдсміт, П. Турчанінов, О. Солонович, О. Атабекян, А. Карелін, О. Агієнко, Г. Максимов, В. Ейхенбаум.

До п'ятого періоду формування сучасного посткласичного анархізму можна віднести теоретичні погляди О. Ісаєва, О. Шубіна, П. Рауша, В. Дамье, П. Рябова, Д. Рубльова та ін.

Різна періодична зміна життєвої концентрації теоретиків анархізму, чергування місць розробки теорії анархізму, на нашу думку, пов'язані із зміною політичних режимів, репресіями по відношенню до революційного і визвольного рухів, рівнем розвитку політичної свободи в соціально-політичних стосунках, інститутах і свідомості суспільства.

Варто також додати, що зміни, які відбувалися в анархічній свідомості, цілком відповідають критеріям розвитку, прийнятим у науці. У науковій літературі розвиток анархізму розуміється як безповоротна, спрямована, закономірна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів, як одна із загальних властивостей матерії і свідомості [204, с. 561]. Звернення на новому історичному етапі до колишніх ідей анархізму (М. Бакуніна і П. Кропоткіна) запозичує нові форми, відображає контекст іншого змісту теорії анархізму. Спадкоємність в історії політичної думки теорії анархізму не можна розглядати як механічний процес, бо вона відрізняється складною діалектикою. Спрямованість змін політичної анархічної свідомості в ході еволюції визначається змінами в об'єкті її віддзеркалення – в державі та інших політичних інститутах. Функціональний розвиток сприяє ускладненню ідеальних засобів віддзеркалення, моделюванню цих явищ і процесів як типів свідомості в позитивній і негативній цінності орієнтації до даних явищ або процесів. Спрямовані зміни, що відбувалися в теорії анархізму, проявилися в поступовому формуванні раннього і пізнього класичного анархізму, а потім у побудові цілої гілки нових течій посткласичного анархізму. При цьому анархічна свідомість, як щось цілісне, має загальні риси, а розвиток анархізму виявляється спрямованим на розгортання потенційних можливостей цього типу свідомості. Так, російський дослідник О. Лосєв тлумачить: “...для того, щоб щось розвивалося, необхідно, щоб воно вже на самому початку містило в собі замкнутий і не розгорнений вигляд, подальший розвиток свого руху” [128, с. 5].

Крізь призму таких трактувань варто додати, що закономірність історичних трансформацій анархізму обумовлена всією системою тих, що впливають на нього економічних, соціально-класових, політичних, духовних та інших чинників. Закономірність еволюції анархізму виявляється у підлеглих загального розвитку суспільної свідомості та дії специфічних закономірностей, властивих системі ідей анархізму.

Також необхідно виокремити ширший погляд на поняття розвитку, як на сукупність багатообразних процесів, що відбуваються в предметах і явищах. Розглядаючи особливості даного поняття, ми відмічаємо, що “...розвиток – єдність процесів, які у взаємодії один із одним утворюють необхідні моменти розвитку. Це рух, зміна, перетворення, виникнення, становлення, знищення, утворення нової форми, структури, перетворення змісту, здійснення тенденцій, формування нової системи” [30, с. 200]. Всі риси рухів, які ми відобразили, простежуються в еволюції вчення анархізму.

Також необхідно виокремити деякі особливості розвитку анархізму в ХІХ-ХХ століттях. Цьому сприяла циклічність і переривчастість процесу, а також зниження теоретичного рівня анархізму на початку нового циклу і розвитку, поступовий вихід його на новий рівень теоретичного осмислення реальності. Так відбувалося на початку ХХ століття, коли посткласичний анархізм, що формувався, спочатку багато в чому поступався рівню розвитку класичного анархізму. Подібна ситуація повторюється в наш час, коли новий посткласичний анархізм значно поступається рівню анархізму попереднього етапу еволюції. Проте історія анархізму свідчить, що, починаючи новий “виток спіралі” свого розвитку, анархічна свідомість у скороченому варіанті, швидко проходить попередні етапи своєї еволюції і поступово виходить до рівня попереднього кульмінаційного розвитку, розкриваючи при цьому нові можливості пізнання критики, висуваючи нові ідеї, концепції, звертаючись до нових методологічних основ. Таке положення показано в зрілих творах П. Кропоткіна, що завершило розвиток класичного анархізму, а в зрілих течіях посткласичного анархізму, “переростало” у традиційний анархізм [97, с. 13-15].

Взагалі можна сказати, що еволюція ідейно-політичної течії анархізму є складною, неоднозначною і суперечливою, вона пов'язана з її адаптацією до історичних умов, що постійно змінюються. Анархізм початку ХХ століття пережив глибоку кризу, а в радянській літературі довгий час помилково трактували остаточний крах анархізму того часу. Насправді, криза призвела до напруженої роботи свідомості анархізму, переосмисленню теоретичних конструкцій, до глибокої внутрішньої трансформації і появи ряду нових течій. Фактично, в результаті кризи утворилася зміна внутрішньо типових форм даної свідомості. По суті, це була криза і “потрясіння основи” класичного анархізму, що сформувалася в ХІХ столітті.

У політичній науці поширеним стало формування декількох нових течій в анархізмі на початку ХХ століття. В умовах кризи класичного анархізму відбувався вибухоподібний розвиток нових течій, їх подальша диференціація. Це значить, що вони почали визначати “обличчя” трансформованого анархізму.

Варто врахувати й те, що оновлення, ускладнення анархізму відбувалося не тільки на рівні появи нових ідей та концепцій. Разом із тим, формувалася нова історична макроструктура анархічного типу політичної свідомості, відбувалося перетворення класичного анархізму в посткласичний. Проходила свого роду локалізація кризи анархічної свідомості як кризи колишнього, традиційного анархізму. Посткласичний анархізм перейняв від класичного анархізму ряд фундаментальних ідей, але в оновленій формі висунув нові положення, концепції та поставив нові проблеми.

Визначаючи сутність кризи класичного анархізму, що виявив багато в чому політичну неспроможність, відбулася свого роду “мутація” анархічної свідомості. Тому утворений при цьому посткласичний анархізм мав два основні напрями еволюції колишнього анархізму:

- лінію відносної модернізації, при якій збереглася значна спадкоємність та тісний зв'язок із попередніми оновленими теоріями;
- лінію максимально радикальної модернізації, що припускає менший ступінь спадкоємності та більший розрив з класичним анархізмом.

При цьому ми чітко наголошуємо, що процеси, які протікали в анархічній свідомості Росії та Європи були яскравішими, дещо випереджаючими і різноманітнішими проявами загальних світових тенденцій еволюції анархізму. Варто не погодитися з думкою відомого німецького теоретика анархізму Р. Роккера, який констатував, що історичні події, які відбулися, постановили багато нових проблем, що "...в анархічній пресі більшості країн світу відбувається останніми роками жвава дискусія про стару теорію анархізму" [177, с. 2-3]. Можна погодитися із багатьма його тезами, адже він стояв на стороні помірної ревізії колишнього анархізму без відмови від основних ідей, тобто на позиціях неокласичного напрямку в посткласичному анархізмі.

Для того, щоб більш детально розкрити особливості посткласичного анархізму, що відрізняють його від класичного, ми звертаємо нашу увагу на його риси:

- критичне відношення до збереження певних основ анархізму;
- більш широка методологічна основа, що включає інтуїтивізм, містицизм та ін.;
- велика толерантність по відношенню до марксизму, соціал-демократизму, лібералізму;
- активна інтеграція в ідеях суспільних і природничих наук, прагнення до створення синтетичних, політичних і філософських теорій;
- розвиток науки в інтелігенції;
- створення ряду нових проблем у політичній думці;
- висунення принципово нових концепцій планетарного і космічного масштабу;
- відображення значної уваги до проблем людини, її прав, свобод, творчості, індивідуальності;
- переосмислення історичного досвіду існування феодальних, капіталістичних і соціалістичних держав.

Здійснивши цей науковий аналіз, ми дійшли висновку, що ці риси найяскравіше виявляються в посткласичному анархізмі. У цьому ж напрямку

простежується тенденція до синтезу початків анархо-індивідуалізму та анархо-комунізму, що знайшло своє крайнє місце в теорії інтеріндивідуалізму О. Гордіна. На нашу думку, було б логічно відмітити, що посткласичний анархізм продовжує розглядати проблеми свободи особи та загальні традиції анархізму, що виявилися у роботах найвпливовіших теоретиків ХІХ століття. Загостреність постановки цієї проблеми значною мірою пов'язана з розвитком капіталістичних стосунків на початку ХХ століття, деяких буржуазно-демократичних інститутів. Досвід війн і революцій початку ХХ століття, формування перших тоталітарних режимів у 20-х роках ХХ століття дав багато нового матеріалу для роздумів про незахищеність особи, безправ'я і безсилля по відношенню до держави.

Тобто, в контексті наших досліджень, еволюція анархізму визначається системою економічних, соціально-класових, політичних, духовних зв'язків. Все, що в суспільстві породжує соціальну нестабільність, дестабілізацію, породжує психологію відчаю. Вона сприяє дискредитації і розпаду існуючих політичних структур, інститутів, систем, що нагнітають очікування глобального історичного розвитку, свого роду дива, яке є вектором дії, котра кристалізується в великий або менший ступінь поширеності, відображаючи системи ідей анархізму [89, с. 132].

Для змістовної характеристики еволюції анархізму ми розглянемо систему її впливів на соціально-політичне життя.

До сфери економіки еволюції анархізму можна констатувати такі факти, як розорення дрібних власників; збідніння різних соціальних прошарків, що безнадійно опускаються нижче межі бідності; убогість народу і багатство держави; державне заступництво перерозподілу власності в інтересах капіталу і всупереч інтересам широких прошарків суспільства; надмірні державні податки з населення; розвиток державного монополізму та його диктатури, що породжують невдоволення дрібних власників; неефективне і некомпетентне втручання держави в економіку; економічні кризи; нестача продуктів харчування і товарів першої необхідності; гіперінфляція; величезні витрати на утримання армії тощо.

До соціальних чинників, що впливають на еволюцію анархізму, можна віднести такі факти, як зростання соціальних прошарків із високою мірою нестійкості їх становища в дрібнобуржуазному суспільстві; привілеї бюрократії, особливо непропорційний їх вклад у громадське виробництво, науку і культуру.

До загальних політичних чинників, сприятливих для розвитку анархізму, відносяться свавілля влади; деспотизм; процвітаючий бюрократизм; відсутність або нерозвиненість демократичних традицій; надмірний централізм; концентрація влади в одному органі або однієї особи; відсутність місцевої ініціативи і самоврядування; мілітаризація політичного життя; зростання хабарництва і корупції в державному апараті; втрата авторитету владою і довіри населення до неї; непопулярність політики, що проводиться урядом; падіння міжнародного престижу держави; участь у безглузких війнах або поразка в них; розпад існуючих державних форм і невизначеність нових; сепаратистські тенденції в політичному житті; наявність сильної опозиції, що використовує популістські методи і тактику.

Чинники духовної сфери, що сприяють еволюції анархічної свідомості такі як: некомпетентне бюрократичне втручання держави у сферу науки, культури, мистецтва, релігії, ідеології; криза і крах тоталітарної форми суспільної свідомості; глобальна переоцінка цінностей політичної, правової, моральної свідомості; руйнування колишніх засад, стереотипів, традицій; поширення космополітичних, антимілітаристських, радикально-ліберальних ідей.

Таким чином, складне поєднання відмічених чинників, багатопланові зв'язки їх з іншими явищами і процесами, що протікають у суспільстві, визначають особливості еволюції анархічної свідомості в різні історичні епохи в різних країнах світу. Але класифікація перетворення анархізму повинна враховувати не одну ознаку, а цілий їх комплекс. Модель структури анархічної теоретичної свідомості повинна враховувати також і її еволюцію, визначити систематизацію течії анархічної свідомості, визнати терміни “класичний” та “посткласичний” анархізм.

Класичний і посткласичний анархізм розрізняються рядом ознак, що характеризують їх в еволюції анархічної свідомості. У класичному і посткласичному анархізмі є два рівні історичної еволюції анархічної свідомості. З цієї точки зору класичний анархізм – це сукупність перших зрілих теоретичних форм (ідей) анархічної свідомості, відповідній епосі ХІХ – початку ХХ століття. Посткласичний анархізм у цьому відношенні – це сукупність формування анархізму, що утворився в 19-20 рр. ХХ ст. у результаті кризи класичного анархізму і трансформації анархічної свідомості в умовах науково-технічних революцій ХХ століття, світових війн, утворення тоталітарних і соціалістичних держав, політичної системи і культури плюралістичної демократії, розвитку прав людини. Посткласичний анархізм збагачується як ідейним, так і ціннісним досвідом сюрреалізму, нових впливових напрямів думки, передусім своїм власним практичним досвідом. Він поставив ряд нових проблем, висунув нові ідеї і концепції, спирався багато в чому на нову методологію, прагнув інтегрувати в систему своїх ідей новітніх досягнень природних і гуманітарних наук.

Крізь призму своїх трактувань, щоб закінчити розгляд даної проблеми, нам потрібно ще виокремити напрями еволюційної модельної структури анархізму, яка визначає: цілісність окремих систем ідей течій; особливості світоглядних основ і систем ідей різних течій; ранні, проміжні та кінцеві форми еволюції течій; еволюція анархізму в цілому, приналежність течій до класичного або посткласичного анархізму і його різновидів; нетотожність теоретичних течій і організаційних частин політичного руху анархізму; еволюцію поглядів окремих теоретиків анархізму.

Виходячи з цих трактувань, ми пропонуємо у вигляді схеми наступну класифікацію основного етапу формування підтечій анархічної свідомості в ХІХ на початку ХХ століття (у дужках приводяться основоположники або провідні теоретики анархізму).

АНАРХІЗМ

Класичний анархізм (кін. XVIII – XIX ст.)

*Анархо-індивідуалізм
(В. Годвін, М. Штірнер,
Д. Маккай, Б. Таккер та ін.)*

*Анархо-синдикалізм
(П. Ж. Прудон, Р. Роккер,
Д. Сантільяна, П. Бенара,
О. Беркман, Е. Аранг)*

*Анархо-колективізм
(М. Бакунін, Б. Морріс,
Д. Гільом, Р. Роккер та ін.)*

*Анархо-комунізм
(П. Кропоткін, П. Аришинов,
Е. Малатеста та ін.)*

Посткласичний анархізм (кін. XIX – I-а пол. XX ст.)

*Анархо-індивідуалізм, включаючи
неонігілізм (О. Андрєєв, О. Віконта,
З. Акса, Г. Торо, А. Лібертад)*

*Анархо-синдикалізм
(Я. Новомірський, Г. Максимов, В. Волін)*

*Комуністичний анархізм після 1917 року,
відповідне крило анархізму-універсалізму,
ідеї анархо-кооператорів
(Н. Махно, О. Карелін, О. Атабекян)*

1. Асоціативний анархізм (Лев Чорний);
2. Анархізм-гуманізм (О. Боровий);
3. Анархізм-універсалізм (інтеріндивідуалізм), включаючи такі проміжні форми його еволюції, як пананархізм (О. Гордін);
4. Анархізм-біокосмізм (О. Святогор, П. Іваніцький);
5. Містичний анархізм, включаючи ранній (Г. Чулков) і пізній (О. Солонович).

Нові течії посткласичного (сучасний) анархізм:

1. Сучасний неокласичний (анархо-синдикалізм, толстовці, анархо-комунізм, анархо-індивідуалізм);
2. Сучасний некласичний (містичний, біокосмізм, універсалізм);
3. Нове формування посткласичного анархізму (анархо-екологісти).

Приведена нами класифікація формування теоретичної анархічної свідомості за еволюційними і структурними підставами дозволяє згрупувати по комплексу ознак ряд течій, ідеї різних груп, організацій, виділити в анархічній свідомості крупні ідейні комплекси, об'єднуючий розвиток анархізму за його приналежністю до тієї або іншої епохи та їх генетичний зв'язок. Класифікація анархізму відіграє важливу допоміжну роль при дослідженні окремих аспектів теорії анархізму. Ця класифікація синтезує також інформацію за окремими ознаками. Можливо, вона буде корисна для дослідників анархізму в формуванні сучасних течій.

Висновки до першого розділу

Аналіз дослідження різних підходів до визначення сутності анархізму, як ідейно-політичної течії, показав, що існує безліч розумінь і визначень цього поняття. На наше переконання, анархізм – це ідейно-політична течія, яка поєднує в собі різні ідейно-політичні напрями (підтечії), що відкидають втручання державної влади у справи суспільного життя та окремої особи. Анархізм є не ліквідація всього, а прагнення суспільства до самоорганізації без посередництва держави або політичної влади. Незважаючи на своє історичне існування та повноту невдач, анархізм постійно відроджується в новому вигляді, додаючи нові розділи до своєї теоретичної хронології. В еволюції політичних ідей анархізму можна бачити крайню проекцію як лібералізму, так і соціалізму, а різні течії анархічної думки можуть поєднуватися з цими політичними вченнями залежно від того, як розставлені акценти.

Узагальнюючи різні підходи до розкриття сутності анархічних підтечій, варто підкреслити, що напрями в анархізмі мають різну побудову та значимість у вирішенні ідейно-політичних цілей. Найбільш яскравою течією, з якою анархізм свого часу асоціювався як формування майбутнього суспільства, є *анархо-комунізм*. Для неї важливо, що власність на землю, природні ресурси і засоби виробництва мають бути поставлені під взаємний контроль місцевих громад, об'єднаних на федеральних началах для вирішення різноманітних завдань спільно

з іншими громадами. Деякі анархісти поєднували анархічний комунізм із *колективним анархізмом*, а деякі вважали за доцільне розмежовувати ці дві течії, акцентуючи увагу на волі особи або сім'ї користуватися ресурсами, необхідними для життя, яке зовсім не означає право власності на засоби, що необхідні іншим.

Впливова течія *анархо-синдикалізму* відіграє особливе значення організованим індустріальним робітникам, які можуть через “загальний страйк” експропріювати власників капіталу і таким чином забезпечити трудящим оволодіння промисловістю та управлінням. Визначаючи політичну сутність анархо-синдикалістів в Іспанії, варто підкреслити, що масова підтримка анархічних організацій, надала їм можливість зробити перші кроки до соціальної системи влади. Загальний напрямок цього руху визначався не тільки анархічним ідеалом, але й впливом військово-політичної обстановки, взаємодією з іншими соціально-політичними силами. На хід даних подій вплинули універсальні закономірності розвитку нової індустріальної системи, яка вимагала етатизації більш жорсткого структурування низових соціальних верств, вирваних з аграрного суспільства. У цей період анархістам вдалося створити відносно ефективну функціонуючу демократичну соціальну систему влади. Зіткнувшись з реаліями соціальної революції, анархо-синдикалісти були змушені відійти від багатьох радикальних постулатів своєї програми та перейти до концепції поетапного, еволюційного підходу руху до анархічних ідеалів.

Існує декілька традицій *індивідуалістичного анархізму*, одна з яких бере свій початок від “розумного егоїзму” німецького філософа Макса Штірнера, а інші – від ідей видатної плеяди американських мислителів XIX століття, що обґрунтовували, захищали свою власну автономію для загальної користі, об'єднуючись з іншими людьми, створюючи найбільш сприятливі умови для розвитку особистості.

Досліджуючи трансформацію еволюції та етапів встановлення політичної теорії анархічної свідомості в класичному та посткласичному періоді, ми свідомо визначили, що в результаті кризи класичного анархізму, яка вплинула багато в чому на практичну неспроможність анархістів, сталася свого роду “мутація”

анархічної свідомості. Виник при цьому посткласичний анархізм, до якого інтегрували деякі ідеї колишнього анархізму. Класичний і посткласичний анархізм, що історично змінили один одного, тісно взаємозв'язані. Вони певний час розвиваються паралельно, мають змістовну структурну, методологічну, генетичну, практико-політичну специфіку. Підсумком дослідження еволюції і структури анархізму є еволюційно-структурна класифікація течій теоретичної думки анархізму.

Дослідження еволюції анархічної теоретичної свідомості дозволяє зробити висновок, що теоретичні положення класичного, а тим більше, посткласичного анархізму не в значній мірі протистояли політичним теоріям ідеологів експлуататорських класів, а спроби вирішувати завдання мирним і природнім шляхом призвели до занепаду анархічної думки ХХ столітті. На нашу думку, головним об'єктом заперечення анархізмом державної влади повинен був стати вагомий важіль практичної та ідеологічної діяльності прибічників посткласичного анархізму, які, у свою чергу, виявилися неспроможними відстояти свої ідейно-політичні погляди на суспільство.

РОЗДІЛ 2

ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТЕОРЕТИКІВ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО АНАРХІЗМУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

2.1. Розвиток класичного західноєвропейського анархізму в ХІХ столітті (В. Годвін, М. Штірнер та П.Ж. Прудон)

Для того, щоб з'ясувати, наскільки цілісна і життєдіяльна система цінностей бездержавного суспільства, варто проаналізувати зміст основних орієнтирів провідних теоретиків анархізму. Спробуємо описати цілісну “картину” змісту ідейно-політичної течії анархізму в поглядах його прибічників. Варто нам проаналізувати та детально розкрити вплив західноєвропейського та російського анархізму на світову політичну думку другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Розглянемо основні теоретичні переконання Вільяма Годвіна, Макса Штірнера, П'єра Джозефа Прудона, Михайла Бакуніна, Петра Кропоткіна та Олексія Борового, а також деяких послідовників цих теоретиків.

Ми повинні зробити образ та узагальнити реконструкцію аналізу теоретиків класичного та посткласичного анархізму, пояснити основні ази проблеми особи, піддавши спадщину класиків анархізму свого роду теоретичній “переоцінці”. Кращим способом “реабілітації” теорії анархізму, на нашу думку, є не виправдання від звинувачень в “апології хаосу”, “неактуальності” або “утопізмі”, а розкриття адекватного показу її в класичних формах, у творчому розвитку з урахуванням внутрішньої логіки і етапів цінностей анархізму.

Починаючи з перебудови Радянського Союзу, анархічний рух і, взагалі, анархічна думка після піввікової насильницької перерви почали відроджуватися в незалежних суспільствах. Нове покоління сучасних прибічників анархізму не може ігнорувати цієї філософської ідеї, яка відтворювалася класиками анархічної думки двох попередніх століть. Це дає нам можливість, з урахуванням останніх досягнень людської думки, з історичного досвіду ХХ століття зрозуміти, що

погляди і переконання основоположників анархізму витримали перевірку часом, довели свою вічну цінність і глибоку правомірність.

У другій половині XIX століття анархізм з'явився як теорія з розвиненою програмою ідей. Формуванню анархізму сприяли думки головних теоретиків тієї епохи, які взяли за основу ідеї робочого класу і виразили їх у свої творчих доробках у письмових формах. Для них проблематика особи – це центральна проблема філософії анархізму.

Оскільки проблему особи у вченні різних анархічних мислителів не можна адекватно зрозуміти поза контекстом їх філософії в цілому, тому ми намагаємось дати необхідний життєво-автобіографічним огляд головних соціально-політичних ідей та поглядів теоретиків анархізму, їх місце в анархічній традиції, ідейних впливів, що вплинули на формування світогляду анархізму, основних особливостей, своєрідного політичного “ядра” вчення.

Таким чином, під теоретиками розуміється переважно анархізм XIX – початку XX століття – від В. Годвіна до О. Борового. Той анархізм, який вже цілком склався та сформулювався, але ще не пережив тих трансформацій і політичних змін у суспільстві, через які йому належало “пройти” в XX столітті. Ми свідомо обмежилися розглядом лише шести мислителів. Вони є визнаними класиками анархічної думки, що внесли свої корективи в розбудову анархізму.

Першим видатним мислителем, який розкрив змістовний опис і детально обґрунтував анархічний світогляд, був англієць Вільям Годвін (1756-1836). Він народився в Кембриджі. За свій творчий шлях надрукував безліч творів у жанрі філософії, політичної економіки, історії, а також розповіді, трагедії, написані ним в юності.

Вже в першому маніфесті анархічної думки, яким став великий твір В. Годвіна “Дослідження про політичну справедливість та її вплив на загальну добродішність і щастя” (1793 р.), були сформульовані практично всі основні ідеї та принципи анархізму, проявилися як сильні, так і слабкі сторони філософії даної течії.

Ми не вважаємо потрібним детально доводити приналежність В. Годвіна до анархічної традиції, а лише приведемо два висловлювання самого В. Годвіна, які не залишають ніяких сумнівів для науковців із цього питання: “Те, що неправильно іменується багатством, є те, що лише належить деяким індивідам влади, змушуючи інших за допомогою соціальних установ працювати на користь багатих” [44, с. 36], і “З яким захватом повинен кожен добре проінформований доброзичливець людського роду передчувати той щасливий час, коли знищиться політична влада, цей грубий механізм, що служив віковою причиною людських вад; із самою суттю влади, нерозривно пов'язано всяке зло, яке не може бути знищене інакше, як шляхом повного його викорінення” [57, с. 220].

Можна погодитися з думкою Макса Неттлау, що охарактеризував “Політичну справедливість” Вільяма Годвіна так: “...це чудова праця, перший повний виклад анархізму в одній з його самих прекрасних форм” [146, с. 44], та з П'єром Рамусом, який вважав, що “...названий твір Годвіна може розглядатися як перше теоретичне обґрунтування комуністичного анархізму нового часу” [174, с. 13-14].

Варто відзначити той факт, що майже всі основні ідеї та принципи домінуючого в анархічній думці соціально-політичного напрямку, під кінець XVIII століття, були вже не лише сформульовані, але й розвинені та детально обґрунтовані англійським просвітником Вільямом Годвіним. Серед них:

- ідея про тотожність влади і власності, як нерозривних сторін одного явища;
- ідея про розгорнуту і радикальну критику держави, права, приватної власності і моногамної сім'ї;
- ідея про децентралізацію громадського життя і виробництва, як необхідна умова розширення свободи особи і витіснення влади;
- ідея послідовного проведення протиставлення суспільства і моралі, держави і права;
- ідея заперечення необхідності “опіки” над людиною і людством;
- ідея критики “договірних” теорій походження влади і права;

- принцип лібертарної педагогіки;
- принцип федералізму як антитези державницької централізації;
- принципи різних форм політичної системи демократії, аристократії і монархії та заперечення всіх цих форм як убивчих для свободи;
- принцип вирішальної і благодотворної ролі соціальних перетворень для досягнення справедливого суспільства;
- принцип заперечення детально регламентованих “проектів” майбутнього бездержавного суспільства.

Зокрема, можна відмітити, що В. Годвін випередив свій час, бо епоха лібертарного соціалізму, епоха з'єднання ідеї соціалізму з ідеєю свободи в анархічному вченні наступила лише в 40 рр. XIX ст. Прибічники свободи “особи” і політичного звільнення суспільства виступали під прапором революційного лібералізму, тоді як прибічники соціальної рівності і соціалізму, навпаки, створювали проекти “казармової держави”, що виключали всяку свободу, приносячи особу в жертву тотальної, громадської і державної регламентації. Найбільше соціальне потрясіння кінця XVIII століття – Французька революція. Саме вона показала це трагічне протиріччя двох супротивних рухів, що гармонійно поєднували в собі цінність свободи і рівності.

Але далеко ще було до того часу, коли анархізм проголосив вустами Михайла Бакуніна своє велике кредо: “Свобода без соціалізму – це привілей, несправедливість, і... соціалізм без свободи – це рабство і тваринний стан” [17, с. 42]. Цей вислів – змінне бачення безглузлого протиріччя між двома великими рухами епохи, об'єднавчими в єдиному послідовному синтезі кращі цінності лібералізму з правдою, вистражданою соціалістичною думкою. Все це, якщо повернутися в епоху Великої французької революції, було ще далеко попереду. А чудова і грандіозна праця, зроблена Вільямом Годвіним, є свого роду синтезом ідей англійського і французького *Просвітительства* та відповіддю на Французьку революцію – відповіддю, що визнає правду її цілей, заперечує брехню шляхів, якими вона йшла.

Варто відзначити, що В. Годвін підготував собі та своїм ідеям дивну і своєрідну долю. Після короткого сплеску популярності його праця “Політична справедливість” була забута в Європі, і лише під час розвитку громадського руху в Англії зробила вагомий внесок. Але В. Годвін, випередивши свій час, опинився поза шляхом розвитку світової анархічної думки. У свою чергу М. Штірнер, П.Ж. Прудон і М. Бакунін практично не були знайомі з ідеями свого англійського попередника, самостійно підходили до положень, аргументації і висновків, іноді повторюючи годвінівські. Та лише П. Кропоткін у зрілі роки, вже сформулювавши основи власного вчення, знову “відкрив” Годвіна для анархізму і виявив у ньому великого наставника анархічної ідеї.

Коротко проаналізувавши встановлення початкових думок В. Годвіна, ми безпосередньо перейдемо до розгляду анархічного вчення про “особистість”, якому він присвятив усе своє життя.

Протиріччя, що лежать в основі годвінівських думок “про власність”, базується між лібертарним духом, що пронизує увесь твір В. Годвіна. З одного боку – він заперечує регламентацію і авторитетне придушення особи, а з іншого – непохитне переконання мислителя в наявності деяких абсолютних, універсальних цінностей та об'єктивних категорій, яким особи зобов'язані були вільно і добровільно служити. Це глибоке, фундаментальне протиріччя, не помічене В. Годвіним через особливості його ставлення до особи. Світлість, людинолюбність, гармонія людського існування надає поглядам В. Годвіна двохсторонність, що лягла в характер для усієї анархічної традиції в соціальній думці. З одного боку – критика того, що пригнічує свободу людини, якими є авторитет, влада, власність, сім'я, право; з іншого боку – відсутність філософської глибини, пов'язаної з особою, визнання нових універсальних надлюдських фетишів, несвідоме ігнорування більшої частини політичної проблематики.

Для того, щоб узагальнити вчення В. Годвіна, спробуємо зрозуміти, що таке “особа” для мислителя. Поняття “особа” на сторінках праці “Політична справедливість” замінюється поняттям “людина” – ця людина є універсальна тим, що характеризується однією головною властивістю – наявністю розуму. Як

справедливо відмічає В. Волгін про В. Годвіна: “...його діяльність розуму націлена на психічне життя людей. По суті, для В. Годвіна людина – тільки мислячий механізм” [44, с. 19].

Наслідуючи традиції Сократа та Платона, В. Годвін ототожнює “розум”, “мораль”, “знання” і “добročесність” з особою. Людина, що знає “істину”, за В. Годвіним, не може залишитись без її уваги, “...людина є розумною – тільки розумною” [214, с. 47]. Розум розуміється як властивість людини формулювати судження і реагувати на дії зовнішнього середовища. А В. Годвін не раз підкреслював, що саме розум людини відрізняє нас від тварини.

Необхідно також відзначити, що антропологія годвінівського вчення базується на таких двох аксіомах: 1) первинна добрість розумної людської природи; 2) принципова істотна схожість та рівність всіх людей. Саме визнання первинної рівності всіх людей, безумовно, гуманістична посилка, де гуманізм виявляється деформованим і одностороннім. При читанні праці В. Годвіна стає зрозуміло, що тотожність людей для нього очевидна, а відмінності між ними незначні. Всі люди однакові, бо всі вони, за В. Годвіним, – розумні істоти.

Говорячи про гуманізм В. Годвіна, можна додати, що він, як і наступні анархісти, велику увагу приділяв впливу влади і власності, які розбещують особу. Причому вказував не лише на пригноблених і керованих, але й на керівників і пригноблювачів. Мислитель бачив у своєму соціальному переході до суспільства “Політичної справедливості” порятунк не лише для поневолених класів, але й для самих поневолювачів. Так на сторінках своєї праці звертався до них з палкою проповіддю *Істини*, переконаний у тому, що, зрозумівши цю *Істину*, експлуататори та правителі самі зречуться своїх привілеїв. М. Бакунін і П. Кропоткін також багаторазово вказували на двоякий характер негативної дії влади і власності на особу “раба” і “деспота”. Вони вже не розділяли гуманних, багато в чому наївних ілюзій В. Годвіна відносно можливості добровільної відмови від влади правителів та їх привілеїв. Якщо В. Годвін у цьому переконанні виступає як істинний представник епохи *Просвітництва*, то наступні класики

соціального анархізму – як люди реалістичні та прагматичні у ХІХ столітті [57, с. 156].

Слід підкреслити, що вчення В. Годвіна про людину є дуже струнким і гармонійним. Особисте, загальне, корисне, розумне у В. Годвіна не просто узагальнюється, але майже подібне одне з одним. Безмежна віра в людину заперечує всяку опіку над особою, яка виходить з того, що свобода є не лише метою, але й шляхом, а до свободи можна прийти тільки через саму свободу. Варто погодитися з думкою В. Годвіна про те, що “...доки людина знаходиться в умовах слухняності та за звичкою чекає, щоб її поведінкою керували інші, її свідомість і сила духу знаходяться в стані дрімоти. Якщо я бажаю, щоб вона проявила всю ту енергію, на яку вона здатна, то я повинен збудити її самосвідомість, навчити її не схилитися ні перед якими авторитетами, розглядати ті принципи, яких вона сама дотримується, віддавши звіт у підставах своїх вчинків власному розуму” [57, с. 227]. Говорячи про нинішній жалюгідний стан людей, що поринули в рабстві та нещасті, В. Годвін зазначає: “Звільніть їх від убогості, запропонуйте їм вивчати, міркувати і судити, і незабаром побачите, як вони стануть абсолютно іншими істотами” [57, с. 228]. Під свободою В. Годвін розуміє, в основному, свободу суджень, свободу думки, в цьому вузькість і обмеженість його надраціоналізму. В. Годвін нічого не наказує життю, не намагається детально описувати майбутнє суспільство, він просто довіряє вільній творчості та зрілості людей, що творять це суспільство.

Людська особистість для В. Годвіна є вищою цінністю, в той же час виявляється цінністю декларативною, заснованою на суперечливих і філософських неглибоких підставах, тобто:

– особа, передусім, виключно виявляється тотожна “розуму”, що відрізняє людину від всіх інших істот у відношенні до природи;

– особа виявляється абсолютним антиподом, бо держава розбещує, пригнічує та усереднює особу, деформує її природні схильності, розвиває в ній егоїстичні інстинкти у відношенні до держави;

– особа є абсолютно гармонійна, яка нерозривно пов'язана з соціальним життям у відношенні до суспільства.

Лише у нинішньому існуючому суспільстві через “неправильне середовище” виявляється, що особи ворогують одна з одною, а також із суспільством. У гармонійному ж суспільстві “Політичної справедливості” особи зіллються в братській любові і солідарності, вважаючи благо суспільства своїм вищим і єдиним. На зміну зовнішнім авторитетам і законам права прийде урочистість розуму та моралі. На зміну нинішньому змаганню в гонитві за багатством і владою прийде змагання в гонитві за доброчесністю і розумом. В. Годвін вважає прагнення до самоствердження, самореалізації та визнання людини іншими людьми найважливішою якістю, властивою кожній особі.

Оцінюючи в цілому місце і роль особи в переконаннях В. Годвіна, ми можемо відмітити наступні сильні сторони в цих переконаннях:

по-перше, це заперечення принципу будь-якої опіки, будь-якого зовнішнього авторитету, затвердження того положення, яке тільки у свободі і через свободу як особа, так і суспільство, може досягти “повноліття”, прийти до якого-небудь блага;

по-друге, це ідея про невідчужуваність суверенітету особи. Критикуючи лібертарні “договірні” теорії походження держави і права, що проповідують відмову людини від частини своєї свободи, компроміс людей з неминучою соціальною “дійсністю”, що обмежує їх права та свободи в рамках законів і правил, В. Годвін підкреслює, що свобода іманентна людині, вона не має права та не в змозі відректися від особи [213, с. 29];

по-третє, В. Годвін всіляко намагався уникнути крайнощів “егоїзму”, що протиставляє особу суспільству як “раба” непомітного серед осіб у суспільстві.

Для В. Годвіна, як і для всіх наступних анархістів-соціалістів, характерна спроба гармонійно поєднувати свободу і рівність, особистий початок з громадським, при цьому не пригнічуючи особу. В. Годвін вірив у можливість людей прийти до єдності через свободу, а не через рабство, як пропонували

державні соціалісти, через нерівність, як пропонували буржуазні ліберали. Такі сильні сторони поглядів В. Годвіна в проблемі про особу.

Та все ж з непорушної віри в первинну добрість людини, в неминучість прогресу, в перемогу справедливості, в рівності особистого і громадського, разом із названими вище сильними сторонами – проявляються слабкі сторони в поглядах В. Годвіна. Звернемо увагу на них.

Як раніше говорилося, механістична картина світу приводить В. Годвіна до того, що індивідуальний людський початок її унікальності, неповторності, конкретності до загального він просто не помічає. На зміну грубим і зовнішнім матеріальним фетишам, що пригнічують свободу людини в сучасному суспільстві, мислитель мимоволі ставить нові фетиші – універсальні, вічні, непорушні, ідеальні і безособові. Такі, як *Істина*, *Розум*, *Мораль*, *Суспільство* та *Справедливість*. Але в гармонійному суспільстві “Політичної справедливості” людина не має ніяких прав, а лише обов'язки (шукати істину або любити ближніх) [166, с. 407]. У цьому суспільстві не діють договори і не дотримуються обіцянок, бо завжди повинна торжествувати *Справедливість*. Все “наше”, окрім наших думок (емоційне, суб'єктивне, особисте, споріднене, дружнє) робить особу особою [90, с. 22]. Все це відкидається В. Годвіним як непотрібна перешкода на шляху *Розуму* та *Істини*. Суспільство контролює особу за допомогою моралі та аргументів розуму не так грубо, але й не менш тотально, як держава за допомогою права.

В. Годвін поєднував глибокі прозріння, що випередили сучасну епоху, з найвніми деклараціями і плоскою філософією. Протиставляючи “злій” державі “добре” суспільство, прогресивну *Мораль* та при цьому не розробляючи специфічно особової проблематики. Він постійно попадає в протиріччя сам із собою.

Всі ці протиріччя, що лунають із загальним лібертарним духом В. Годвіна, не усвідомлювалися самим мислителем. Тому на остаточне питання: що є засіб, а що мета, особа або суспільство, благо індивіда або громадське благо – він не дав точної відповіді. Лише в одному місці В. Годвін, неначе смутно відчуває це

питання, коли пише: “Своє істинне покликання ми знаходимо, коли прагнемо зробити добро іншим, коли охоплюємо велику і широку сферу дії та забуваємо свої особисті інтереси. Завдання всієї системи, зображеної в цій книзі полягає в тому, щоб дозволити нам здійснити своє покликання. Індивідуалізм, який вона рекомендує, має на увазі благо всіх, а значення – як засіб для досягнення цієї мети” [57, с. 133]. Отже, мета праці В. Годвіна – допомогти нам здійснити наше “особисте” покликання. Але це покликання полягало у відмові від наших особистих інтересів та служінні суспільству, без якого ми ніщо.

За універсальними категоріями “*Людина*”, “*Істина*”, “*Розум*” В. Годвін не бачив особистого, суб'єктивного розуму, одичної істини особи, де він цілком розділив всі стереотипи просвітницького руху, адже для нього людина не може по-своєму мати рацію або по-своєму бути розумною – вона або має рацію, або ні, розумна або нерозумна. А якщо додати до цього виключених В. Годвіним таких понять як “*воля*”, “*пристрасть*”, “*користь*”, “*інтерес*”, якщо врахувати, що увесь розгляд проводився ним у чисто раціоналістичній площині чорно-білого світу, де з одного боку – розумне, істинне, корисне, а з іншого боку – безрозсудне, помилкове і шкідливе, то для нас стає зрозумілим найбільша внутрішня суперечність його поглядів на особу, її місце у *Всесвіті*, взагалі, і в суспільстві, зокрема.

Глибокі протиріччя присутні у творі В. Годвіна, але не усвідомлені ним, вийшли на поверхню і повною мірою проявилися в книзі наступного класика анархічної думки – Макса Штірнера. Якщо В. Годвін зробив акцент на тотожності, рівності людей та на їх розумі, то М. Штірнер – на унікальності “індивідуальності” особистостей та на їх волі.

Йоганн Каспар Шмідт, відомий для нас як Макс Штірнер (1806-1856), не був на відміну від інших класиків анархізму ні соціальним мислителем, ні вождем або ідеологом громадського руху. Він був філософом, “адвокатом особи”, що розглядав всі питання виключно з точки зору особи, відтворював життєві погляди, інтереси, цінності і оцінки. Проблема особи – альфа і омега його філософствования. Це той стержень, на якому кріпляться всі інші побудови і

висновки. Тому, для нашої теми розгляд його політичних переконань представляють вагомий інтерес.

Книга “Єдиний і його власність”, яка вийшла у світ у кінці 1844 року, зробила відразу ім'я М. Штірнера широко відомим. Але тодішня влада заборонила друк твору, конфіскувала його і заарештувала автора, а згодом, вирішивши, що твір занадто безглуздий і абсурдний, щоб бути небезпечним для влади, зняла заборону. У пресі розгорілася гаряча дискусія навколо книги М. Штірнера, але незабаром нові революційні події змусили забути про неї та про її автора майже на 40 років. Революційні події громадського життя Німеччини проходять повз М. Штірнера, він не бере участі в студентських таємних союзах, а за революцією 1848 року стежить із газет.

Але пройшов час. Про “Єдиного і його власність” знову заговорили у 80-90-х роках XIX століття. Книга М. Штірнера набуває нового життя, виходить масовими тиражами на різних мовах, знову розгораються гарячі суперечки про неї та її автора. Назвемо тих мислителів, які полемізували з Штірнером у своїх статтях і книгах. Це Л. Фейєрбах, К. Маркс, М. Гесс, К. Фішер, М. Бердяєв, В. Соловйов, П. Новгородцев, М. Михайлівський, С. Франк, С. Булгаков, П. Кропоткін та інші. Дж. Маккай, що зібрав свідчення, які збереглися про Штірнера, написав його біографію з відродженням громадського інтересу до мислителя. Цьому також сприяв тріумфальний хід філософії Фрідріха Ніцше.

Варто врахувати й те, що багато авторів XIX-XX століть стверджують, що в М. Штірнері бачиться як “сучасність”, так і “майбутнє” [91, с. 101]. М. Штірнера називають нігілістом, ніцшеанцем, анархістом, егоїстом, персоналістом, ідеологом дрібної буржуазії, ідеологом революційного пролетаріату. Книга М. Штірнера багата змістом і протиріччями, темними і двозначними місцями. Вона дала привід для абсолютно протилежних оцінок і трактувань. На вчення мислителя дружно впливали моралісти, соціалісти, християни, марксисты, ліберали, а хто вважав себе його послідовниками і вихваляли його ідеї, час від часу вульгаризували, догматизували і опошляли у дусі послідовників Ф. Ніцше,

революційного соціалізму, називаючи його книгу “новим Євангелієм”. Така була драматична доля ідей німецького мислителя.

Варто додати, що ми можемо розглянути вчення Макса Штірнера в декількох контекстах: як явище громадської думки і громадського життя Німеччини в період 1848 року; як завершальна ланка в ланцюзі лівої гегельянської традиції; німецький романтизм, російський персоналізм і екзистенціалізм, який припадав на філософію XVIII-XX століть; у контексті теорії анархічної і соціалістичної думки.

Ми в своїй роботі розглядаємо аналіз Макса Штірнера в останньому контексті анархічної філософії та анархічній традиції. Мислителю відводиться особлива, досить помітна увага в історії розвитку і розбудови анархічного вчення. Починаючи з 90-х рр. XIX ст., в кожній окремій історії розвитку анархічних ідей М. Штірнер фігурує на одному з найбільш почесних місць як один із духовних “батьків” анархізму та творець своєї філософії.

Головне завдання нашої роботи полягає в розробці анархічних і соціально-політичних поглядів М. Штірнера. Та перш, ніж розглянути, яке місце Макс Штірнер займає в історії анархічної думки, ми звернемо увагу на співвідношення вчень М. Штірнера і Ф. Ніцше, тому багато авторів були схильні бачити в М. Штірнері попередника Ф. Ніцше та поєднували їхні вчення. Вульгарні прихильники даних мислителів початку XX століття, неодноразово поєднували вчення Ф. Ніцше і М. Штірнера. Переконаливо доводили літературні критики Б. Гімельфарб і М. Гохшілер, що “...Ф. Ніцше, поза сумнівом, читав книгу М. Штірнера та дещо запозичив з неї” [221, с. 399].

Та все ж, ми вважаємо, що вкрай невірними є “зближення” вчень М. Штірнера і Ф. Ніцше. Часто їх тлумачать у науці неправдиво, об'єднуючи їх загальною назвою: “індивідуалізм” або “анархізм” та вважаючи, що М. Штірнер показав себе як філософ і критик, а Ф. Ніцше – як художник і поет.

На нашу думку, головне, що зближує М. Штірнера і Ф. Ніцше – не загальна для них критика моралі, держави, релігії та ідеологічних фетишів, а “філософія життя”, спроба відтворення людської гармонії, що корениться не в думці, а в

життєвій стихії, вказати на вирішальну роль ірраціонального, біологічного, природного чинника, відстоювати свою свободу і силу, дати вільні пориви думкам та ідеології. У цьому полягає їх глибинна схожість. Але відмінність серйозніша. Якщо вчення М. Штірнера глибоко критичне своїм пафосом, у його центрі знаходиться особа, яка проповідує звільнення всіх осіб та насолоду життям, прийняття особою себе “доскональною”, а протилежна філософія Ф. Ніцше прагне до “переоцінки цінностей”, подолання людини в надлюдині, не розпускає волю до влади, є глибоко ієрархічною, проповідує аристократію і кастову систему [88, с. 209].

Таким чином, хоча погляди М. Штірнера і Ф. Ніцше мають багато спільного, але їх ніяк не можна вважати прихильниками одного світогляду, а М. Штірнера – “попередником” Ф. Ніцше на полі індивідуалізму.

У житті для Ф. Ніцше одним із головних факторів є суб'єкт теорії. Це – людство, як тваринний вид. Для М. Штірнера суб'єктом теорії є особа. М. Штірнер прагне позбавити суспільство від слухняності і покірності, а Ф. Ніцше хоче їх узаконити і упорядкувати. М. Штірнер не прагне замінити “ієрархію Духу” другою ієрархією, а навпаки, “союзом егоїстів”, він співчуває боротьбі робітників за свої права, тоді як Ф. Ніцше конструює нову ієрархію з рабами і панами, а про соціальну та політичну боротьбу відгукується з презирством і ненавистю.

Тут слід зазначити про непорозуміння, яким деякі автори часто відносять Ніцше до анархістів, посилаючись на його нещадну критику існуючого суспільства і держави. У своїх глибинних світоглядних підставах Фрідріх Ніцше – абсолютно протилежний до анархізму. Метою для нього є не особа, не людина, а надлюдина і вдосконалення “роду”, як біологічного цілого. Ф. Ніцше – принциповий антисоціаліст, виступаючий проти рівності людей, переконаний елітарний, кастовий мислитель, що філософствує в ієрархічних категоріях і обґрунтовує необхідність рабства для одних і всевладдя – для інших. До всіх сучасних йому анархістів Ф. Ніцше відносився з гарячою ворожістю, бачив у них

апофеоз процесу розкладання основ сучасного суспільства та крайню урочистість ненависних йому ідей “черні” – ідей свободи і рівності [243, р. 281].

Таким чином, зовнішня схожість ніцшеанської критики держави, релігії, суспільства і моралі з анархічною критикою, а також певна спорідненість “філософії життя” у Ф. Ніцше та деяких теоретиків анархізму не повинна нас обманювати. Ф. Ніцше заперечує дві глибокі світоглядні основи анархізму – індивідуалізм і соціалізм. У своїх поглядах він прагне до “аристократії духу”, а не до звільнення особи і суспільства [148, с. 189-190]. Тому він не може бути визнаний абсолютним анархістом.

Розглянувши питання про співвідношення поглядів Ф. Ніцше і М. Штірнера, ми, нарешті, можемо перейти до розгляду місця вчення М. Штірнера в анархічній течії. При розгляді поглядів М. Штірнера ми можемо вказати на таку величезну кількість двозначностей, незрозумілого і протиріч у його творчості. Нас це не повинно дивувати різноманітністю трактувань і оцінок філософії М. Штірнера. Багато хто з політичних діячів розглядали питання про співвідношення філософії М. Штірнера та анархізму. “Батьком анархізму” в 1880 році М. Штірнера проголосили соціал-демократи і марксисты: спочатку Ф. Енгельс, а вслід за ним Е. Бернштейн, Ф. Мерінг і Г. Плеханов. На їх думку, М. Штірнер, поза сумнівом, був найбільш послідовним і типовим анархістом. До цієї точки зору приєднався буржуазно-ліберальний діяч Г. Цоколі, який, без усяких на те підстав, стверджував, що “...в злочинному індивідуалізмі М. Штірнера всі агітатори анархізму знаходили золотоносу копальню для своїх аргументацій” [221, с. 361]. У російському соціальному житті прихильниками М. Штірнера були християнські письменники: М. Бердяєв, П. Новгородцев, С. Франк, Б. Вишеславцев. Усі вони вважали М. Штірнера найбільш послідовним і радикальним анархістом. Проте, наприклад, М. Бердяєв, визнавав, що М. Штірнер “не користувався” в анархістів “достатньою популярністю” [26, с. 58]. Але вороги анархізму, наприклад, марксистські, буржуазно-ліберальні або християнські діячі вважали М. Штірнера найбільш “типовою” і “одіозною” фігурою в анархізмі.

Крім того, в М. Штірнера були попередники, в цьому немає ніякого сумніву. Багато з тих ідей, які він проповідував у своїй книзі, “панували в повітрі”. Звичайно, те, що відтворював у своїй області М. Штірнер, було якщо і підготовлено попередньою наукою, то, в усякому разі, в ті рамки, в які були вставлені запозичені або нав'язані з боку ідеї своєю оригінальністю накладало відбиток. Але як би там не було, а заперечувати спадкоємність, а то і пряме запозичення цих ідей М. Штірнером не доводиться. Не говорячи про ранніх французьких письменників, вплив яких міг бути швидше тільки посередньою, а не прямою дією на нього, М. Штірнер запозичив ідеї в М. Гесса і П.Ж. Прудона. Особливо сильним був вплив останнього. Через вклад ідей П.Ж. Прудона в тодішній рух, що ставив своїм завданням звільнення пролетаріату, виник принцип відстоювання автономії індивідуума, що висувався й раніше окремими соціалістичними письменниками. Але у вченнях П.Ж. Прудона цей принцип осягнув особливу авторитетність, оскільки після публікації в 1840 році його твору “Що таке власність” П.Ж. Прудон відразу зробився найбільш відомим з усіх живих анархістських теоретиків. Якщо порівняти вчення П.Ж. Прудона і згадати відповідні місця книги М. Штірнера, то можна сказати, що в найбільш відомій праці П.Ж. Прудона закладені всі істотні основи соціально-економічних поглядів М. Штірнера. Проте в них є істотна відмінність: тоді як П.Ж. Прудон і його німецький послідовник М. Гесс визнають етичні принципи, бажають, щоб люди діяли, керуючись ідеально-альтруїстичними мотивами, М. Штірнер, як ми знаємо, заперечував усяку мораль, відрізняючись цим від інших представників принципом індивідуальної автономії [216, с. 72-73].

Коли М. Штірнер критикує економічний лад, що створився в суспільстві, то він вказує на ненормальні стосунки, існуючі між працею і капіталом, при яких праця завжди є слабшою стороною, він говорить, що за існуючих умов, праця завжди робиться здобиччю капіталу – все це, в значній мірі, повторення відповідних думок, сповіщених П.Ж. Прудонам.

Проте М. Штірнер бажає перевершити П.Ж. Прудона в радикалізмі. Наприклад, проти вислову П.Ж. Прудона про те, що “власність є крадіжка”, він

посилено заперечує. М. Штірнер неодноразово повертався до цього місця і підкреслював, що крадіжка може існувати тільки тоді, якщо до цього існує власність. Вона зобов'язана своєю появою інституту власності [116, с. 186]. П.Ж. Прудон, на думку М. Штірнера, виходить з ідеї моральності, коли, "...бажаючи поставити клеймо на поняття власності, не достатньо для цього назвати власність крадіжкою" [220, с. 54]. З точки зору М. Штірнера, ще занадто рано говорити проти власності та зав'язувати їй "руки", адже М. Штірнер заперечує всяку моральність і всяке право, окрім права "сильного".

Отже, можна сміливо сказати, що значно вплинула на соціально-політичну думку М. Штірнера суперечність з П.Ж. Прудоном.

Критична частина роботи М. Штірнера є найбільш сильною. В політичному лібералізмі М. Штірнер прагнув визначити відношення сили і права, а в соціальному відношенні – встановити стосунки між власністю і працею, в гуманітарному лібералізмі – обґрунтувати етичні основи сучасного суспільства. Ми знаємо, наскільки всі такі цілі далекі від тих завдань, які висуває, в першу чергу, штірнерівське вчення. Та все ж особливо різкій критиці М. Штірнер піддає вчення лібералізму і соціалізму. Лібералізм, вважає М. Штірнер – це світогляд буржуазії, яка стала спадкоємицею колишніх привілейованих станів [241, с. 279]. Він найрішучішим чином критикує та висміює всі виставлені цим світоглядом ідеї і цінності. М. Штірнер піддає своїй критиці вже досить знайому нам ідею держави, суверенність народу, нації, взагалі, принципів, висунених Великою французькою революцією. Він сміється над "політичним рівноправ'ям", "політичною свободою", яка означає насправді неволю особи в державі, над якою виставив свій прапор лібералізм як дитинча революції, яка "...закінчилася реакцією, що тільки показало, яка революція була насправді" [129, с. 69]. М. Штірнер розкриває істинні сутності ліберальної політичної системи, заснованої на власності, на володінні майном, на основному мотиві буржуазної епохи, коли "гроші управляють світом". Він вказує, що буржуазний лад будується виключно на "праві", на "законних основах", що забезпечують положення, при якому всім у державі правлять багаті. Тодішній лад і його доктрина лібералізму,

звичайно, не могли задовольнити автора “Єдиного” та викликали тільки їдку критику.

М. Штірнер піддає критиці вчення соціалістів і комуністів, критикуючи лібералізм. Їх світогляд його зовсім не задовольняє. Він виступає проти знищення соціалістичними вченнями інституту приватної власності, проти передачі її в руки всьому суспільству. Це суперечить бажанням і вимогам “Єдиного”, оскільки суспільство не користується ніякими особливими перевагами в порівнянні з державою, яка є заклятим ворогом “егоїста”. Для того, щоб знищити нерівність володіння, за соціалізмом означає, що віднині “...власність повинна стати безособовою, вона повинна належати суспільству. Перед обличчям вищої влади єдиного володаря, ми, свого часу, були всі рівними особами, нулями. Перед лицем вищого власника ми станемо всі рівними обідранцями” [220, с. 83]. На думку мислителя, реалізація на ділі пролетарського ідеального “суспільства”, в якому буде знищено нерівність між багатим і бідним, обіцяє зробити всіх нас справжніми “обідранцями” і “босяками”.

Таким чином, особу хочуть повторно пограбувати на користь “людяності”. Індивідові не хочуть залишати ні особистої влади, ні особистої власності: одне забере собі держава, інше – присвоїть суспільство [220, с. 84]. Таке вирішення питання не може, звичайно, задовольнити егоїста, що відстоює принцип необмеженої свободи, бажає, щоб кожному належало все. Таке негативне відношення до соціалізму взагалі проявляли майже всі відомі анархісти. Багато хто з вчених відмічає, що М. Штірнер фігурує на одному з основних місць “теорії анархізму” в якості одного з основоположників цього вчення. Всякому, хто уважно познайомився з книгою М. Штірнера, зрозуміло, що перед ним лежить яскравий твір анархічної літератури. Правда, сам М. Штірнер ніде не використовує цього терміну для позначення своєї теорії. Своє вчення про право, державу і власність М. Штірнер не називає анархізмом. Якщо він і користується визначенням “анархічний”, то тільки стосовно критикованого ним політичного лібералізму. М. Штірнер залишився виключно в області теорії, тільки у сфері ідей. Але хоча він і далекий від практичного життя, не створює ніяких політичних

течій і у своєму творі не вживає слова “анархізм”, все ж, якщо подивитися в зміст його книги, то вона містить у собі послідовну, анархічну доктрину, яка знайшла собі місце у світовій літературі. Немає ніякої іншої теорії, яка б у такій мірі прагнула ліквідувати перешкоди, що затрудняють думку, волю і дію індивідуума, як це робить вчення М. Штірнера. Філософ займає дуже своєрідну позицію, що виділяє його абсолютно окремо як по відношенню до його попередників або сучасників, так і по відношенню до майбутніх мислителів. Як це правильно відмічає Е. Бернштейн, “...М. Штірнер знущається з лібералів, радикалів, комуністів, він висміює П.Ж. Прудона та, напевно, висміяв би і теперішніх анархістів, якби був знайомий з їх публічними творами” [116, с. 207].

Відносно впливу М. Штірнера на розвиток анархічної доктрини, мислитель, виходячи зі своєї егоїстичної точки зору, піддає весь існуючий порядок різкій критиці, найрадикальнішій. Це поєднує його з іншими анархістами, що виходили з подібних трактувань інтересів до індивідуума. Головна конструкція теоретичної побудови М. Штірнера – це ідеї суверенної особи, індивідуума, що не підкоряється, заперечує мораль, право, державу, релігію та знаходиться серед уламків всіх цих настанов в якості вільного егоїстичного “Я” та “Єдиного” [237, s. 12]. Ця ідея проходить через всю книгу М. Штірнера, що робить його “одержимим” цією ідеєю, дозволяє нам вважати М. Штірнера філософом анархізму.

Позиція, зайнята ним відносно основного вчення, винесена на перший план принципу егоїзму, інтересів одиничної людської особистості, примушує зараховувати його до представників, так званого, індивідуалістичного анархізму. Як і інші представники анархічного вчення, М. Штірнер заперечує державу, але йде в цьому відношенні далі, заперечуючи не лише всякий державний устрій, але і всякий правовий примус, всяку тривалу і обов'язкову для індивідуума організацію, обов'язковість нав'язаних йому інших норм. У цьому відношенні він уже розходиться з більшістю представників анархізму, йдучи значно далі за них. У той час, як П.Ж. Прудон, М. Бакунін, Б Такер визнають обов'язкове укладення угод, а П. Кропоткін гарантує потребу кожного в співпраці, допомозі і

розташуванні [181, с. 52], М. Штірнер, як ми знаємо, пропонує кожному можливість розірвання в будь-який момент укладеної ним угоди, що є однією з необхідних умов свободи особи. Штірнерівський егоїст не відчуває себе пов'язаним ні з угодами, ні з лестощами слів та обіцянками. Якщо ми згадаємо М. Штірнера, як він найрішучішим чином заперечує не лише всяке право, але і всякі релігійні і моральні норми, як він звільняє свого егоїста від яких би то не було зовнішніх і внутрішніх заборон, що перешкоджають йому в досягненні його бажань, то ми повинні визнати, що з цього боку вчення М. Штірнера цілком є теоретичним, виправданим анархічною “пропагандою дії”. І з цього боку вчення М. Штірнера підходить цілком конкретно до анархізму.

На нашу думку, є правомірним відносити М. Штірнера до анархічної течії індивідуалізму. Розділяючи думку Л. Мамута про те, що “...індивідуалізм сягає коріннями у світоглядні засади анархізму” [131, с. 192], на наш погляд, М. Штірнер є найбільш послідовним, типовим і яскравим представником анархо-індивідуалізму. На подібній позиції розуміння сутності анархізму ми стверджуємо, що Макс Штірнер є анархістом:

по-перше – виконує величезну негативну критичну роботу, висловлює багато чисто-анархічних думок, заперечує ідеї опіки та держави, права, влади і експлуатації, виступає проти всього, що пригнічує особу, за вільний гуртожиток “союзу егоїстів”, заснований на договорі;

по-друге – особа і свобода – анархічні цінності, що надихали М. Штірнера;

по-третє – анархічні стилі і методи мислення М. Штірнера.

Але М. Штірнер залишається в стороні від головної течії анархізму, бо він:

по-перше – не залишив своєї “школи руху”;

по-друге – багато анархістів не вважали його “своїм” та відносилися до нього прохолодно або навіть вороже. І це не випадково, оскільки М. Штірнер по сутності свого вчення балансує на межі заперечення суспільства, соціального, моралі та гуманізму. Він зупинився на “межі” анархічного світогляду – оскільки ідеї гуманізму і вільного суспільства є другою глибинною основою анархізму [22, с. 57]. На протилежному крайньому крилі анархічної думки знаходяться

П. Кропоткін і В. Годвін, які, навпаки, майже забувають про індивіда, говорять про особу декларативно (як М. Штірнер декларативно говорить про суспільство і про “союз егоїстів”), але за цими класиками анархізму стоїть масовий рух та розроблені теоретичні системи.

Взагалі, М. Штірнер, будучи дуже суперечливим і неоднозначним мислителем, ніяк не є “послідовним анархістом”. У ньому проявилось одне з двох прагнень, що надихають анархічний світогляд. Перше – індивідуалізм, самоствердження особи, радикальний протест проти будь-яких утисків, проти будь-якої опіки над нею. Друге – навпаки, соціалістично-громадське прагнення анархізму, що виражено в М. Штірнера дуже неповноцінно, слабо, суперечливо, епізодично – то у вигляді ідеї “союзу егоїстів”, то в заклику до робітників виборювати свої права. Найяскравіше виражений Максом Штірнером індивідуалістичний початок в анархізмі, а Петром Кропоткіним – соціалістичний початок в анархізмі. Це два полюси, два крила, дві половини одного цілого – як свобода і рівність, особа і суспільство, раціоналізм і ірраціоналізм. Недоліки вчення М. Штірнера – глибина і оригінальність його індивідуалістичних ідей безпосередньо пов'язані з їх однобічністю і неповноцінністю. Але, на наш погляд, однобічності та слабкості М. Штірнера в його вченні про особу – переборні. Вже сам мислитель вказує на шлях їх подолання, тоді як його натхненні і оригінальні думки мають нешвидкоплинне значення.

Таким чином, М. Штірнер – анархіст, але зовсім не “найтипівіший” або “послідовний”, оскільки анархічна думка і анархічне світовідчуття не мають свого “Святого Писання”, жорсткої системи та догматизму, загальних орієнтирів і цінностей, загальної ціннісно-психологічної та ідейно-критичної спрямованості. В океані анархічної думки Макс Штірнер є видатним представником, але не єдиним. Він займає важливе місце, але його не “очолює”. Він один з декількох видатних представників анархічного світогляду.

Узагальнивши і систематизувавши вищесказане, ми вважаємо, що Макс Штірнеру довелося першим виразити велику і святу істину – істину особи, що усвідомила себе, заявила про свої права. У своїй книзі він натхненно повторює цю

істину. Але в ті ж 40-і роки XIX століття, коли з'явилася на світ книга “Єдиний і його власність” М. Штірнера, П.Ж. Прудон заявив у своїх роботах про іншу істину: істину суспільства, прагнучого звільнитися від деспотичних пригноблень, про істину бездержавного анархічного соціалізму.

Отже, на наше переконання, заслуга М. Штірнера полягає в тому, що в епоху панування у філософії раціоналізму, прогресизму, об'єктивізму, культу “загальних понять” і надособових утворень, Макс Штірнер був першим і найбільш послідовним мислителем, що поставив у центр свого вчення живу особу, єдину, унікальну, де вказав на глибоку відмінність між особою і суспільством, особою і її змістом, особою і відчуженими продуктами її діяльності. Він призвав особу відкинути всі надособові фетиші, ідеологічні фантоми і деспотичні установи, усвідомити свої істинні інтереси, не вірячи в добру волю влади, буржуазію, соціальні інститути. Покладаючись тільки на свої сили і з'єднуючись з іншими “єдиними” особами, запропонував розпочати боротьбу за своє звільнення. У цьому заклик до “повстання особи”, яке повинне статися одночасно з соціальною і політичною революцією, на наш погляд, полягає основне значення штірнерівського вчення анархізму.

Достатньо важливою науковою проблематикою для нашого дослідження є розгляд політичного світобачення видатного французького мислителя, теоретика анархізму, який один з перших обґрунтував і дав правильний наголос на значення та розвиток соціальної течії анархізму.

На наш погляд, П'єр Жозеф Прудон (1809-1865) – фігура складна, неординарна, але, поза сумнівом, видатна та чудова. У своїх спогадах О. Герцен із захопленням пише про П.Ж. Прудона, як “...неприборканого гладіатора, упертого вільнодумного мужика, великого мислителя, відважного полеміста, непохитного і проникливого критика, достовірно вільного та чесного аналітика, що ставить гіркий діагноз сучасній епосі”. Герцен визнає, що “...я був багато чим зобов'язаний П.Ж. Прудону у своєму розвитку” [53, с. 179]. Він називає його “...дійсним главою революційного принципу у Франції” [78, с. 303], і “...одним з найбільших мислителів нашого століття” [53, с. 189].

Саме П.Ж. Прудон вперше використав термін “анархія” не в якості образливого і лайливого слова, а в якості названого певного руху. Він ще не мав повної термінологічної визначеності цього слова та часто вживав його в негативному контексті (“буржуазна анархія”, “анархія виробництва”). Але саме П.Ж. Прудон перетворив анархізм з маловідомої світоглядної концепції в розроблене вчення, що стало прапором масового руху по всій Європі. Ще в 1840 році в книзі “Що таке власність?” П.Ж. Прудон назвав себе анархістом та висловив ряд важливих положень анархізму. З 1849 по 1851 роки він детально розвинув філософію анархізму, а на початку 60-х років XIX століття зменшив анархічні вимоги до радикалізму, переніс акцент із загальнотеоретичного заперечення держави на детальну критику державної централізації в усіх її проявах, зробивши розробку федеральних проектів. Якщо М. Штірнер і В. Годвін мало відомі широкій публіці та ті, хто більшу частину свого життя стояв на узбіччі громадського руху, їх анархічний ідеал носить абстрактно-філософський характер та критику держави, яка переважає над конструктивними ідеями. То, навпаки, особливим слід визнати підхід П.Ж. Прудона, який розвинув, обґрунтував, популяризував, стосовно конкретики життя, анархічний світогляд, розробив позитивні ідеї в області економіки, особливо в ідеї федералізму, вільного договору та взаємності, які зустрічаються у В. Годвіна та М. Штірнера лише у самому первинному виді, а після П.Ж. Прудона лягли в основу анархічного світогляду. При цьому в його тактиці та конкретиці ще дуже багато наївності. Революціонізувати анархізм та надати йому більш бойовий і соціалістичний характер було вже справою М. Бакуніна. Та все ж ми згодні з П. Кропоткіним, що справедливо назвав саме П.Ж. Прудона “батьком анархізму”. На ідеях П.Ж. Прудона виросло ціле покоління нових, більш послідовних і радикальних анархістів.

Тодішній уряд Луї Наполеона у Франції дозволив П.Ж. Прудону надрукувати ряд його анархічних робіт тільки тому, що вважав їх абсурдними та нешкідливими, як колись саксонський уряд із подібних причин дозволив видати анархічний опис штірнерівського “Єдиного”. Праці П.Ж. Прудона не закликали

до негайного повстання, але виявилися “міною уповільненої дії”, здійснивши величезний ідейний, виховний вплив на європейських робітників, підготували нове покоління – покоління паризьких комунарів, що скинули державність з її чиновництвом і армією, проголосили федералістську комунальну революцію та соціальні перетворення. Така головна роль П.Ж. Прудона в теорії анархічної думки та анархічного руху.

Ідейна спадщина П.Ж. Прудона – мислителя, політика, публіциста, депутата, творця Народного банку – надзвичайно велика. П.Ж. Прудон у своїх працях розглядав багато питань: політики, економіки (податки, власність, кредит, банківську систему, біржі, житлове питання, залізниці, розподіл праці і машини), національні, державний устрій, церковні і теологічні проблеми, мовознавства і зовнішньої політики, міжнародного і конституційного права, художню літературу та історію, військову справу, педагогіку, роль мистецтва в житті суспільства, проблеми війни і миру. І це тільки головні теми його творів, яким він присвятив окремі роботи. Всім цим питанням він давав сміливі, нетрадиційні, іноді наївні та безглузді, іноді пророчі та глибокі думки, що завжди будять совість читачів.

Незважаючи на все еволюційне життя П.Ж. Прудона, на зміну філософських орієнтацій і переваг, основна його тема – *“рівновага”* і *“справедливість”*. Усі ці проблеми проходять через його роботи від перших до останніх і надають своєрідність його творчості. У цій головній для мислителя темі, кореняться як сильні, так і слабкі сторони прудонівської думки. Тому нам, для нашої теми, немає ні можливості, ні необхідності розглядати всі аспекти величезної спадщини П.Ж. Прудона, а досить вказати на його політичне “ядро” світогляду анархізму.

Книги П.Ж. Прудона написані натхненною, ясною мовою, завжди гостро полемічні. П.Ж. Прудон вдається до детальної статистики, до яскравих парадоксів, каламбурів і афоризмів. Найвідоміші з них – *“Власність – це крадіжка”* і *“Анархія – мати порядку”*. Вони легко запам'ятовуються і знаходяться в кругозорі людської свідомості.

П.Ж. Прудон у своїх роботах, як правило, детально аналізує те, що відбувається, шукає сенс, “ідею” в явищах і процесах, що вже мають місце,

наприклад, робочі союзи, революції, зміни урядів та конституцій. Він прагне вдуматися в сенс того, що відбувається, знайти тенденції та вказати напрям руху анархізму. Ще у своїй ранній роботі “Що таке власність?” П.Ж. Прудон ясно висловився на цей рахунок: “Втім, я не пропоную ніякої системи, а я вимагаю знищення привілеїв і рабства, я хочу рівноправ'я, хочу, щоб панував закон. Справедливість і тільки справедливість – є суть моєї роботи. Надаю іншим право дисциплінувати світ” [146, с. 15]. Для П.Ж. Прудона характерна, як і для більшості анархістів, відсутність спроби розробити “кінцевий ідеал”, регламентувати громадський устрій, вказати на напрям анархічного ідеалу, поєднати з детальною критикою існуючий порядок речей, відмітити конкретні пропозиції про можливі шляхи та механізми руху суспільства у бажаному напрямі.

На наше переконання, П.Ж. Прудон був, у першу чергу, не філософом, не економістом, не соціологом, взагалі, не “жерцем науки”, а видатним публіцистом, пристрасним і упередженим проповідником анархізму. При всій цінності позитивних ідей П.Ж. Прудона, що сприяли перетворенню анархічного ідеалу з утопічного побажання в щось конкретне і досяжне, все ж найцінніша в нього його критика, що руйнує забобони і стереотипи, ставить нові питання і відкриває нові шляхи. П.Ж. Прудон – істинний вільнодумець, що ненавидить продажність і безпринциповість сучасних авторів і громадських діячів, завжди шукає вічне, істинне, незмінне, моральне, наукове та раціональне.

Але все-таки головна заслуга прудонівського вчення полягає у детальній критиці державної системи та таких її атрибутів, як партії, конституції, чиновництво, виборча і тюремна системи, суди, армія, шовіністична і патріотична ідеологія, система державних податків, церква, що тісно пов'язана з владою. У П.Ж. Прудона вперше антиетатизм поєднаний з принципами федералізму і вільної, колективної і індивідуальної праці, а соціалізм – із свободою [171, с. 36]. П.Ж. Прудон зрозумів і довів, що політична свобода особи неможлива без економічного забезпечення, децентралізації управління, ліквідації центральної влади, яка нав'язує свою волю людям. І він зумів у своїх працях показати контури

такого суспільства, в якому соціально-економічна рівність існувала б не на шкоду свободі осіб, а спиралася б на свободу, автономію осіб і громад. П.Ж. Прудон трактував: "...через логіку та на підставі фактів я затверджую залежність політики від економіки" [170, с. 169]. До цих слів П. Кропоткін підвів свій власний висновок: "...те, що називають у політиці *владою*, аналогічно і рівноцінно тому, що в політичній економії називають *власністю*; ці дві ідеї дорівнюють одна одній та подібні; обговорювати одну – означає обговорювати і іншу; одна незрозуміла без іншої; якщо ви знищите одну, то треба знищити і іншу" [112, с. 391]. Виходячи з цього, П.Ж. Прудон так сформулював власне кредо: "Отже, те саме, що на економічній мові називається "взаємністю або взаємним забезпеченням" у політичному сенсі виражається словом – *федерація*. Цими двома словами визначається реформа в політиці" [170, с. 169].

У житті та творчості П.Ж. Прудона свобода протиставлялася порядку та єдності, що ототожнювалися з централізацією. На противагу пануючій думці, Прудон прийшов до несподіваного висновку про те, що свобода – не протилежність, а причина порядку і єдності, що розуміється ним як жива єдність у різноманітті суспільства. Не на підставі державної регламентації та централізації, а лише на підставі щонайширшої повної свободи осіб, усвідомлення ними своїх інтересів взаємного узгодження – можлива істинна анархія, істинний порядок і єдність. Багато хто потім намагався представити анархію у вигляді хаосу і громадської дезорганізації та сприймав прудонівський вислів "Анархія – мати порядку" як насмішку та іронію, тоді як він – парадоксальна істина. Лише свобода – здорова і тверда основа єдності суспільства, тоді як держава, декларуючи прагнення до "порядку" громадської єдності, на ділі вбиває життя, суспільство, особу, призводить до внутрішніх розколів і конфліктів. Приносити свободу в жертву "порядку", за П.Ж. Прудоном, означає не зміцнювати, а підточувати зсередини цей примусовий порядок і приготувати йому крах, адже "свобода означає порядок" [170, с. 183]. П.Ж. Прудон прагне до такого суспільства, в якому "...свобода звільнена від усіх пут, забобонів, помилкового висновку, насильства – свобода взаємна та необмежена, свобода не дочка, а мати порядку" [35, с. 57].

Ми можемо стверджувати, що ця ідея була смілива та оригінальна, але П.Ж. Прудон, не обмежуючись одним її проголошенням, детально розбирає способи, за допомогою яких можна досягти подібного громадського стану. Для цього, передусім, потрібне знищення держав, оскільки "...усередині їх єдиним заняттям було створювати рабство, а в зовнішніх стосунках – підтримувати війну в перспективі або на ділі" [54, с. 100]. Тому "...по мірі поступового росту громадської свідомості та розвитку цивілізації все яскравіше проявляється антагонізм між суспільством і урядом" [192, с. 13]. Але "урядовий задум" ще дуже сильний: різні партії, замінюючи одна одну у владі, обіцяють народу полегшити його долю, але міняється лише "пан", а не істина справи. У своїй праці "Сповіді революціонера" П.Ж. Прудон яскраво розкрив думку: "...колись церква, як ніжна мати, говорила, що все для народу, а все, навпаки, через священнослужителів. Монархія, що відродилася після церкви, проголосила – все для народу, але все через правителів. Доктринери заявляють – все для народу, але все через буржуазію. Якобінці змінили не принцип, а лише його форму – все для народу, проте все через державу. Хто ж, нарешті, зважиться сказати – все для народу і все через народ, навіть управління?" [131, с. 234].

На це зважився П.Ж. Прудон: "...всі партії, без виключення, оскільки вони домагаються влади є сутністю різновиду самодержавства... Геть партії! Геть владу! Повна свобода людині та громадянину! Така, в трьох словах, уся наша політична та соціальна віра" [54, с. 106].

Заперечуючи як озброєну, так і парламентську боротьбу, П.Ж. Прудон помилково засуджував страйки робітників. Він вважав, що підвищення заробітної плати, якої робітники домагаються, автоматично призведе до підвищення цін, а вони від цього нічого не отримають [172, с. 34]. Тому арсенал засобів боротьби, пропонованих ним, досить скромний: організація в існуючому суспільстві установ, заснованих на принципі взаємності та, витісняючи структури старого суспільства, пропаганда анархічних ідей і громадянська непокоря владі. Згодом М. Бакунін і революційні синдикалісти поповнять цей арсенал ідеєю озброєного повстання та загального страйку.

Економічна програма П.Ж. Прудона має меншу цінність і актуальність, ніж його політичні ідеї. Прагнучи до ліквідації великої буржуазії і пролетаріату, П.Ж. Прудон неодноразово міняв своє відношення до приватної власності: від повного її заперечення до бажання зробити всіх власниками. Багато хто з них реалістичний, інші – утопічні, але всі вони ідеалізувалися мислителем, який явно перебільшував їх здатність привести до такого порядку речей, “...коли всі користуються плодами своєї праці, багатство та становище більш зрівняні, навіть тоді, коли кожен працює” [170, с. 378].

Прагнучи знайти в усьому вічний і твердий, раціональний ґрунт принципів і норм, П.Ж. Прудон звертається до платонівських “ідей”. Психологія, етика, право – основа та пояснення всієї людської реальності, цікавої ієрархії рівної детермінації соціального життя, що вибудовується П.Ж. Прудоном. Політика детермінована економікою – політичні установи, “...незважаючи на свою уявну велич, грають менш важливу роль, чим економічні установи” [170, с. 200]. П.Ж. Прудон стверджує, що “...всяка філософія та всяка релігія – це метафізичний і символічний вираз народного господарства” [77, с. 72]. Але економіка, політика, конкретні правові, філософські та релігійні системи, за П.Ж. Прудоном, є залежними від вічних Ідей, служать втіленням вічної *Справедливості*. Вічне та незмінне втілюється в життя через конкретне і швидкоплинне. Тому, при всьому реалізмі конкретних оцінок, що даються соціальним явищам, для нього характерні фундаментальний антиісторизм і ідеалістична метафізичність.

Так на думку мислителів М. Бакуніна і Дж. Гільома, “...для П.Ж. Прудона, який на свою біду був, як відомо, стільки ж метафізиком, скільки економістом, його теорія є метафізика в дії” [54, с. 127]. Зрозуміло, що теорію П.Ж. Прудон трактує в дусі Г. Гегеля як зміну ідей та ідеалів: “Всяке суспільство утворюється, перетворюється і змінюється за допомогою ідеї. Так було в давнину, так відбувається в наш час” [170, с. 86]. П.Ж. Прудон вірить у збагненню *Істину* та *Справедливість* у їх повноті, ідеалізує постійність, вічність, стійкість на шкоду мінливості та відносності. Абсолютизуючи платонівсько-гегелівський

просвітительський раціоналізм, П.Ж. Прудон самого Бога розчиняє в ньому: “Хтось сказав, що діями людини керує Бог. Але Бог є всеосяжний розум” [167, с. 39-40].

Водночас, не варто вважати, що раціоналізм і ідеалізм П.Ж. Прудона логічно призводять до фаталізму. Вже в праці “Що таке власність?” П.Ж. Прудон упевнено заявляє: “Я випереджаю на декілька днів історію, проголошую істину, виявленню якої ми марно намагаємося перешкодити. Філософія, на жаль, не в змозі змінити хід подій: те, що призначено, відбудеться незалежно від пророцтва” [168, с. 14].

П.Ж. Прудон упевнений у тому, що, відкривши світу вічну *Істину* та *Справедливість*, він тим самим знищить існуючу брехню і несправедливість, оскільки ідеї рухають світом, людина розумна, справедливість завжди переможе. Так, у праці “Що таке власність?” він пише, що, знищивши аргументи юристів у захист власності, він знищить сам принцип власності. Економічні аргументи він іноді заміняє правовими та економічними питаннями, розбирає їх у правових категоріях: “Розум вічний. Інститут власності – творіння розуму неосвіченого, може бути скасований розумом розвиненішим” [168, с. 71].

Головний методологічний принцип прудонівського анархічного вчення – принцип рівноваги. Ідея *Справедливості* – центральна ідея прудонівського світогляду. *Справедливість* розуміється П.Ж. Прудоном багатозначно. Це – ідеї, почуття, повага людської гідності. Абсолютизуючи *Справедливість*, П.Ж. Прудон схильний скрізь знаходити її прояви: при розборі політичних, економічних питань, проблем мистецтва або війни та миру. Він знаходить, обґрунтовує, затверджуючи свою центральну ідею. Подібно до Платона, П.Ж. Прудон стверджує: “...ніщо само по собі не погано, не гарно, має свою погану та хорошу сторону, та лише *Справедливість* – як міра та пропорційність – є абсолютним благом, через причетність до якого все інше набуває цінності. *Справедливість* абсолютна, незмінна, вона не знає понять “більшого” або “меншого” [113, с. 213]. “*Справедливість* є недоторканий масштаб усіх людських вчинків. Завдяки їй ототожнюються та регулюються невизначені, суперечливі факти соціального

життя. Властивість справедливості така, що вона вселяє непохитну віру, що теорія не може її ні заперечувати, ні відхиляти. Все те, що наша мудрість знає про справедливість, містить у собі знаменитий вислів: “Роби ближньому своєму те, що собі бажаєш; не роби іншому того, чого собі не бажаєш” [77, с. 49-50].

Тільки справедливість повинна, за П.Ж. Прудонем, панувати та бути єдиним законом у суспільстві. Сам Бог є лише слуга *Справедливості* – її втілення та уособлення. Вся історія людства є спроба втілити *Справедливість* у житті; вся моральність зводиться до служіння *Справедливості*; мистецтво повинне лише оспівувати *Справедливість*, а наука – відкривати її вічні закони! Вільнодумець П.Ж. Прудон, схиляючись перед божеством *Справедливості*, не раз говорить про “релігію майбуття, релігію *Справедливості*”.

Будучи реальною силою, метою громадського розвитку, *Справедливість*, за П.Ж. Прудонем, реалізується через *Право* – не державне право, а через істинне, вічне, раціональне *Право*. “Ідея, яку кладуть в основу громадського устрою, не може обійтися без права; відмовившись від нього, вона навіть втрачає сенс, тоді як право існує само по собі, в строгому значенні слова не потребує ніякої сторонньої допомоги” [170, с. 88-89]. П.Ж. Прудон стверджує, “...що право єдине та подібне, воно скрізь і завжди показує одне і те ж, що всі положення його взаємно доповнюють один одного, що всі закони його – лише видозміни одного – єдиного закону” [170, с. 207].

У раціоналістичних побудовах П.Ж. Прудона дисонансом звучить одна ірраціональна нота. В його книзі “Війна і світ” несподівано з'ясовується, що раціонально-правова будівля П.Ж. Прудона заснована на ірраціональній боротьбі свобод та сил. *Право* сили – основа права. Втім, за П.Ж. Прудонем, *Справедливість* та *Розум* діють через ірраціональне – через війну та силу, створюючи право в жорстких і стихійних зіткненнях людей і народів. Крім того, суворі епохи насильства та воєн, коли *Розум* і *Справедливість* були вимушені “втілюватися” в життя безрозсудними та несправедливими засобами, за П.Ж. Прудонем, залишилися позаду – на зміну епохи воєн і держав приходить мирна і цивілізована епоха “взаємності” та “економічного права”.

Отже, завершуючи загальний огляд анархічної думки П.Ж. Прудона, підведемо підсумок. Для не дуже глибокої та оригінальної, але дуже актуальної та суперечливої ідеї П.Ж. Прудона, в якій є ідеалізм, де яскраво виражений раціоналізм і моралізм, в якому відображена віра в наявність і пізнаваність вічних законів, вічних ідей, вічної моралі, вічної *Справедливості*, віра в *Прогрес* і в “кінцевий ідеал” та в недооцінку історичних, матеріальних та переоцінку морально-правових, ідейно-психологічних чинників. У центрі вчення П.Ж. Прудона стоїть принцип *Рівноваги* та ідея *Справедливості* – як своєрідний світоглядний “стержень”, що несе на собі всю конструкцію його строкатих, суперечливих поглядів. Людство представляється П.Ж. Прудону єдиним організмом, відомим *Провидінням*, тлумаченням *Справедливості*, слугою *Права*. Поєднуючи раціоналістично-позитивістську традицію з ідеалізмом Платона та Г. Гегеля, прудонівське мислення є своєрідною релігією *Прогресу*, *Природи*, *Науки*, *Моралі* та *Розуму*.

Над свободою, над особою, над суспільством у вченні П.Ж. Прудона панує абсолют *Справедливості*. *Особа* у П.Ж. Прудона не суверенна, а автономна, вона має свою цінність, вона вища за державу, дорівнює іншим особам і теоретично дорівнює різним спільностям і суспільству в цілому, хоча поступається їм по силі та потужності, має свою сферу та своє значення, але вона – нижче за безособовий і вічний абсолют *Справедливості*, вона – слуга, втілення, провідник волі цього абсолюту. По відношенню до *Справедливості* особі відводиться лише дія служіння і пізнання цієї *Справедливості*.

Разом з цим, у розробці проблеми анархічної думки, на наш погляд, П.Ж. Прудон досяг значних успіхів. До привілеїв його вчення можна, безумовно, віднести:

- а) думку про рівність особистої гідності всіх людей;
- б) ідею рівноваги між особистими і загальними інтересами, визнання суверенних прав особи та суспільства, ідеї взаємності, вільного договору і федералізму;

в) показ несумісності влади і особи, критику концепції державного соціалізму з позицій послідовного захисту особи, заснованого на узгодженні інтересів вільних осіб. В обґрунтуванні ідеї вільної громадськості та захисті особи від державного ярма, на наш погляд полягає саме нове та цінне, що вніс П.Ж. Прудон у розгляд проблеми особи в розвитку анархізму.

Як доцільно говорить про П.Ж. Прудона М. Неттлау, “...на жаль, він помирав якраз у той час, коли виник Інтернаціонал. Але в той же самий час величезна фігура М. Бакуніна вже з'явилася. Через 10 років анархізм отримав потужний поштовх від цієї чудової особи” [146, с. 70].

2.2. Формування ідейно-теоретичного підґрунтя анархізму представниками російської суспільно-політичної думки (М. Бакунін, П. Кропоткін та О. Боровий)

У російському суспільстві завжди був досить сильний інтерес до анархізму. До того ж, в області теорії анархізму російська творча думка створила ідейний “дух” суспільства. Достатньо вказати в цьому відношенні на славетні імена М. Бакуніна, П. Кропоткіна, О. Борового та на багатьох інших мислителів. У той час, як в області соціалізму ми були менш талановитими “учнями”, а в області анархізму ми виступали в ролі “вчителів”. Це є особлива риса в нашій громадській психології, яка корениться в умовах нашого побуту.

Він один з найбільш яскравих і видатних політичних мислителів ХІХ століття, теоретик і діяч радикального міжнародного революційно-демократичного руху, ідеолог російського революційного народництва, один з основоположників теорії анархізму та лідер міжнародного анархістського руху, його ім'я-легенда, а він – Михайло Олександрович Бакунін (1814-1876).

За нашим переконанням, М. Бакунін є центральною фігурою в політичній теорії анархічної думки, анархічного руху, найбільшим виразником анархічного світогляду на практиці, що точніше за всіх інших мислителів підійшов до формулювання основ анархічного світогляду. Він був глибоким мислителем, обдарованим філософом, не дуже систематично, але цілком ясно виклав основи

саме філософії анархізму, як цілісного світогляду, а не тільки програми дій або соціологічного вчення. Протягом життя він був видатним практиком революційного анархічного руху. Якщо до початку його анархічної діяльності в Європі були лише прудонівські групи помірно-реформістів і декілька маловідомих анархічних груп мислителів, то М. Бакунін, за виразом Макса Неттлау, “...став наповнювати анархізм ясно соціалістичним духом і революційною волею, намагався організувати активні сили, звернувшись до соціально-революційних інстинктів, що дримали в масах”. [146, с. 72]. Істотно переробивши та систематизувавши ідеї П.Ж. Прудона, М. Бакунін ініціював появу потужного революційного руху під анархічними гаслами по всій Європі. В особі, М. Бакунін, як ніхто до та після нього, зумів виразити основний мотив анархізму – пафос бунту, святої безкомпромісної боротьби за звільнення особи та суспільства.

Михайло Олександрович – людина-легенда, теоретик, практик, публіцист, організатор, оратор, військовий керівник, герой, пророк і мученик – усе в одній особі. Будучи великим знавцем філософії Г. Гегеля, М. Бакунін віддавав перевагу життєвій боротьбі над філософськими абстракціями, зумів втілити в життя те, що проповідував на словах. М. Бакунін являє собою сплав величезної енергії, волі до життя і боротьби, пророчого, ораторського і філософського дару, здатність запалювати людей та вести їх за собою, особистої чарівливості, організаторських талантів, самовідданості, щирості і безкорисливості. Наївність, що проявляється в його нестримній фантазії, вміння надихати оточення своєю святою вірою і ентузіазмом. Ні вічне безгрошів'я, ні постійні розчарування, ні гоніння влади, ні смертні вироки, ні наклеп ворогів – ніщо не змогло зломити цього великого бунтаря.

Справедливо відмітив Олексій Боровий, що “...М. Бакунін був моральним максималістом з голови до ніг” [36, с. 46]. Цей духовний максималізм, цілісність натури, надзвичайно розвинена уява та могутня думка поєднувалися в ньому з потужною інтуїцією, яскраво вираженим пророчим початком, здатністю проникати в суть явищ та передбачати далекі перспективи і події.

Залишивши осторонь розгляд біографії російського анархіста, ми повинні безпосередньо звернутися до його переконань 60-70-х рр. XIX ст., коли остаточно склався його анархічний світогляд, коротко охарактеризувавши своєрідність його анархічної філософії, відмітивши найголовніше і характерне для неї.

З 1860 до 1870 року завершується формування остаточно анархізму Бакуніна. На відміну від індивідуалістичного та реформістського анархізму М. Штірнера і П.Ж. Прудона, анархізм у вченні М. Бакуніна вперше прийняв революційну спрямованість. Якщо П.Ж. Прудон виступав як прибічник синтезу комуністичного суспільства, що допускає приватне володіння, то М. Бакунін заперечував приватну власність на засоби виробництва, проповідував ідеї бездержавного суспільства, що ґрунтується на колективній власності працівників на засоби виробництва [21, с. 27].

Серед найбільш характерних та істотних ознак бакунівської філософії ми можемо відмітити матеріалізм, атеїзм, антропологізм, революційність, духовний і ідейний максималізм, яскраво виражений критичний і волелюбний дух. Вражаюча бакунівська інтуїція життєвої стихії – відчуття, яке чимось схоже на сприйняття світу платоніками-пантеїстами епохи *Відродження*, Й. Гете або Ф. Шилінгом. Природа розуміється як жива, текуча, велика, всеосяжна і гармонійна тотальність. За М. Бакуніним, весь світ, *Природа*, “світовий взаємозв'язок”, “причинність”, всемогутній рух, в якому *буття* одночасно є вічне *становлення* всього суцього [27, с. 8-9]. Все пов'язано з усім, що рухається, перетікає, міняється, впливає – така картина світу розкривається в працях Михайла Бакуніна. Такий підхід дає нам змогу стверджувати, що в цьому “загальному потоці життя” будь-яка істота та навіть предмет – “...все, що живе... прагне здійснитися у всій повноті свого існування” [17, с. 66]. “Життя домінує над думкою і детермінує волю. Ось істина, яку ніколи не слід випускати з уваги, якщо хочеш зрозуміти щось у політичних і соціальних явищах” [17, с. 238]. Ця думка особливо загострюється М. Бакуніним у полеміці з усіма тими, хто так чи інакше проголошував примат науки над життям, робив акцент на “освіту” і “думку”, а не на дію і боротьбу.

Протиставляючи релігії – антитеологізм, державності – федералізм і експлуатації – соціалізм, великий анархіст, у той же час, ніколи не поглиблювався в детальну побудову проектів майбутнього суспільства. Вважаючи, що життя завжди багатше і непередбачене думкою, він обмежувався проголошенням загальних принципів бездержавного соціалізму, критикою існуючого суспільства та пошуком можливих шляхів, що ведуть до його перетворення, причому головним із цих шляхів, безумовно, він вважав соціальну революцію. Детальний аналіз міжнародних відносин, існуючих держав у різних проявах їх діяльності, соціальній психології сприяв теоретичному фундаменту для бакунівської теорії революції. Умовами соціальної революції, за М. Бакуніним, є убогість і відчай народних мас, активна роль революціонерів, що зв'язують окремі локальні виступи один з одним і надають їм загальнонародний характер. Революцію, як стихійне і грізне явище народного життя, можливо лише передбачати, але не можливо “організувати”. Руйнуючи старі форми громадськості, соціальна революція, в той же час, творить нове суспільство, вільне від примусу, влади і експлуатації.

Всупереч поширеній думці про М. Бакуніна, як апологета насильства і кровопролиття, великий анархіст, вважаючи насильницькі дії в революційному процесі неминучими, в той же час, закликав звести їх до мінімуму, оскільки представники правлячих класів не лише винуватці, але й жертви існуючого громадського зла, а масове кровопролиття посилить та прискорить реакцію, що йде за революційним вибухом та приведе до диктатури [75, с. 24]. М. Бакунін був проповідником всесвітньої революції, інтернаціональної, революції одночасно і політичної, соціальної, руйнуючи державу, класи, замінюючи їх федеральним громадським ладом з груповою власністю на засоби виробництва.

Мислитель сповідує заперечення “...самої ідеї держави, управління суспільством зверху вниз, в ім'я якого б то не було уявного права, богословського або метафізичного, божественного або інтелігентно-вченого” [20, с. 481]. Та, в свою чергу, стверджує: “...анархії, самостійній вільній організації всіх одиниць або частин, що становлять громади, і їх вільної федерації між собою, від низу до

верху не по наказу, якого б то не було начальства, навіть обраного, не за вказівкою якої-небудь вченої теорії, а внаслідок зовсім природного розвитку всякого роду потреб, що проявляються самим життям” [17, с. 503-504].

Разом з тим, у працях Бакуніна показана вся жахливість дій держави, що впливають, поневолюють, знущаються, розбещують особу, адже “Свобода в Державі є брехня” [16, с. 94]. “Держава є пануванням і експлуатацією” [17, с. 107]. Закон самозбереження та розширення є вищим законом існування держави, що протиставляє себе людству та окремим особам. Тому “Держава – це знахабніле, цинічне заперечення людяності. Вона розриває загальну солідарність людей на землі та об'єднує тільки частину їх з метою знищення, завоювання і поневолення всіх інших” [17, с. 92-93]. Держава є не чим іншим, як “офіційно-правильною встановленою опікою меншості компетентних людей.., щоб наглядати за поведінкою та управляти великою, непоправною і жахливою дитиною – народом” [20, с. 464]. Причому М. Бакунін помічає, що ця опіка прагне сама себе увічнити, “дитина” ніколи не досягне повноліття, поки над нею панує ця опіка. Тому, особі для того, щоб набути себе, потрібно зруйнувати державу.

Але не дивно, що після такого всебічного аналізу взаємин між особою і державою, М. Бакунін не міг обманюватися ілюзіями державного соціалізму. Держава не може “відмерти”. Представники робітників, опинившись біля влади, миттєво “переродяться”, державне управління трудящих приведе лише до нового, гіршого пригнічення народу – переконливо показав М. Бакунін у своїх працях, критикуючи марксистські утопії. Продовжуючи прудонівську традицію, М. Бакунін повстає проти державного соціалізму на захист прав особи. “Я ненавиджу комунізм, тому що він є заперечення свободи, а для мене неможлива людяність без свободи” [191, с. 404]. “В ім'я свободи, яку ми визнаємо як єдину основу і єдиний законний творчий принцип всякої організації, ми завжди протестуватимемо проти всього, що буде схоже на державний соціалізм або комунізм” [17, с. 40].

Для нас є важливим зупинитися на “святomu” світогляді М. Бакуніна – на “улюбленій” йому свободі, свободі особи як головної цінності та основної теми

бакунівської теорії анархізму. У своїх творах він дає безліч визначень і характеристик свободи. Заявляючи про змістовність суверенітету особи і свободи, як невід'ємну і найважливішу властивість особи, М. Бакунін пише: “Ніяке вічне зобов'язання не може бути допущене людською справедливістю.., ми ніколи не визнаємо інших прав або інших обов'язків, окрім тих, які засновані на волі” [17, с. 20]. “Існує тільки один-єдиний догмат, один-єдиний закон, одна-єдина моральна основа для людей – *свобода*, шанувати свободу ближнього – є *обов'язок*, любити його, служити йому – є *добродієність*” [19, с. 275].

Оскільки для Бакуніна теорія була невід'ємна від практики, заклавши свободу в основу своєї теоретичної етики, він завжди керувався цим принципом у практичному житті. У своєму листі братові Павлу Бакуніну в березні 1845 року він так формулює свою особисту релігію свободи: “Ось моє сповідання віри – політичне, соціальне, релігійне – ось внутрішній сенс не лише моїх дій і моїх політичних поглядів, а також, наскільки для мене можливо, моєї частки індивідуального існування... Все те, що звільняє людей, все те, що примушує їх замислюватися про себе самих, піднімає в них принципи їх власного життя, діяльність, самостійність і дійсно незалежність – усе те, що дає їм силу бути самими собою – є істина, все інше – неправдиве, згубне для свободи, абсурдне. Звільняти людину – ось один-єдиний законний і добродійний вплив” [101, с. 285-286].

Що ж таке свобода для М. Бакуніна? “Свобода не є незалежність людини по відношенню до непорушних законів природи і суспільства. Свобода – це, передусім, здатність людини до поступового звільнення від гніту зовнішнього фізичного світу за допомогою науки і раціональної праці. Свобода – це право людини розпоряджатися самою собою та діяти відповідно до своїх власних поглядів і переконань, право протистояти деспотичним і власницьким домаганням з боку іншої людини або групи, класу людей, суспільства в цілому” [19, с. 332-333].

Як бачимо, свобода для М. Бакуніна синонімічна як до “людяності” і “людської гідності”, так і до “особистості”. Через неї всі люди досягають своєї

індивідуальної особистості, інстинкт свободи закладений у кожному індивідові, без свободи людина – не людина, особа – не особа. Не раз М. Бакунін проголошує натхненні гімни на честь свободи, як головного і невід'ємного атрибуту людяності: “Свобода! Тільки свобода, повна свобода для кожного і для всіх! Ось наша мораль і наша єдина релігія! Свобода – характерна риса людини, це те, що її відрізняє від тварин. У ній знаходиться єдиний доказ її людяності. Це тривалий і поступовий перехід від рабства до свободи, до величі, до досконалості, до дійсної свободи – ось у чому сенс історії. Бути вільним – це право, вся гідність, все щастя, все призначення людини. Це – виконання її призначення. Бути нездібним до свободи – означає бути нездібним до людяності. Позбавити людину свободи та засобів її досягнення і користування нею – це не просто вбивство однієї людини, це вбивство людства” [19, с. 268-269].

Основними положеннями вчення М. Бакуніна про свободу є визнання нерозривності свободи особи і суспільства, ідея неподільності свободи – особистої і громадської, ототожнення свободи з особистістю і людяністю, визнання свободи засобами громадського прогресу, адже не можна досягти свободи в майбутньому, принижуючи її зараз, вимагати рівності свободи для всіх, констатація наявності не лише негативної, а й, передусім, позитивної сторони свободи. Пафос свободи сягає в М. Бакуніна такої висоти і напруження, як ні у кого з анархістів. Визнаючи наявність законів природи і суспільства, М. Бакунін розумів свободу як добровільне дотримання людиною власної природи при ліквідації зовнішнього свавілля і насильства, зокрема, свавілля держави, пишномовних і брехливих законів.

На наш погляд, свобода є основою всякого добра і блага, поза свободою добро для М. Бакуніна неможливе. Свобода розумілася мислителем не догматично, а подібно до “людяності”, властива всім людям, що в кожному розкривається самобутньо і неповторно – через унікальну і неповторну особу. “Ізольована людина не може усвідомлювати своєї свободи. Бути вільним – для людини означає бути визнаним собою, користуватися з боку всіх інших людей,

що оточують її. Я – людина, вільний сам лише настільки, наскільки я визнаю свободу та людяність всіх людей, що оточують мене” [19, с. 500].

Завершивши розгляд і аналіз бакунівського вчення анархізму, підведемо короткий підсумок. На нашу думку, філософія особи, створена М. Бакуніним, стала вершиною анархічної думки в розробці цієї проблеми, з'єднавши глибину теоретичного обґрунтування з гуманізмом практичних висновків.

В ідейних підставах свого вчення про анархізм М. Бакунін спирався на основні досягнення сучасної йому філософської думки (філософія Г. Гегеля, Й. Фіхте, Л. Фейєрбаха, позитивістів, економічне вчення К. Маркса). Проблема пригноблення особи для М. Бакуніна – найгостріша, тяжка, навіть найтрагічніша проблема. В її осмисленні він піднімається над плоским раціоналізмом позитивізму, над безособовим прогресизмом Г. Гегеля, що розглядає окремих осіб як сходинки на шляху *Абсолютного Духу*. А тому, повставши проти надособових фетишів і деспотів: Бога і Держави, Михайло Олександрович не зупиняється на цьому [92, с. 43].

Якщо вплив книги М. Штірнера на вчення М. Бакуніна мало помітно, то з вчення П.Ж. Прудона про особу М. Бакунін запозичує багато елементів. На наш погляд, російському анархісту вдалося здійснити у своєму вченні про особу прекрасний синтез, здолавши як плоский раціоналізм, фаталізм, об'єктивізм і детермінізм вчення П.Ж. Прудона, так і односторонній суб'єктивізм і волюнтаризм вчення М. Штірнера і зберігши повною мірою їх кращі сторони: індивідуалізм М. Штірнера і соціалізм П.Ж. Прудона. У вченні М. Бакуніна про особу немає і сліду прудонівської патріархальності, телеології і фаталізму, немає ніяких кумирів – *Справедливість, Розум, Наука* і “*соціальний геній*”, як у П.Ж. Прудона, будь то навіть “Я” і “Єдиний”, як у М. Штірнера. Віра в життя, свободу, в творчу потенцію особи пронизує ідея анархізму М. Бакуніна, але ця віра далека від поверхневого раціоналістично-фатального оптимізму. Життя багатше думки, особа – творча, унікальна, вільна, пристрасна, бунтуюча, що має право на помилку, не є слугою *Прогресу* і *Законів*, не зводиться тільки до *Розуму*, не перетворюється на інструмент і орган суспільства, як у вченні П.Ж. Прудона.

Якщо, на думку П.Ж. Прудона, особа є лише виразник “соціального генія”, лише слуга “ідеї *Справедливості*”, якщо за М. Штірнером, навпаки, особа є єдина реальність, а все загальне, всі ідеї і колективи – “фантоми” і “кумири”, то за вченням М. Бакуніна особа, поза сумнівом, детермінована, обумовлена, підпорядкована і включена в потік соціального життя, вона має свої права, свою свободу, свої здібності – думка і бунт, вона не слуга абстракцій, не орган і не інструмент, особа вища за всі загальні ідеї [240, s. 173]. М. Бакунін бунтує проти зла, існуючого у світі, говорить про можливість перегляду і перетворення Всесвіту. Причому, він робив це не лише у філософських абстракціях, як Макс Штірнер, не лише в соціологічних теоріях, як П’єр Прудон, а в конкретному житті, аналізуючи конкретні обставини. Сам жив, борючись за звільнення осіб, що оточують його.

Протиставивши філософський матеріалізм надособовому деспотизму Бога і вченню про бунт – всепоглинаючому детермінізму і об’єктивізму, М. Бакунін не лише абстрактно звеличував велич особи, подібно до М. Штірнера, не лише зумів розробити соціологічну теорію вільного суспільства, що складається з вільних осіб, як П.Ж. Прудон, а з’єднав у теорії і на практиці ці дві сторони, дав глибоке філософське обґрунтування гідності і цінності особи, ліберальної соціології та анархічного ідеалу. М. Бакунін у своїй філософії не довів до межі протиріччя між особою і суспільством, як М. Штірнер, але й не обійшов його стороною, як П.Ж. Прудон і В. Годвін. Він зробив, здавалося б, неможливе – зумів створити основу філософського глибокого, гармонійного, анархічного вчення про особу і суспільство, наповненого внутрішньою діалектикою, свободою і динамізмом.

У своєму вченні про свободу М. Бакунін переконливо розкрив соціальний характер свободи, її позитивні і негативні сторони, показав неподільність свободи і необхідність для особи, бажуючої самозвільнення, одночасно боротися за свободу суспільства, за свободу всіх інших осіб. Він нерозривно зв’язав поняття свободи і рівності, відкинувши принципи опіки і авторитету, заявивши, що ніяке “добро”, ніяка “людяність” неможливі без свободи і поза свободою [144, с. 285].

Наявність світової необхідності М. Бакунін показав можливість для вільної і мислячої особи протистояти цій необхідності та бунтувати проти неї, якщо вона погрожує людській свободі і гідності. Нехай цей бунт не завжди завершується успіхом, нехай остаточно досконалість, абсолютна свобода і вічна гармонія недосяжні, нехай бунт носить лише відносний і частковий характер та сам є діалектичним породженням “світової причинності”, а саме в ньому народжується і затверджується специфічно людська реальність, народжується свобода, народжується особа.

Отже, людська особистість занурена в нескінченний, зумовлюючий її світ, а зі своєю появою вона набуває думки – здатність абстрагуватися, “виходити за свої межі”, бунт – здатність протестувати, повставати, стверджувати свої цінності. Воістину натхненним пафосом виконані слова М. Бакуніна, в яких пронизливо передано трагізм людського існування, великий тріумф безнадійної і нескінченної боротьби особи за свою людяність: “Швидкоплинна і непримітна істота серед безбережного океану загальної змінності, з невідомою вічністю позаду неї і невідомою вічністю попереду, людина, мисляча, діяльна, свідомо розуміє своє людське призначення, залишається гордою і спокійною у свідомості своєї свободи, яку вона сама завойовує, звільняючись та в разі потреби піднімаючи на бунт світ, що оточує її, допомагаючи йому. У цьому її успіх, нагорода, її єдиний рай” [17, с. 79].

Завершивши розгляд теоретичних надбань Михайла Бакуніна, ми концентруємо свою увагу на не менш талановитому вченому, мандрівникові, революціонері народнику, видатному ідеологу анархізму кінця XIX – початку XX століть – Петрові Олексійовичу Кропоткіну (1842-1921). Історик Н. Пирумова пише про Петра Олексійовича так: “Висока побудова думок, прагнення до досягнення суті явищ, благородний і самовідданий, доброта і душевна чарівність у поєднанні з революційною натурою ” [158, с. 38].

Говорячи про великого анархіста, надзвичайно світлого, цілісного і гармонійного, приведемо декілька висловлювань про нього. Так, французький письменник Ромен Роллан писав: “Я дуже люблю Л. Толстого, але мені часто

здавалося, що П. Кропоткін був тим, про кого писав Л. Толстой. Він просто природно утілює у своїй особі той ідеал моральної чистоти та досконалої любові до людей” [159, с. 218]. Російський революціонер-народник Сергій Кравчинський характеризував Петра Кропоткіна так: “Він – щирий шукач істини, розумовий вождь, а не людина дії. Він чудовий оратор. Навіть у своїх творах він залишається агітатором. П. Кропоткін – один з найщиріших людей, яких мені коли-небудь доводилося зустрічати. Ця безумовна прямодушність – симпатична риса його вдачі. Ви сміливо можете покладатися на кожне його слово” [102, с. 69-71]. Англійський письменник Бернард Шоу називав П. Кропоткіна “одним із святих століття”, а Оскар Уайльд вважав його життя “досконалим” [132, с. 285-286].

Отож, переходячи до розгляду ідейних джерел світогляду анархізму П. Кропоткіна, відмітимо, що сам Петро Олексійович підкреслював, що “...корені анархізму – в природничо-науковій філософії XIV століття” [112, с. 359]. Використовуючи у своїх роботах величезний матеріал, запозичений з різних конкретних наук, П. Кропоткін орієнтувався на традиції Освіти і Позитивізму. Найбільш значущими для нього мислителями були Огюст Конт, Герберт Спенсер, Чарлз Дарвін, Марк Гюйо та представники “географічної школи”. Його цікавили у них ідеї синтезу природничих і гуманітарних наук, поєднання емпіризму з “індуктивним” раціоналістичним методом та їх натуралізм.

Але так склалося, що П. Кропоткін не був “дзеркалом академічного вчення”. Як би він не прагнув ототожнювати свої висновки з результатами новітньої науки, то він би завжди залишався “тенденційним” публіцистом та революціонером. Як справедливо вказав сучасний філософ В. Пустарнаков, “...із самого початку він не пішов по дорозі сцієнтизму і об’єктивізму; з перших кроків свого самостійного мислення молодий Петро Кропоткін намагається погоджувати свої особисті, ціннісні, політичні, релігійні, етичні, естетичні, об’єктивні орієнтації і науково-пізнавальні принципи” [173, с. 52]. Це відноситься, перш за все, до громадських і етичних переконань російського анархіста. Наприклад, якщо спочатку у своїй роботі “Моральні начала анархізму” П. Кропоткін ще міркує об’єктивно, як відсторонений вчений, доводячи “тваринне” походження моралі, то потім він

відкидає в сторону всю позитивістську “бухгалтерію” та починає настирливо проповідувати альтруїстичну мораль боротьби і жертвності [186, с. 104]. Можна навести безліч подібних прикладів певної двозначності кропоткінського світогляду, що декларує виняткову “науковість”, “об’єктивність” і “раціональність”, але це виходить за межі нашого дослідження.

Тепер спробуємо зрозуміти, яке було ставлення П. Кропоткіна до попередніх класиків анархічної думки та яке його місце в теорії анархізму. До ідей М. Штірнера в П. Кропоткіна було досить прохолодне і навіть негативне ставлення, але він схильний був інтерпретувати його філософію в ніцшеанському дусі. І, навпаки, П. Кропоткін до В. Годвіна і П.Ж. Прудона ставився з гарячою симпатією, називав П.Ж. Прудона “батьком анархії” і особливо цінував його етичні ідеї і критику державного соціалізму. Він прямо заявляє, що “...анархічні ідеї В. Годвіна і П.Ж. Прудона – розвинені” [112, с. 242].

Важливо відмітити, що ім'я М. Бакуніна П. Кропоткін іноді згадує у своїх роботах. Безумовно, він ставився до Михайла Олександровича з величезною повагою, але швидше, як до революціонера-практика, ніж як до мислителя або філософа. Багато що розділяло двох великих російських анархістів.

Як відмічав у своїй науковій статті С. Ударцев, “М. Бакунін, окрім позитивізму, спирається у своїх побудовах на гегельянство і “філософію життя”, П. Кропоткін – на позитивізм; М. Бакунін використовує діалектичний метод, П. Кропоткін – “індуктивний”; М. Бакунін більшою мірою був практичним вождем анархічного руху, а П. Кропоткін – швидше визнаним і авторитетним “класиком” і “кабінетним теоретиком”, ніж лідером; М. Бакунін у своїх роботах робить акцент на руйнуванні всього, що пригнічує особу, П. Кропоткін, навпаки, – мислить, в цілому, творчо-конструктивно; М. Бакунін підкреслює класові протиріччя в суспільстві, П. Кропоткін – загальнолюдський початок; для М. Бакуніна людина є подоланням і запереченням світу природи, а для П. Кропоткіна – його органічною частиною” [202, с. 16-17].

Зрозуміло, що вищезазначене не означає, що кропоткінські погляди в усьому діаметрально протилежні бакунінським. Висновки мислителів багато в

чому схожі, хоча теоретичний фундамент дуже різний. Деякі бакунінські положення, такі як: критика держави, релігія, право, власність, обґрунтування федералізму, децентралізації, соціальної революції, філософського матеріалізму П. Кропоткін цілком прийняв і включив у своє вчення. Хоча тут є і інші акценти: так “антитеологізм” М. Бакуніна не грає в поглядах П. Кропоткіна важливої ролі, а навпаки, філософія природи виходить на передній план та тісно пов’язана з обґрунтуванням анархізму. М. Бердяєв з цього приводу критично висловлюється щодо анархізму П. Кропоткіна: “...менш крайній, більше одноосібний, він обґрунтовується натуралістично та припускає дуже оптимістичний погляд на природу та на людину” [25, с. 175].

Після смерті М. Бакуніна, ставши визнаним теоретиком міжнародного анархізму, П. Кропоткін вільно або мимоволі сприяв витісненню теоретичної спадщини цього мислителя. На початок ХХ століття кропоткінські ідеї вільно панували в анархічному русі Європи. Згодом, на зміну старому бакунінському “колективізму” прийшов новий кропоткінський “комунізм”.

П. Кропоткін зробив грандіозну і єдину по масштабах ґрунтовності спробу обґрунтувати анархізм, не лише програму дій громадського руху, а й розгорнутий світогляд, заснований на науково-позитивістському фундаменті: від природних наук до соціології та етики.

З точки зору П. Кропоткіна, “...анархія – світогляд, заснований на механічному розумінні явищ, охоплює всю природу, включаючи сюди і життя людського суспільства. Її метод дослідження – метод природних наук; цим методом має бути перевірене кожне наукове положення. Її тенденція – заснувати синтетичну філософію, тобто філософію, яка охоплювала б усі явища природи, включаючи сюди життя людських суспільств і їх економічні, політичні і моральні питання” [112, с. 280].

Таким чином, змішуючи громадське в природному, психологію в фізіології, етику в інстинктах, людину у тваринному світі, П. Кропоткін зробив спробу розробити цілісне, позитивне, конструктивне та анархічне вчення, спробував

створити “науковий анархізм”, підвівши під анархічну програму ґрунтовну теоретичну базу, давши аналіз існуючого суспільства і прогноз його розвитку.

У багатьох своїх працях П. Кропоткін бачить своєрідність розуміння анархізму та значення виконаної ним теоретичної роботи. Так, у своїй роботі “Комунізм і анархія”, кажучи про себе в третій особі і оцінюючи загальне значення своєї діяльності, П. Кропоткін писав: “...автор цих рядків впродовж багатьох років намагався розвинути наступні ідеї: показати тісний, логічний зв'язок, який існує між сучасною філософією природних наук і анархізмом; поставити анархізм на наукову основу, шляхом вивчення тенденцій, що проявляються в сучасному суспільстві і вказати їх подальший розвиток; виробити основи анархічної етики” [104, с. 5-6]. Що стосується основи самого анархізму, то мета П. Кропоткіна – довести, що...“анархічний комунізм є єдиною формою комунізму, яка має шанс бути прийнятою цивілізованим суспільством; комунізм і анархія, два терміни еволюції, які доповнюють один одного, один робить інший можливим і прийнятним” [105, с. 21].

Отже, ми відмітимо за П. Кропоткіним завдання, яке протягом майже півстоліття він вирішував у своїх незліченних творах і виступах, тобто:

- викласти анархізм у вигляді цілісного світогляду, серйозної науки і практичної програми;
- вивести анархічний світогляд із розгляду життя *Природи* і *Народу*, з аналізу сучасності;
- виявити анархічні тенденції в народних рухах різних епох та паростки анархії і комунізму в сучасному світі;
- підвести під анархізм природничо-наукову базу, включивши його в сучасну наукову картину світу;
- розробити закінчену систему анархізму і дати йому позитивну програму;
- вказати на принципи анархічної етики і обґрунтувати нерозривну тотожність анархії і комунізму, бо анархія без комунізму – свавілля егоїстичних індивідів, а комунізм без анархії – жахливий деспотизм.

І якщо навіть філософська основа його анархізму виявилася неглибокою і суперечливою, а багато прогнозів не виправдалися, все одно, на своєму шляху П. Кропоткін досяг безліч позитивних результатів. Він відновив анархічну теорію і модернізував її, пристосувався до нових соціальних реалій, висловив немало глибоких критичних суджень про сучасне суспільство та гуманістичні побажання про суспільство майбутнього.

Та все ж, як ми покажемо нижче, гуманістична будівля кропоткінського анархізму виявилася “палацом на піску”, а його спроба зробити крок вперед, у порівнянні з М. Бакуніним, обернулася кроком назад. На наш погляд, спроба побудувати анархізм на філософській основі позитивізму, як “строгу науку”, за допомогою “індуктивного методу природних наук” і “механічного” обґрунтування анархічного світогляду, не могла уникнути протиріч і увінчатися успіхом Кропоткіна.

Спробуємо тепер розглянути найбільш суттєві моменти кропоткінського анархічного світогляду.

Всі погляди П. Кропоткіна сформовані на ідеях освіти, позитивізму, матеріалізму, натуралізму, запереченні “метафізики і теології”, механіцизму, раціоналізму, етичного акценту при розгляді наукових питань та прагнення до створення універсальної синтетичної науки. Будучи, в першу чергу, вченим і соціологом, П. Кропоткін був філософом у дуже невеликій мірі, а в філософському відношенні, навіть малооригінальний, адже, власне, з філософських питань П. Кропоткіна цікавили соціологічні і історіософські проблеми методології, науки філософії та питання етики.

Центральний мотив вчення П. Кропоткіна – синтез науки і життя, соціології і революційного руху, інтеграція фізики, географії, біології, соціології і етики, спроба зробити науку реальною громадською силою і пояснити всі явища людського світу законами природи. За словами Н. Пирумової: “Відчуття гармонії та єдності світу, синтетичний аналіз різних форм життя були йому властиві органічно” [159, с. 114].

Разом з новою картиною світу і концепцією науки, розробленою мислителем, які виключають владу, ієрархію, центр, що припускають взаємодію та координацію сил і явищ, іншим важливим філософським і природничо-науковим положенням П. Кропоткіна, покликаним обґрунтувати його анархічний світогляд, був знаменитий біосоціологічний закон взаємодопомоги як найважливішого чинника еволюції. Цій проблемі присвячена одна з головних праць П. Кропоткіна – “Взаємна допомога серед тварин і людей як рух прогресу”, в якій анархіст на підставі величезного матеріалу, запозиченого з тваринного світу, первісного, середньовічного і сучасного суспільства, прагне довести, що дарвінівське положення про “боротьбу за існування” слід розуміти як боротьбу між видами і взаємодопомогу всередині видів [111, с. 17]. Взаємна допомога і солідарність, на думку П. Кропоткіна, є головним чинником прогресу, засобом до виживання видів та інстинктивною основою людської моральності [195, с. 96]. Він мислить, що той вид, який здатний організувати своє життя на максимально солідарних початках більше пристосований для виживання і розвитку, а еволюція прямо пропорційна рівню організованості цього виду на принципах взаємної допомоги, причому цей закон поширюється П. Кропоткіним на всі етапи розвитку тваринного світу і історії людства. На думку О. Гордона, в П. Кропоткіна “...категорія “взаємодопомоги” має не лише онтологічний, але і аксіологічний, ціннісний статус” [59, с. 21].

Ми можемо відмітити, що проблема соціальної революції, важливий елемент анархічних поглядів П. Кропоткіна, є об'єктом детального розгляду російського анархіста. У своїх міркуваннях про революцію П. Кропоткін спирався на детальному вивченні досвіду Паризької Комуни, революції 1848 року та особливо Великої французької революції. Без сумніву, кропоткінське вчення про революцію було одним з найбільш безперечних досягнень російського анархіста.

За П. Кропоткіним, революція являє собою неминучий елемент еволюції. Революція висуває нові цілі, цінності і перспективи, тяжко ламає старе і на довгий проміжок часу вперед задає вектор для еволюційного розвитку, який, в свою чергу, неквапливо готуватиме нову революцію [108, с. 8]. Говорячи про

співвідношення еволюції і революції, П. Кропоткін писав: “Революції є лише істотною частиною еволюції: ніяка еволюція в природі не відбувається без катастроф, без потрясінь. За періодами повільної зміни слідує неминучі періоди раптових прискорених змін” [40, с. 49-50]. “Всяка *реформа* – завжди компроміс з минулим; вона завжди задовольняється більшою або меншою його зміною; між тим, *революція* породжує керівну ідею для майбутнього. Революція – це “тайфун”, стихія, яку готують тисячі людей та якою неможливо управляти і керувати, коли вона розпочалася, тому ніяка партія не може претендувати на роль “керівника революції” [40, с. 15].

На думку П. Кропоткіна, масами в революції рухає надія. Революції є, передусім, пробудженням, переворотом в усіх сферах життя, інтенсивним будівництвом нового. “Головне, що вимагається для успіху всякої революції – це *революційність думки*: здатність ступити на нові шляхи життя, здатність винайти нові форми боротьби та зрозуміти неясні вказівки на новий лад, які дає народне життя. Всяка революція є епоха прогресу в людстві, а прогрес обумовлюється, передусім, пробудженням творчості” [40, с. 162]. Тому важливо ще до революції розповсюдити нові ідеї, сформувані революційну свідомість і революційний суб'єкт. Зрілість, сміливість думки, наявність революційної ідеї – найважливіші елементи підготовчої роботи в революційному процесі. Всім попереднім революціям фатально не вистачало сміливості думки. Всі вони орієнтувалися на минуле, а не творили майбутнє. У той час, як народ руйнував старе, буржуазія відтворювала нове, роблячи це у своїх інтересах, “Якобінська традиція, – пише П. Кропоткін, – давить на нас так само, як монархічна традиція пригнічувала і тримала в полоні французьких якобінців 1793 року” [40, с. 58].

Революція, за П. Кропоткіним, – це самоорганізація населення, озброєння народу, руйнування держави, експропріація власності, розвиток місцевого і виробничого самоврядування. А все це неможливо без місцевої ініціативи, яка виключає погляд “наверх”, передачу монополії на ухвалення рішень “центру”. Індивідуальна ініціатива – душа революції [110, с. 27]. Потрібний перехід революції у світову, потрібна саме соціальна революція, політичні вимоги якої

П. Кропоткін оцінював не дуже високо, потрібний союз робітників і селян, необхідно негайно дати трудящим житло, продукти, одяг, щоб вони відразу відчули сенс і значення революції.

Роблячи акцент на зміні в революційному процесі, на важливості революційної ідеї та творчості мас, П. Кропоткін негативно відноситься як до ідеї “революційного уряду”, “революційної диктатури”, так і до пов'язаного з ними систематичного псевдореволюційного терору. Він допускає стихійну народну помсту своїм поневолювачам і пригноблувачам, але вважає, що інституціоналізація терору пропагує настання диктатури нового правлячого класу, душить індивідуальну ініціативу і призводить до боротьби за владу між революціонерами. П. Кропоткін пише: “Народний терор – це терор відчаю та відповідь на все пригноблення і презирство правлячих класів. Але зовсім інший характер носить терор, який зводиться на “державний принцип” і диктується не почуттям народної помсти і відчаю, а холодним розумом в ім'я революційної ідеї. Ось цього роду терор і цінний для яacobінців усіх революцій... Сумне було б майбутнє революції, якби вона не мала інших засобів, щоб забезпечити свою урочистість, окрім терору... Будучи зброєю правителів, терор є передусім, головним, правлячого для класу; він готує ґрунт для того, щоб найменш добросовісний з них добився влади...” [40, с. 61-67]. Ці свої теоретичні положення П. Кропоткін згодом підтвердив, спостерігаючи трагічний досвід Великої російської революції, узурпованою більшовицькою диктатурою.

Оскільки всякий уряд, всяка диктатура і всяка поліція, як би вона не називала себе, є синонімом рабства, неволі та пригніченням особистої ініціативи [109, с. 37], Петро Кропоткін логічно прийшов до заперечення ідеї “революційного уряду”, показавши несумісність цих двох понять: “Революція є синонімом “безладу”, перевороту, знищення протягом кількох днів вікових установ, ломки та, причому, насильницьке встановлення форм власності, знищення каст, швидкої зміни в загальноприйнятих поглядах на моральність або, вірніше, на лицемірство, що замінює моральність – словом, синонімом звільнення особи і безпосередньої її діяльності. Революція є щось, прямо протилежне самій ідеї

уряду – заперечення його, тому що уряд є підтримка “встановленого порядку”, консерватизм, тобто прагнення до збереження існуючих установ, безумовно, ворожість особистому початку і особистій діяльності” [103, с. 91-92]. Тому “...давно пора покинути ілюзію *революційного* уряду, за яку випало стільки разів і кожного разу так дорого розплачуватися! Пора сказати собі раз та назавжди і визнати за, безумовно, вірне правило, за аксіому, що ніякий уряд не може бути революційним!” [103, с. 152].

Отже, розглянувши погляди П. Кропоткіна на проблему соціальної революції, ми перейдемо до формулювання його анархо-комуністичної програми, згадавши лише основні її моменти.

П. Кропоткін змінює традиційне розуміння як цілей і форм виробництва, так і завдань політичної економії: “...у політичній економії потрібно, передусім, вивчати розділ про *споживання*..., у революції, насамперед, буде перебудова споживання так, щоб житло, їжа і одяг були забезпечені для всіх” [112, с. 360]. У соціології і політичній економії П. Кропоткін висунув на передній план не державу, а особу і федеральний союз громад, оголосив метою виробництва не прибуток, а задоволення потреб людини, протиставив ідеям концентрації виробництва і розподілу праці – завдання децентралізації виробництва і інтеграції праці [107, с. 19]. Варто зазначити, що всі ці сміливі нововведення не були чистим світлом, але обґрунтовувалися кропоткінськими тенденціями сучасного соціального життя. Свій комуністичний принцип розподілу за потребами він обґрунтовував громадським характером сучасного виробництва, що росте завдяки успіхам науки і техніки, достатком зроблених продуктів. Громадському характеру виробництва, за П. Кропоткіним, повинний відповідати громадський характер розподілу і споживання, необхідність здолати “анархію виробництва”, виходячи не гонитвою за прибутком, а за потребою людей. Нинішній стан економіки, на думку П. Кропоткіна, примушує “...зorganizуватися в комуністичне суспільство” [40, с. 78]. Більше того, П. Кропоткін знаходить паростки комунізму в анархізмі вже у сучасному суспільстві. Тобто, безліч союзів і організацій засновані на недержавних і небуржуазних принципах. Це і наукові суспільства, бібліотеки,

кооперативні і муніципальні установи, страхові союзи, комунальні служби, завдяки яким “...за відому плату в рік ви маєте право задовольняти такий порядок ваших потреб – за винятком, звичайно, розкоші в цих потребах” [40, с. 111]. Зрозуміло, що все це не цілком анархічні і комуністичні початки, але, за П. Кропоткіним, – цілком певні прояви тенденції в цьому напрямку.

Обґрунтувавши необхідність переходу до анархічного комунізму і вказавши на відповідну тенденцію в сучасному суспільстві, П. Кропоткін розгортає і деталізує програму дій. Основні пріоритети в економічній сфері – абсолютний примат споживання над виробництвом, інтеграція фізичної і розумової праці, (відповідна “інтегральна освіта”), “достаток для всіх” (розподіл за потребами), спільна обробка землі міськими і сільськими жителями, усупільнення і плановість виробництва, прямий обмін між містом і селом, децентралізація і розвиток промисловості, подолання потворного поділу на промислові і аграрні при максимальному самозабезпеченні областей. На думку П. Кропоткіна, все це допоможе зробити працю творчою, приємною і скоротити її до п'яти годин у день, надавши людям вільне дозвілля для розвитку своєї особистості. Хоча у викладеній програмі немало утопічного, але в ній міститься багато плідних і цікавих думок.

До вищесказаного ми можемо додати, як саме П. Кропоткін сформулював сутність запропонованих ним заходів: “До цих пір політична економіка знала тільки *розподіл праці*; ми ж наполягаємо на його *об'єднанні*: на тому, що ідеалом суспільства – є таке суспільство, де кожен працює фізично і розумово; де здібна до праці людина працює в полі і в майстерні; де кожна нація і кожна область, маючи в розпорядженні різноманітність природних сил, сама робить і споживає велику частину своїх продуктів землеробства і промисловості” [106, с. 13-14].

Зрозуміло, що такі радикальні заходи могли б бути проведені лише у поєднанні зі зміною всього суспільства, зі заміною державно-експлуататорського ладу вільних громад, заснованих на солідарності і взаємодопомозі.

Завершуючи анархічний огляд поглядів П. Кропоткіна, відмітимо, що при всій його цілісності, російський анархіст виконав певну еволюцію: від більшого

радикалізму і революційності в 80-90-х роках XIX століття до більшої “еволюційності”, помірності, зростаючого інтересу до етичних питань і акценту на конструктивне творення на початку XX століття. Із цього приводу політичний діяч П. Новгородцев із задоволенням відмічав: “...найвідоміший з ветеранів анархізму наш співвітчизник П. Кропоткін у своїх останніх творах переносить центр тяжіння з революції громадського ладу на еволюцію самого суспільства, на виховання людей у дусі творчої і свідомої ініціативи” [150, с. 618].

У розгляді П. Кропоткіним політичного трактування анархізму варто нам ще відмітити як позитивний, так і негативний доробок кропоткінського анархічного вчення, а саме: методологічна неспроможність кропоткінського вчення: заперечення діалектики, стрибків і принципової різниці між громадським і природним, громадським і особовим, живим і неживим веде до неможливості філософського осмислення проблеми особи, до неможливості зрозуміти досягнення людської думки в цій області; важливе полемічне завзяття. Це воно примушує П. Кропоткіна суперечити з соціал-дарвіністами, що затверджували аморальність природи, затверджувати її моральність; у спорі з “релігією і метафізикою” заперечувати не лише наявність душі, але й, взагалі, всього специфічного людського і вульгарно-фізіологічного трактування психологічних проблем. У спорі з апологетами індивідуалізму і аморалізму заперечувати роль героїв в історії і затверджувати солідарність і колективізм як головні та домінуючі начала етики; у спорі з критиками диких народів представляти первісне суспільство в рожевих фарбах; як це нерідко буває, вказаний фундаментальний недолік кропоткінської теорії є продовженням переваг П. Кропоткіна, як людини. Будучи переконаним революціонером, народником, присвятивши своє життя служінню народу, Петро Олексійович не міг уявити собі іншого імперативу гідного життя, окрім цієї народницької традиції. Те, що для нього було природно, зробило для нього неможливим поглянути на проблему з боку, зрозуміти Достоевського або Ніцше, робило його душевну гаму цілісною, але вузькою; кажучи про світогляд П. Кропоткіна в цілому, слід підкреслити, що його світле, оптимістично творче світосприйняття, віра в добру природу людини і суспільство,

що роблять особу російського анархіста такою привабливою для сучасників, але “похмурий дух” і катастрофічна тенденція епохи, багато в чому не давало П. Кропоткіну побачити і оцінити належним чином ряд фактів і процесів, наклавши свій відбиток на його відношення до проблеми особи.

Отже, підводячи підсумок вищезазначеного, ми можемо стверджувати, що П. Кропоткін присвятив все своє життя соціології, етиці, історії, описі світлого анархо-комуністичного майбутнього, не кажучи вже про спеціальні природничо-наукові роботи, де головними героями є: *Природа*, що пізнає її *Наука*, *Суспільство*, *Маси* та *Народ*.

Анархізм П. Кропоткіна, будучи глибоко суперечливим, вимагає детального перегляду його основи. Занадто просто було б сказати, як це зробив П. Кропоткін: “...все добро від природи і народу; все зло від держави” [112, с. 538]. Борючись проти держави, не варто абсолютизувати і демонізувати її. Приносячи глибоку пошану “людяним” спрямуванням П. Кропоткіна до соціального звільнення і соціальної революції, ми в XXI столітті починаємо розуміти, що така революція неможлива без революції особової, без звільнення особи, про яку постійно повторював Олексій Боровий.

Видатний мислитель анархічної думки після Петра Кропоткіна, що зумів піддати глибокому перегляду і оновленню основи анархічного світогляду та підійти до центральної проблеми філософії анархізму – Олексій Олексійович Боровий (1875-1935). О. Боровому випало завершувати традицію російського анархізму та не мати послідовників і продовжувачів своєї справи. Він помер у засланні в 1935 році, не зрадивши своїм переконанням. О. Боровий поєднував величезну ерудицію, широту поглядів і прекрасний поетичний стиль своїх робіт, з глибиною, своєрідністю і оригінальністю думки, здатністю знаходити нові рішення і загострено відчувати ключові проблеми людського буття. Хоча О. Боровий і брав участь у практичній громадській діяльності, але швидше його можна назвати не практиком, а пропагандистом і теоретиком анархізму.

Для О. Борового дуже характерна терпимість і широта поглядів, як всередині анархізму, так і поза ним, що не дуже характерно для мислителів його

епохи, розділених за партійною і груповою ознакою. О. Боровий – індивідуаліст, що визнає цінність соціалізму; антимарксист, що віддає належне заслугам К. Маркса; атеїст, що з повагою цитує і прекрасно знає праці російських релігійних мислителів – С. Трубецького, В. Соловйова та інших. Олексій Олексійович – мислитель, поет анархізму, романтик не лише по сутності, але й за формою своїх робіт. Анархізм для О. Борового є “романтичне вчення з реалістичною тактикою”. Особа, боротьба за її звільнення – такий основний лейтмотив його творів. Він – один з небагатьох анархістів, якого можна з повним правом назвати філософом, саме творцем анархічного світогляду, а не звичайним публіцистом або вигадником прикладних схем, програм і рецептів.

На нашу думку, у світогляді О. Борового є три основні положення: це антираціоналізм (апологія життя), індивідуалізм (апологія особи) і активізм (апологія дії). Не ставлячи перед собою завдання переказувати його роботи і систематизувати його величезну теоретичну спадщину, зупинимось лише на цих основних темах, найістотніших і найхарактерніших для анархічного світогляду Борового.

Щоб зрозуміти глобальну і всебічну самокритику анархізму, зроблену Олексієм Боровим, переглянемо ті протиріччя, до яких прийшла в першій чверті ХХ століття анархічна думка.

Передбачається, що в досконалому суспільстві вона досягне повної гармонії з соціумом, і всі її проблеми автоматично будуть вирішені. Було відсутнє розуміння специфіки, своєрідності і важливості особи, яка відображалася або деталлю суспільства, або твариною серед тварин, але була загублена і розчинена в біологічному і соціальному світі. Мала місце віра у всемогутність соціальних перетворень, обожнювання творчої ролі народної маси і первісного стану суспільства, демілітаризація держави. Була зроблена спроба побудувати закінчену раціоналістичну систему анархізму “за методом природних наук”, засновану на філософії *Освіти і Позитивізму*. Робилися спроби дати детальний опис майбутнього “ідеального суспільства”. Значення народу, класу, людського суспільства в цілому абсолютизувалося; соціологія затемнила філософію,

суспільство – особа, цінності, рівності, солідарності і взаємодопомозі прикрили собою унікальність і свободу особи. Бакунівська теоретична спадщина була забута. Наслідком цих теоретичних слабостей і протиріч був зайвий оптимізм, елементи утопізму, прожектерства в конкретних побудовах та відрив анархічної думки від життя.

З іншого боку, існував одіозний у своїй абсолютній однобічності анархічний “індивідуалізм”, що критикував і доводив до абсурду спірні, антигромадські і самовдоволені ідеї М. Штірнера і Ф. Ніцше, які були далекі від реального життя та соціальної боротьби, що проповідували культ надлюдини в маргінально-богемному русі.

Олексій Боровий у своїх працях чітко і чесно позначив головні больові точки в анархічному світогляді. Він здійснив як детальну критику кропоткінського і “абсолютного індивідуалізму”, так і повернення до філософії М. Бакуніна, яку О. Боровий зумів зрозуміти і оцінити так глибоко, як ніхто інший. Філософія життя, догматизм, заперечення кінцевого ідеалу, бунтарський дух бакунівського вчення глибоко імпонували О. Боровому.

Мислитель зробив серйозну спробу відновити анархічний світогляд, виділивши в ньому цінне і довговічне, здолати ряд світоглядних догм і теоретичних основ, що давно застаріли, таких, що належать минулому і прийшли в протиріччя як з сучасними умовами, так і з основними цінностями самого анархізму. О. Боровий свідомо поставив перед собою завдання – відновити основи анархічного світогляду, пристосувати його до реалій сучасності та дати чесну самокритику анархізму як соціального досвіду Великої російської революції і західного революційного синдикалізму, а також досягнення новітньої філософії. Соціалістичні та індивідуалістичні “течії”, які до цього не лише живили анархічний світогляд, але й певною мірою, розколювали його на два крила, підривали зсередини, повинні бути синтезовані – усвідомлював О. Боровий. Він прагнув, з одного боку, здолати крайній “індивідуалізм”, що трактувався часто в аристократичному і антисоціалістичному дусі, як повний розрив особи з суспільством, так і плоский “соціалізм”, що розумівся як чистий соціологізм, віра

в всесилля і всю добрість громадських перетворень, недооцінка ролі особи і її самостійності та зневага філософією – просто принесення особи в жертву на вершину безособових фетишів.

Оскільки анархічною течією, домінуючою в Росії та Заході на початку ХХ століття, був анархо-комунізм П. Кропоткіна, то Олексій Боровий зосередив свою основну критику саме на ньому. Він відкидав у кропоткінському вченні його раціоналізм, механіцизм і редукціонізм, надмірний соціологізм, віру в можливість побудови анархізму як раціоналістичну і закінчену систему, віру в можливість вироблення “кінцевого ідеалу” анархізму, ідеалізацію і фетишизацію творчої сили мас – для Борового початковою і головною реальністю, творцем історії є не маси, а особа.

Якщо мислителеві і не вдалося повною мірою здійснити задуманий їм теоретичний синтез і вирішити всі поставлені ним питання, але, принаймні, він зумів намітити проблему, прощупати больові точки традиційного анархізму і поставити завдання їх подолання. Визнаючи теоретичні заслуги лібералізму і соціалізму, О. Боровий підкреслює, що перший напрям поставив питання про політичні права особи, а другий – про її економічну забезпеченість. Але тільки анархізм – філософія особи, що заперечує всі надлюдські фетиші, ставить основною задачею в центрі своєї побудови живу людську особистість: “З усіх формул, в які людство, що страждає, мислить і мріє, набуло своїх пристрасних шукань громадського ідеалу – анархізм, поза сумнівом, є найбільш піднесеним і найбільш допитливим людській думці, що відповідає на запити. Найбільш піднесеним, скажу я, тому що центральною ідеєю анархізму є кінцеве звільнення особи” [35, с. 45]. У своїх працях Боровий неодноразово повторює: “Особа є центром анархічного світогляду. Повне самовизначення особи, необмежене виявлення нею своїх індивідуальних особливостей – такий зміст анархічного ідеалу” [32, с. 22].

Виступаючи проти всіх вчень, надлюдських фетишів, що об'єктивувалися в спільності: *Держава і Народ* (Ж.Ж. Руссо), *Людство*, як єдина *Істота* (О. Конт), *Клас* (К. Маркс) та інше, О. Боровий справедливо вказує на “...відсутність

справжньої реальності в суспільства, як такої. Справжньою дійсною реальністю – є особа. Тільки вона має самостійне моральне буття, яке не може виводитися з порядку громадських стосунків” [32, с. 28]. Особа завжди первинна, а громадськість – вторинна, похідна, вона “...реально відбита світлом, світлом реальної особи” [33, с. 86]. Якщо особа є абсолютною цінністю, первинною і незбагненою до кінця, творчою і унікальною, то суспільство, в кращому разі, має вторинну та відносну цінність. Ніколи особа не може бути зведена цілком до суспільства, не може бути повністю детермінована, а навпаки, суспільство завжди рухається і розвивається через діяльність, через творчість та ініціативу конкретних осіб. Тому антагонізм між особою і суспільством неможливо здолати. *Ідеальне, гармонійне суспільство* означало б смерть особи і, навпаки, соціальний розвиток здійснюється завжди через драматичне зіткнення творчої і волелюбної бунтуючої особи з відсталими і інерційними формами гуртожитку [188, с.39-40]. Особа – первинна, унікальна, інтегральна, вона – творець історії та не зводиться тільки до соціального і тільки до розумного.

Проте все сказане зовсім не означає, що Олексій Боровий заперечує суспільство. Віддаючи пріоритет особі, врешті-решт, він визнає, в той же час, величезне значення суспільства для формування особи. Якщо особа не зводиться цілком до суспільства, в якому вона зростає, і яке вона переростає, тоді особа не можлива без суспільства. О. Боровий заперечує “абсолютний індивідуалізм” і прагне до “виправдання суспільства” в його відносній цінності. Головне питання, що стоїть перед анархізмом, на думку О. Борового – “Яким чином можна здійснити абсолютну свободу індивіда, не припиняючи громадського життя?” [35, с. 70-71].

Сам Олексій Боровий розуміє, що це питання неможливо вирішити до кінця, потрібно не в теорії, а на практиці постійно розширювати рамки особистої свободи. О. Боровий не “розчиняє” особу в суспільстві, як В. Годвін, П.Ж. Прудон і П. Кропоткін. Не знищує суспільство в ім'я особи, як М. Штірнер, але подібно до М. Бакуніна, вказує на її взаємну динаміку та кореляцію.

“Історично і логічно антиномія особи і суспільства – несумісні. Ніколи, ні за яких умов, не може бути досягнута між ними повна гармонія. Як би не був досконалий і зразковий суспільний устрій – завжди неминуче вступить він у протиріччя з тим, що залишається в особі незруйнованим ні на яких проявах громадських почуттів – її своєрідність, неподільність та неповторність. Ніколи особа не поступиться суспільству цієї останньої своєї “самотності”, суспільство ніколи не зможе “пробачити” її особі” [32, с. 22]. Суспільство завжди усереднює, поневолює та пригнічує особу. Але разом з цим, суспільство – основа для розвитку особистості. Воно формує її, знаходиться з нею в глибокій взаємозалежності, як велика свобода особи веде до прогресу суспільства, так і більший прогрес суспільства допомагає розвиватися особі. “Але громадськість є лише зв’язаність справжніх реальностей – своєрідних та неповторних. Тому громадськість не може бути абсолютною метою особи. Вона не може бути безумовним критерієм її вчинків. Вона – засіб у здійсненні особою її творчих цілей” [32, с. 41]. Проте, підкреслює О. Боровий: “Анархічний світогляд, вважає, що в громадськості справжнє звільнення може знайти свою опору. Необмежений індивідуалізм веде до... поганої свободи” [32, с. 30]. Крайній індивідуалізм прагне до соліпсизму, аморалізму і деспотизму, тоді як анархізму дорога цінність і свобода кожної особи – тому нестерпне всяке рабство. Анархізм “...звільняє особу через вільну громадськість” [32, с. 20].

Заперечуючи безособовий об’єктивізм, гіпертрофований раціоналізм традиційного анархізму, вказуючи на неможливість побудувати анархізм як “суто наукове вчення”, О. Боровий підкреслює: “Все “наукове”, “об’єктивне”, раціоналістично доказове буває безжалісно виправдане, навпаки, залишається невиправданим усе недоведене і недоказове, але суб’єктивно правильне. У “знанні” протиріччя – недопустимі, віра знає будь-які протиріччя. Всяке знання може бути спростоване, а віру спростувати неможливо. І анархізм є віра. Його не можна довести ні науковими закономірностями, ні раціоналістичними викладеннями, ні біологічними аналогіями. Його народить життя, в кому він заговорить – він достовірний. Той, хто став анархістом, не боїться протиріч; він

зуміє їх творчо зжити в самому собі. Анархізм не цурається “науки”, анархізм не зневажає формул, для нього вони – засоби, а не мета” [32, с. 160]. Долаючи застарілі помилки класичного анархізму, О. Боровий оновлює світоглядну, загальнофілософську основу анархізму, приводячи його в взаємну відповідність мети і теоретичного обґрунтування.

О. Боровий відчував проблему та драму особи, як ніхто з анархістів: особа неможлива без суспільства, але й цілком не зводиться до нього; не може з ним повністю злитися, не може не бунтувати, але в той самий момент не може і відкинути його, покинути його. Суспільство у вченні О. Борового з'являється одночасно як умова появи і розвитку особистості, умова її свободи, як її антагоніст, перешкода на її шляху. Боротьба особи проти соціальних вимог і кайданів за свою свободу, за своє особисте звільнення, є, одночасно і боротьба за прогрес самої громадськості, через глибокий “паралелізм” між долею суспільства і особи [81, с. 50].

Резюмуючи своє розуміння цієї проблеми, О. Боровий заявляє: “Анархізм є апофеоз особистого початку; громадський процес для нього є процес безперестанного самозвільнення особи через прогресуючу громадськість... Анархізм будує свої твердження за новим розумінням особи, що припускає вічний і антагоністичний її рух” [34, с. 64-65].

Нескладно помітити, що ці думки О. Борового продовжують і розвивають чудове вчення М. Бакуніна про бунт. З визнанням вічного антагонізму між особою і суспільством, з анархічного світогляду неминуче витікає заперечення можливості кінцевого громадського ідеалу. О. Боровий підкреслює: “Конструювання “кінцевих” ідеалів – антиномічному духу анархізму. Анархізм – світогляд динамічний” [34, с. 41]. Він навіть називає цю ідею основним мотивом свого анархічного світогляду. Таким чином, анархізм виявляється не застиглою догмою, а вічним рухом, відкритим і динамічним вченням, яке принципово не може бути “закінчене” без ризику перетворитися на утопізм і прожектерство.

Вказавши на основні слабкі моменти сучасного йому анархізму, Олексій Боровий шукає адекватне філософське обґрунтування для піднесених цілей і

цікавих соціологічних побудов анархізму, знаходить їх у “філософії життя”, що заперечує застигли форми, визнає розум як інструмент, а не пана і верховного суддю пізнання, проголошуючи привілеї життя і практику над теорією, відкидаючи “кінцевий ідеал”. О. Боровий шукає також подібний духу анархізму соціальний рух і знаходить його в революційному синдикалізмі: творчому, бойовому, не скутому догмами і бюрократичними формами, робочому русі, спрямованому проти влади і експлуатації, зберігаючи автономію індивідів, що об'єднує їх у спільній дії.

Олексій Боровий прагнув поглибити філософію анархізму і розширити її теоретичні перспективи, піддати її самокритиці, надавши їй динамізм і відкритість. Він всебічно розглянув питання про філософські основи анархізму, розробив вчення про особу, про неможливість кінцевого ідеалу в анархічному світогляді, дав нову цікаву критику філософії марксизму, звернувся до відродження бакунівської спадщини, намагався здолати крайнощі індивідуалістичних і соціалістичних напрямів у анархізмі, поєднував ідеї М. Бакуніна з ідеями М. Штірнера. О. Боровий віддав належне суспільству, але проголосив примат особи, як вищій цінності анархічного світогляду.

Виступив Олексій Боровий з публічною лекцією про анархізм у Державному історичному музеї. Саме тоді, в 1906 році, про анархізм у Росії вперше заговорив відкрито, і це пролунало легально та публічно. О. Боровий піддавався переслідуванням при самодержавному, при більшовицькому режимі та, на відміну від багатьох своїх соратників і однодумців, до кінця залишився вірним своїм поглядам та ідеалам [206, с. 122]. У 30-х роках ХХ століття йому випало завершити на півстоліття російську анархічну традицію.

Достатньо важливо сказати, що сьогоденню слід віддати належне цьому чудовому мислителю, проповідникові свободи і “співакові” анархізму. За нашим переконанням, з усіх анархічних мислителів ХХ століття саме Олексій Олексійович Боровий сьогодні є актуальним найбільшою мірою. Окрім конкретних ідей, сучасні анархісти можуть запозичити в О. Борового його чесність як мислителя, його здатність до безстрашного заперечення застарілих

догм, його романтичний пафос свободи і боротьби, поетичне оспівування особи, віру в вільну волю вільної від опіки людини. О. Боровий зробив усе, що зміг, для того, щоб анархізм став глибший і сучасніший, він поставив багато питань, які і до цього дня чекають своєї відповіді.

Висновки до другого розділу

Проаналізувавши світогляд провідних класиків анархізму, їх погляди на розбудову течії, неважко помітити, що, полемізуючи один з одним, впадаючи в протилежні однобічні крайності, вони здійснюють так званий “розподіл праці” в розгляді представлених перед ними проблем, пов'язаних з людиною. Їх платформою є детальна розробка лібертарної соціології і етики, створення вчення про вільне суспільство, що гармонійно поєднує інтереси осіб, які відкидають “казармову” регламентацію. Проявляється своєрідна філософська розробка особової проблематики. Провідними моментами їх соціологічних побудов, пов'язаних з проблемою особи, є заперечення всякої зовнішньої опіки над особою, всіх нав'язаних нею авторитетів і кумирів, критика держави і пов'язаного з нею буржуазного суспільства, що поневолює і розбещує людську особистість, проповідь невідчужуваності суверенітету особи, ідея про нерозривний зв'язок, існуючий між свободою і рівністю, між особистим і загальним початком у майбутньому анархічному суспільстві.

Досліджуючи аналіз вчень у лібертарних поглядах В. Годвіна, П.Ж. Прудона і П. Кропоткіна, ми відмічаємо, що в них декларується цінність особи, відтворюються лібертарні соціологічні висновки, обґрунтовується вільне суспільство і гуманістична етика, проте всі ці побудови вступають у протиріччя з плоскою, чисто раціоналістичною, моралістичною, детерміністською і прогресивною філософією, що залишає для постановки проблеми особи дуже мало місця.

Вагому позицію в анархічній думці займає індивідуалізм Макса Штірнера. Вся його праця є пристрасна апологія окремої людської особи. Він постійно підкреслює її творчу потужність, ірраціональність, неповторність та первинність

по відношенню до всіх надособових кумирів. Для мислителя особистість є центр Всесвіту, творча сила, яка рушить історію. М. Штірнер протистоїть об'єктивізму і раціоналізму гегелівської філософії, всіляко підкреслює значення суб'єкта, особливо вказуючи на вольовий, ірраціональний момент, що визначає в особі. Він також піддає руйнівній критиці все, що зазіхає на суверенність і свободу особи, в тому числі й державу. Головна заслуга штірнерівського анархізму полягає у філософській реабілітації, висуненні на перший план особистого, унікального, суб'єктивного, а також у величезній критичній роботі, безстрашно виконаній ним.

Особливими слід визначити підходи М. Бакуніна та О. Борового до анархізму, які не вірили в “кінцевих ідеалів” і регламентації майбутнього суспільства. Вони заперечували можливість гармонійного і безконфліктного співіснування особи і суспільства. Їх анархізм є не замкнута догматична “система”, не відірвана від життя своїм філософствуванням. Особа і суспільство, свобода і рівність, одинична і загальна, руйнування і творення, раціоналізм і ірраціоналізм, філософське обґрунтування і соціологічні побудови, теоретична проповідь і реальна практична боротьба – все діалектично поєднується в їх політичній думці та революційній практиці. Соціологічний і філософський, соціалістичний і індивідуалістичний, просвітницько-раціоналістичний і ірраціонально-вольовий, абстрактно-умоглядний і дієво-практичний початок М. Бакуніна та продовжена теоретична діяльність О. Борового здійснили теоретичний синтез, що вніс вагомий зміни в анархізмі.

Отже, дослідження показує, що П.Ж. Прудон, В. Годвін і П. Кропоткін підкреслювали соціальну сутність людини і загальнолюдський початок в особі. М. Штірнер – індивідуальну сутність людини і унікальність особи. А М. Бакунін і О. Боровий відмічали, що людина одночасно соціальна та індивідуальна в усіх своїх проявах, причому соціальність людини не виключає, а припускає її індивідуальність.

РОЗДІЛ 3

ТЕНДЕНЦІ АНАРХІСТСЬКОЇ ДУМКИ В ХХ-ХХІ СТОЛІТТЯХ

3.1. Поширення ідейно-політичних поглядів анархістів в Україні на початку ХХ століття

Махновський рух є одним з найбільш помітних епізодів в історії України. Об'єднання українських селян та робітників у потужну організовану силу, вплинули на хід історичних подій в нашій країні та за її межами. Цей рух прагнув до свободи, незалежності та стихії анархізму. Український дослідник В. Савченко зазначає, “...стрибок у невідоме, романтична мрія про утвердження загальної рівності: свободи і справедливості” [180, с. 5]. Ця мрія палала в серцях мільйонів українців, які вірили в стихію бунту та вирішальну роль особистості, яка прагне змінити своє становище і майбутнє. Для багатьох молодих анархістів-революціонерів анархістська бурхлива енергія, безкомпромісність, готовність до самопожертви, а зовсім не ідеологічні викладення “кабінетних анархо-теоретиків” були визначальними симпатіями до анархізму народного повстанського руху на теренах України. Бурхливі події того часу вплинули на заперечення і руйнування застарілого, боротьбу проти авторитаризму і законів держави. Український анархізм найбільш повно уособлював саме цей бік бунтарського руху.

Слід визнати, що особливі напружені стосунки склалися в анархістів із соціалістичними партіями. Бажаючи революційних змін, анархісти оголошували непотрібними принципи партійності, централізму, відкидали політичну боротьбу. Для руху анархістів в Україні були властиві деякі риси, які відрізняли його від анархізму Російської імперії. За своїм характером “південний” анархізм у середовищі самих анархістів в Україні відрізнявся своєю особливістю. Його відмінність полягала в тому, що в промислових центрах України анархістам вдалося привернути на свій бік робітничу молодь, розгорнути широку агітацію серед трудівників, а в деяких українських губерніях анархісти зуміли увійти до українського селянського середовища та створити селянські анархістські групи. Нічого в цьому напрямі не вдалося зробити російським анархістам.

Аналізуючи український анархізм, слід відмітити, що він почав формуватися під впливом махновських поглядів, у яких “віра” поєднувалася з ідеями економічних реформ та ставкою на негайні визвольні дії. Анархізм в Україні відзначався і своєрідною географічною єдністю, налагодженістю зв'язків між групами. У планах анархістів південних регіонів, як найбільш підготовлених до революційного виступу – відводилося перше місце в революції. У той час анархізм в Україні відрізнявся вкрай екстремістським і терористичним характером, в імперських столицях характер анархістського руху був більш поміркований, просвітницький, напівлегальний. Своїм політичним та економічним терором анархісти намагалися залякати буржуазію, змусити її до виконання вимог трудящих, підштовхнути їх до активних дій, заколоту чи повстання.

Як ми вже аналізували у першому розділі дисертаційної роботи, що в центрі анархістського руху постійно виникають нові течії. Навколо П. Кропоткіна утворилося ядро анархо-комуністів, які мріяли про комуністичне суспільство без держави та без керівництва влади чи партії, за умов децентралізації управління та знищення приватної власності. Майбутнє суспільства вони уявляли собі як федерацію територіальних та виробничих комун, пов'язаних договірними початками, при спільній власності на засоби виробництва та предмети споживання.

Також в Україні поширюються і з'являються групи послідовників анархо-синдикалізму. Їхньою метою було бездержавне суспільство, об'єднане федерацією профспілок (синдикатів) при соціалізованому виробництві. У такому суспільстві всі проблеми мали вирішувати профспілки, об'єднані в асоціації, а також селянські спілки. Синдикалісти закликали бойкотувати всі державні установи та парламентські органи, створювати підпільні профспілки, здійснювати акти громадянської непокорності, захоплювати економічну владу, після чого, на їхню думку, мала впасти державна влада [14, с. 11].

Розглядаючи аналіз встановлення політичних ідей анархізму в Україні, ми спробуємо коротко охарактеризувати, як анархізм розвивався та поширювався в соціально-політичному житті українців.

Російська Лютнева революція 1917 року відкрила всі в'язниці для політв'язнів. Владу захопили більшовики, вони свої дії супроводжували анархічними лозунгами “Хліб і свобода!” і “Вся влада Радам!”, які виявилися дуже далекі від повсякденної практики нового режиму.

Учасником цієї революції був Нестор Іванович Махно (1888-1934) – український анархіст, ім'я якого пов'язане з практичною діяльністю в соціальній революції. Він активно учавував у подіях упродовж переломних 1917-1921 роках ХХ століття, де учасниками були мільйони жителів півдня України. Проте Н. Махно та його прибічники вимушені були захищати зі зброєю в руках свої соціальні завоювання, зробивши бунт широким повстанським рухом. Вирішальна дія у цьому русі Н. Махна до наших днів сприймається по-різному. Для супротивників – він чистокровний бандит, що ганебно приховується під прапором “анархії” і його просте бажання грабувати та систематично знищувати державу. Для інших – він видатний діяч анархічного руху, що прагнув втілити в життя вчення М. Бакуніна і П. Кропоткіна, головних основоположників теорії анархізму.

Для нашого дослідження важливою є драма махновського руху. Вона є загальною для всіх тих, хто боровся за свою свободу і незалежність: для селян, козаків та національних меншин. Ця драма полягала в тому, що вони виявилися “взятими в кліщі” між двох сил, антагоністичних зовні, але схожих по суті у своєму імперіалістичному месіанізмі – партійною державою “червоних” і Великою єдиною та неділимою Росією “білих”.

Як ми вже відмічали, лютневий соціальний “вибух” вмить зруйнував самодержавство. Лютнева революція відкрила дорогу для вирішення найважливіших проблем, що стояли перед країною: розподіл землі селянам, захист прав робітників, демократизація політичного життя. Багато кому здавалося, що революція допоможе прийти до справедливого суспільства. Але усунення царизму не вирішило проблем, що постали перед Росією. Росія стала однією з найвільніших країн миру, її соціальний устрій і політичні сили вступили в рішучу боротьбу. Широкі маси, активність яких була пробуджена і звільнена революцією, у своїх природних прагненнях були близькі до анархізму. Вони

виступали за народовладдя, широке самоуправління, перехід заводів у руки робітників, землі в руки селян, за припинення війни без збитків суспільству. За словами О. Керенського, “...одним з основних подій цих днів стало повне знищення державної влади” [28, с. 238]. Така анархічна картина, безумовно, – перебільшення, але частково правда в ній є. Влада втратила можливість змушувати та вимушена була переконувати маси людей. А це – істотний крок до свободи, до рівності. Ідеалом анархізму відповідав і бурхливий розвиток самоврядування в самих різних сферах – від Рад до фабзавкомів. Тимчасовий уряд, що прийшов до влади, мав прикриватися анархічними ідеями. У прийнятій ним декларації говорилося: “В основі державного управління уряд вважає не насильство і примус, а добровільну покору вільних громадян створеної ними влади. Уряд шукає опори не в фізичній, а в моральній силі” [43, с. 371]. Іншого тимчасовому уряду не залишалося. Реальна сила на якийсь час перейшла в руки органів Робітничих і Солдатських Рад, що також діяли за принципом моральної дії на маси.

Самоорганізація людської стихії і сила влади правлячої еліти стають полюсами революційної епохи. Ознаки цього протиборства Н. Махно спостерігав, знаходячись у розбурханій революцією Москві. Він легко міг залишитися у великому місті, увійти до Ради, зайнятися організацією революційних дій. Але він сів до потягу і відправився на Батьківщину, до України.

Розроблені теоретичні побудови анархічних мислителів потребували перевірки їх життєвою практикою революційних подій ХХ століття. Ці події були не лише перевіркою для ідей основоположників анархізму, вони були “проривом у невідомість”, який поставив перед людством нові проблеми. Практичний досвід анархізму в екстремальних революційних умовах дозволяє оцінити максимальні можливості розвитку самоврядування і прямої демократії в умовах аграрно-індустріального суспільства, співвідношення ідей і конкретної практики в ході радикальних перетворень соціуму, можливості опору тоталітарній альтернативі громадського розвитку в умовах кризи ліберальної і консервативної парадигми розвитку.

Велика Російська імперія розпалася, нова держава тільки створювалася. У селян і робітників виникла можливість організувати своє життя за власним розсудом. У цей час у Гуляй-Поле повертається Н. Махно. Молодий анархіст поринув у політичний простір революції, яка не терпить нерішучих. Революція створює надвиробництво політиків – прибічників Тимчасового уряду, націоналістів, есерів, більшовиків і анархістів. Політичний вибір сягає своєї межі. Від конкретних політичних кроків Н. Махна залежало, чи підуть за ним українські селяни і робітники. Вибір Нестора Махна був чітко розрахований. Він чутливо прислухувався до вимог народних мас, перетворював їх у власну програму, яскраво підносив її на мітингах та втілював у життя [93, с. 24-25]. Ми можемо сказати, що це є мистецтвом сучасного демократичного політика.

Починаючи розглядати ідейно-політичну програму дій Нестора Івановича, відмітимо, що у своїх діях він спирався до відтворення групи анархо-комуністів (ГАК), яка складалася з його дореволюційних товаришів. Формуванню анархістської організації, за словами Н. Махна, йому надавали допомогу місцеві учителі. Н. Махно та його товариші знаходилися під загальним для анархістів впливом ідей П. Кропоткіна, що розумілися вкрай абстрактно і спрощено [41, с. 271]. Виступаючи перед групою, відразу після приїзду в Гуляй-Поле, Н. Махно визначив найважливіші завдання: “...розгін урядових установ і проголошення поза всякими правами на існування в нашому районі приватної власності на землі, фабрики, заводи та інші види громадських підприємств і зміцнення зв'язків із селянами” [46, с. 17].

Передусім, гуляйпольських анархо-комуністів відрізняв від інших анархістів селянський прагматизм. Виступаючи проти самого принципу державності, анархо-комуністи повели вперту боротьбу за владу. Їм вдалося створити керований анархістами Селянський союз, який паралізував орган Тимчасового уряду, Громадський комітет захопив всі його секції і фактично перетворив на найвищий орган влади в районі – Гуляйпольську Раду. Система влади анархо-комуністів спиралася на розгалужену мережу масових організацій, які підтримували політику Н. Махна – профспілки, заводські комітети, комітет

батраків, загальні збори. Останні були свого роду постійно діючим референдумом, який дозволяв анархістським лідерам здійснювати зворотний зв'язок із населенням [96, с. 287]. Загальні збори були основою формування Ради, яка за ініціативою Н. Махна обиралася за принципом делегування. Делегати посилалися в Раду від відносно компактних груп населення, що полегшувало їх зв'язок із виборцями.

З активізацією питання про ширшу координацію громадських зусиль, Н. Махно виступив проти системи делегування, теоретично розробленої П.Ж. Прудоном. Багатоступінчастим делегуванням представників нижчестоящих організацій у вищестоящих Н. Махно віддавав перевагу з'їздам нижчих Рад. Він виступав проти представників на губернському з'їзді, підтримавши тільки делегатів від повіту, "...заявивши свій протест проти того, що губернський з'їзд не збирає безпосередньо селянських і робочих делегатів" [182, с. 195]. Н. Махно виходив із того, що губернський рівень повинен отримувати від місцевого самоврядування мінімум політичних повноважень, і тому його ефективність не така важлива.

Зростання впливу Гуляйпольської Ради в регіоні ставило перед його лідерами нові завдання – необхідно було вирішити земельну проблему. У Гуляй-Полі представники делегацій навколишніх і далеких сіл ставали Н. Махно передусім, одне, питання: "Що робити із землею?. Прийшовши до влади, махновці зібрали земельні документи і провели облік земель. Селянство прагнуло приватизувати землі поміщиків. Н. Махно розглядав це питання на перших з'їздах Рад району, що проходили в Гуляй-Полі, але пропозиція анархо-комуністів об'єднатися в комуні успіху не мала. Аграрна програма руху допускала ліквідацію власності поміщиків "...на землю та на ті розкішні садиби, які вони своєю працею не можуть обслужити" [223, с. 305]. За поміщиками зберігалось право господарювання, але тільки використовуючи власну працю.

Згодом, під час корніловського заколоту, що підірвав авторитет Тимчасового уряду в районі, під приводом нездатності центральної влади запобігти контрреволюційним виступам, махновці створили свій Комітет захисту

революції при Раді та провели конфіскацію зброї в “кулаків” на користь свого загону. Цей Комітет очолив Нестор Махно. Новий орган повинен був організувати оборону району від будь-якого втручання зовні. Створення самостійного центру влади в районі Гуляй-Поля було сприйняте повітовою адміністрацією негативно. Анархо-комуністи ліквідували громадський комітет і фактично вивели район з підпорядкування повітової влади [189, с. 301].

У контексті дослідження анархічної програми Н. Махно важливе місце відіграв союз з робітниками. Це риса не лише “зовнішньої”, але й “внутрішньої” політики анархо-комуністів. У цей період махновська політична структура спиралася не лише на селянство, але й на робітничу організацію – Союз металовиробників і деревообробників, що виник ще до революції [183, с. 261]. Структура Союзу будувалася за принципом делегування та об'єднання фактично всіх робітників Гуляй-Поля і ряду навколишніх підприємств. Згодом профспілка, відповідно до анархічної доктрини, стала перетворюватися на виробничо-розподільну організацію. Із жовтня 1917 року профспілку очолив Н. Махно. Махновська профспілка завоювала в районі великий авторитет. У Н. Махна, що поєднував керівництво профспілкою з лідерством у найбільшій місцевій політичній групі анархістів, були свої методи “примусу” підприємців до дотримання прав робітників в умовах зростаючої інфляції. Але використовувати такі “американські” методи на користь працівників, що не входять у профспілку, Н. Махно не збирався. Він пам'ятав про інтереси своєї організації і демонстративно заперечував, наприклад, спроби працівників млина відмовитися від вступу в профспілку [47, с. 27-28].

Таким чином, Н. Махно стимулював зростання рядів селян, які повинні були увійти до організації. “Зобов'язати власників названих млинів виробляти роботу в три зміни по вісім годин, прийнявши робітників, що не є членами профспілки та записати їх до членів Союзу, інакше вони ризикують позбутися нашої підтримки” [48, с. 49]. Ця анархо-комуністична реформа майже ліквідувала безробіття в районі та посилила організацію опору гуляйпольської

влади. Тут же був взятий курс на загальне введення восьмигодинного робочого дня.

Варто відмітити, що Н. Махно, коли був зайнятий іншими справами, передав головування в профспілці своєму заступникові О. Міщенко. Він зробив їхню організацію однією з найвпливовіших у районі. Коли стали проявлятися перші результати анархо-комуністичної реформи, Н. Махно запропонував відправити частину робітників у тимчасові відпустки через скорочення робочих місць. Але правління Союзу відхилило цю пропозицію, висловившись за скорочення робочого дня і категорично ухваливши: "...до кінця війни ніяких звільнень не допускати" [227, с. 184-185]. Можна сказати, що ситуація робочого руху Гуляй-Поля була стабільною і демократичною.

Доцільно зазначити, що Н. Махно ігнорував вказівки "вищестоящих" організацій. Так 10 жовтня 1917 року при розгляді суперечки з адміністрацією Махно відмовився враховувати рішення арбітражного суду в Катеринославі [230, с. 387]. У той же час, робоче самоврядування самостійно брало участь у налагодженні виробництва в процесі загальноросійського економічного хаосу. Представники фабзавкомів їздили за матеріалами в місто Олександрівськ. Але попередні рази були невдалими. Отримати необхідні матеріали не вдалося. Економічний хаос був природнім результатом розпаду єдиної соціально-політичної системи, "єдиного правового простору", який, у свою чергу, витікав з колапсу довіри населення до державної влади. Відновити втрачену єдність можна було двома шляхами – насильницьким відновленням державного контролю за суспільством або посиленням прямих не опосередкованих державою громадських зв'язків. Махновці намагалися йти другим шляхом.

В умовах занепаду господарських зв'язків у країні важливим завданням Ради стала організація прямого товарообміну з містами, тим більше, що це відповідало теоретичним розробкам анархістів про співпрацю робочого класу і селянства в обхід держави і капіталістів. Організатори продуктообміну збирали борошно для робітників і селянські замовлення на мануфактуру та інші промислові товари.

Але йшов час, і політична обстановка в районі змінювалася. Під кінець 1917 року прокотилася хвиля переворотів, відома як “тріумфальний хід радянської влади” [198, с. 93-94]. Влада переходила до більшовицько-лівоесерівських революційних комітетів. Але оскільки вони виступали за владу Рад (а в Гуляй-Полі встановилася саме вона), то не втручалися в справи району, махновці віднесли до переворотів прихильно та навіть пропонували на виборах до Установчих зборів голосувати за більшовиків і есерів.

Анархісти в цей період були союзниками більшовиків, причому союзниками ліворуч. Їх значима роль полягала в бурхливих політичних подіях у середині 1917 року в Петрограді. Анархо-синдикалісти мали помітний вплив у профспілках. Союз анархо-синдикалістської пропаганди, друкуючи “Голос праці”, Петроградська федерація анархістських груп (газета “Буревісник”), Федерація анархо-комуністів Москви (газета “Анархія”) були відносно нечисленні, хоча і користувалися помітним впливом серед робітників і матросів, мали озброєні загони. Не маючи в розпорядженні власної масової організації, анархісти намагалися “розгойдати” більшовиків, використовувати їх як силу, яка розіб’є “буржуазну державу” та відкриє шлях для вільної соціальної творчості мас трудящих, об’єднаних у Ради. Спільність гасел більшовиків і анархістів дезорієнтувала останніх. В. Волін згадував: “Коли я читав твори Леніна, особливо написані 1914 року, я бачив прекрасні паралелі між його ідеями та ідеями анархістів, окрім ідеї держави і влади” [37, с. 18-19]. Більшовики в цей час руйнували колишні державні структури і наполягали на тимчасовості новоутворювання. Анархісти були готові підтримувати їх у “руйнівній праці”. Напередодні жовтневого перевороту видання анархо-синдикалістів “Голосу праці”, редаговане В. Воліним, проголошувало, що анархісти готові підтримати “скидання” Тимчасового уряду, “...якщо під “владою” розуміється, що вся творча робота і вся організаційна активність буде в руках робочих і селянських організацій, підтримуваних озброєними масами..., якщо “влада Рад” не стане насправді державницькою владою нової політичної партії” [23, с. 401]. Хоча виконання цих “умов” було ще в майбутньому, але анархісти зі зброєю в руках

виступали на стороні більшовиків і лівих есерів. Навіть ті анархісти, які усвідомлювали всю принципову відмінність у позиції анархістів і більшовиків, вони закликали “брати участь у масовому русі” проти Тимчасового уряду. Вже після Жовтневої революції ідеологи “Голосу праці” усвідомили, що новий режим несе набагато більшу загрозу свободи, ніж колишній уряд [185, с. 78-79]. Газета почала писати про небезпеку поглинання Рад більшовицькою партією. Але все одно, деякі анархісти як і раніше вважали “реставрацію” великим злом, ніж більшовицьку “революцію”, що виразилося в їх підтримці розгону Засновницьких зборів. Так тривало до квітня 1918 року, доки більшовики не завдали удару по анархістах у Москві. Але Н. Махно скептично відносився до міських анархістів, а ці дії більшовиків ще не були для нього доказом їх контрреволюційності.

Зрозуміло, що стереотип анархії як хаосу, свободи без меж, навіть за рахунок інших людей, чинив вплив і на склад анархістського руху в Україні. Цей рух підтримують безліч людей, що розуміють анархізм як дезорганізованість. Але іноді цей напрям починає домінувати в русі, оскільки примітивний анархізм не витрачає часу на кропітку організаційну роботу, зате цілком відповідає уявленням обивателя про анархію і суспільство, готове бачити саме в цій течії істинне обличчя анархізму. З цього приводу Н. Махно писав: “...60 – 70% товаришів, що називають себе анархістами, почали по містах грабувати панські особняки. Їх шлях є помилковий” [231, с. 257].

Безумовно, вплив анархістів на селі в Україні був досить великий. Мандрівник та історик О. Горелик, що подорожував у цей час по українських селах, відвідавши сотні населених пунктів, стверджував: “...у багатьох селах влітку після довгого робочого дня, займалися читанням вголос. У Київській губернії мені довелося бачити безліч анархічних газет, а в трьох районах так добре, що букви були ледве читані. Але молоді селяни із задоволенням читали їх до кінця” [210, с. 112].

Для Нестора Махно важливим було зовнішньополітичне життя за межами свого району. Але цьому заважало поширення політичного впливу Української Центральної Ради на селян. На той час у Гуляй-Полі існувала сильна організація

прибічників української державності, які проводили тут масові заходи. Та, не зважаючи на це, Н. Махно вдалося привернути увагу навколишнього селянства до свого авторитету. Вваживши, що українська державність анітрохи не краща за російську, на II з'їзді Рад Гуляйпольського району Н. Махно ухвалив резолюцію “Смерть Центральній Раді” [210, с. 109].

Згодом, після сутички з донськими козаками, де перемогу отримали анархісти, Н. Махно, який керував “вільним батальйоном”, став перетворюватися на військово-політичного лідера. Але ж ми знаємо, якщо є лідер, то виникає авторитаризм управління, а передумов до виникнення в махновському русі авторитарних структур було безліч. Йдеться, в першу чергу, про країну, яка тільки вийшла зі стану самодержавного режиму, що взагалі не сприяв самостійності суспільства. Селянська община лише почала зживати нав'язані бюрократичною машиною традиції кругової поруки і довіри до “верхів”, роль, яку стали грати Н. Махно та його оточення.

По-друге, селянська маса і анархо-комуністи по-різному уявляли собі перспективи соціальних перетворень після того, як скинуть пригноблення, штучно створене поміщиками і куркулями. У свою чергу, селяни просто не розуміли зміст термінів “анархізм” і “комунізм”, підтримували боротьбу анархістів проти поміщиків і влади. Керованість селянськими масами від ГАК досягалася системою різного роду “застосованих ременів”.

По-третє, відносно низький рівень політичної культури того часу і військова обстановка породжували надлишок довіри до справедливого вождя (втім, у цьому відношенні і наш час принципово не відрізняється від минулого).

Отже, ми бачимо, що незважаючи на неприйняття анархістами самого принципу державності, у Гуляй-Полі склалася державна структура на чолі з Н. Махном. Його темперамент і особисті якості також сприяли зміцненню авторитаризму, але авторитаризму, заснованого на високому авторитеті лідера. Коли Н. Махно, наприклад, вирішує, що йому більше немає потреби засідати в Олександрійському ревкомі, він приймає рішення, не порадившись з бійцями, “...зробивши офіційний письмовий документ, від імені загону відгукнути мене з

революційного комітету, я пішов у комітет вручити цей документ і попрощатися” [211, с. 98]. Звичайно, на тлі тодішнього “розгулу” військових диктатур цей вчинок виглядав цілком безневинним, але з точки зору анархізму був небезпечний прецедент – право колективу брати участь в ухваленні політичних рішень лідера. Та згодом реакція не змусила себе чекати, вже на засіданні ГАК Н. Махно піддався різкій критиці за “державницький підхід” до справ. Численні органи самоврядування в районі перешкоджали переростанню культу особи Н. Махна, що почав проявлятися в той час, у пряме адміністративне свавілля. “Впродовж року дії групи лібертарних комуністів Гуляй-Поля, що здійснювалися під впливом енергійного і різнобічного Нестора Махна на ниві показних органів, увінчалися завоюванням нових соціальних прав, завдяки чому народилася радикальна згода в регіоні”, – відмічає О. Скирда [187, с. 317]. Основою цієї радикальної згоди було право селян на землю. Рання весна пожвавилася аграрна реформа, треба було встигнути провести переділ до початку посіву. Перетворення проходили мирно, їх принципи були визначені ще восени, озброєна перевага була на стороні реформаторів. Отримавши землю, деякі бідняки і батраки не могли або не хотіли налагодити самостійне господарство, їм анархо-комуністи пропонували об'єднатися в комуни, під які, до того ж, відводилися поміщицькі садиби. Домашнє господарство можна було вести як окремо, так і колективно. Якщо людина бажала господарювати собі окремо від колективної трапези, вона мала на це право, але повинна була попередити заздалегідь. Усі найважливіші питання в комуні вирішувалися загальними зборами. Планувалися педагогічні експерименти за методикою анархіста Ф. Ферера. У чотирьох найближчих до Гуляй-Поля комун (кооперативів) налічувалося від 50 до 200 чоловік. В одну з них записався і сам Н. Махно та працював там по два дні на тиждень [37, с. 12].

Ми можемо стверджувати, що оцінити ефективність махновських реформ нелегко, цьому сприяв зовнішньополітичний фактор. Брестський мир відкрив дорогу в Україну німецько-австрійським військам. З'ясувати відношення Н. Махна до Брестського миру дуже важко. У своїх спогадах він бачить це так: “Центральна рада і більшовики своїм укладенням союзу з монархами готують

смерть для революції та її носіїв – революційних трудівників” [136, с. 475]. Проте відомо такий факт, що під час свого союзу з більшовиками Махно виступав проти звинувачень їх у змові з німцями. Не подає Н. Махно докору в Брестському миру і керівникам більшовиків під час бесіди з В. Леніним у Петербурзі.

Та все ж вторгнення німців в Україну різко ускладнило політичну обстановку та активізувало прибічників Центральної Ради, які пов'язували з німцями великі надії. Лідер націоналістів П. Семенюта відкрито погрожував анархістам фізичною розправою після приходу німців. У відповідь ГАК без відома Н. Махно оголосила націоналістам “революційний терор” та знищила П. Семенюту. Гуляй-Поле стало на межу громадянської війни. Дізнавшись про те, що сталося, Н. Махно доклав усі зусилля і застосував свій авторитет, щоб добитися відміни рішення ГАК про “революційний терор” та укласти угоду з опозицією, щоб запобігти збройному зіткненню [60, с. 59]. Також була створена спільна з націоналістами комісія з недопущення вбивств. Але важко було утримати від продовження терору анархо-комуністів. Дискусії в ГАК прийняли жорсткий характер. Н. Махно згадує про це: “Їх зухвалість мене злила, а самостійність радувала та сильніше давала мені відчувати, що моя робота із самостійними членами групи дарма не пропадає” [8, с. 193].

У цьому епізоді, ми бачимо, Н. Махно представляє себе мудрим учителем місцевої анархістської “братії”. Чи був він таким насправді? – питання спірне, але зрозуміло одне: Н. Махно вдавалося тримати позицію ГАК під своїм контролем. Було вирішено не застосовувати терор, поки націоналісти самі не візьмуться за зброю. Це, звичайно, не означало, що Н. Махно був принциповим супротивником терору. Він підходив до терористичних актів прагматично і прагнув уникнути загибелі випадкових людей.

Між тим, агітація націоналістів (під цим словом ми розуміємо прибічників української державності) у районі тривала. Одночасно націоналісти зробили своєрідний хід по підготовці перевороту в Гуляй-Полі. Вони почали шантажувати єврейську общину загрозою погрому після приходу німців. Єврейська верхівка після коливань вирішила допомагати своїм заклятим ворогам, щоб запобігти

неминучій розправі. У цей час німці витіснили загони есерів, більшовиків і анархістів. Махновці сформували “вільний батальйон”, який виступив на фронт. Н. Махно попрямував у штаб Червоної гвардії для координації дій з іншими загонами. Охорону Гуляй-Поля несла єврейська національна рота під командуванням Олександра Тарановського. Але в Гуляй-Полі відбувся політичний переворот на користь українських націоналістів, які заарештували значну частину анархо-комуністів [197, с. 37-39]. Ці події застали Н. Махна зненацька – він втратив озброєні сили опорної бази. Цікаво, що менше всього Н. Махно був схильний винити в тому, що сталося, євреїв. На його думку, слух про “змову євреїв” “...в інших місцевостях України, безумовно, викликав би погром і побиття безневинних, всіма гнаних у російській і українській історії, не знаючих досі спокою бідних євреїв” [232, с. 94]. Розуміючи мотиви дій єврейської общини, Н. Махно, повернувшись пізніше в Гуляйпольський район, виступив проти помсти учасникам перевороту – євреям, “...переконував селян і робітників, що єврейські трудівники, навіть ті з них, які були прямими учасниками в її контрреволюційній справі – самі засудять свій ганебний вчинок” [135, с. 90-92]. І справді, колишній командир роти О. Тарановський стане потім одним із командирів махновської армії, а в її складі буде сформована єврейська національна батарея, яка звільнила заарештованих анархістів. Але організувати оборону було вже неможливо – німецькі війська незабаром увійшли в Гуляй-Поле та разом з націоналістами розгорнули репресії проти тих анархістів, які не встигли поїхати з міста.

Розглядаючи у третьому розділі питання махновського руху в Україні, ми не ставимо перед собою завдання детально розкрити військову діяльність Нестора Махна (хоча вона мала велике значення в історії України), обійшовши її стороною, приділимо увагу його політичній і економічно-реформістській справі.

Не дивлячись на те, що основну увагу Н. Махна забирав фронт, він повинен був однак займатися політичними і соціальними перетвореннями у звільненому районі. Але існує безліч суперечок про те, наскільки ці перетворення відповідали анархічним ідеалам. Та все ж ідеали ці анархістами розумілися по-різному.

Н. Махно спробував занурити трудящих у морі самостійного життя – живіть, як хочете, тільки не заважайте іншим. Але з'ясувалося, що це дуже непросто, та найважчим у цьому сенсі виявилось “робоче питання”.

Конфлікт з робочими делегатами на з'їзді був, свого роду, лише хворобою зростання багатопартійної системи в махновській “республіці”, надалі керівництво руху було більш лояльне до “реформістів”. Напруженість у відносинах між махновцями і робочими організаціями не означає також, що робітники перебували під впливом більшовиків, їх політичних діячів вони іноді навіть силою стягували з трибуни. Після того, як Н. Махно виділив на потреби страхової лікарняної каси 1 мільйон рублів, відношення до нього стало змінюватися. Населення почало сприймати махновців як політичну владу. Робітники звикли до того, що підприємець або держава повинні платити їм зарплату і організовувати виробництво. “Деякі заводські комітети намагалися з'ясувати в штабі та у “військово-революційній Раді”, чи буде виплачено платню робітникам і коли”, – згадує один з анархістів організації [137, с. 275]. У відповідь на аналогічний запит залізничників Н. Махно відповідав: “У цілях швидкого відновлення нормального залізничного руху у звільненому нами районі, а також виходячи з принципу становлення вільного життя самими робітниками і селянськими організаціями та їх об'єднаннями, пропоную товаришам залізничним робітникам і службовцям енергійно зорганізуватися та налагодити самим рух, встановивши у винагороду за свою працю достатню плату з пасажирів і вантажів, окрім військових, організовуючи свою касу на товариських і справедливих началах. Але при цьому зробивши найтісніші зносини з робочими організаціями, селянськими суспільствами і повстанськими частинами” [137, с. 475-476].

Отже, Н. Махно пропонував робітникам перейти на режим повного самоврядування, при цьому на них накладалася повинність обслуговувати армію за помірну плату.

Із такими умовами залізничники підтримали нову організацію праці. П. Аршинов пише: “Вони створили залізничний комітет, взяли залізниці району... у своє ведення, розробили план руху потягів, перевезення пасажирів, систему

оплати та інше” [8, с. 71-72]. Але небажання Н. Махна платити за весь зростаючий об'єм військових робіт ставив транспортників на межу розорення, тим паче, що стан доріг був, за словами В. Белаша, “плачевним”. Спроби “за будь-яку ціну” змусити робітників ремонтувати мости не вдалися – не було залізничних матеріалів, робітники великих підприємств покинули свої робочі місця [23, с. 453].

Але ми можемо відмітити, що на відміну від робітників великих виробництв, які не могли розгорнути виробництво через відсутність сировини і ринків збуту (що були відрізані фронтами), шевці, харчовики, робітники по шкірі та інші трудівники невеликих виробництв, орієнтованих безпосередньо на індивідуального споживача, швидко втілилися в запропонований махновцями “ринковий соціалізм”. У цих галузях знижувалося безробіття, поступово розширювалися масштаби усупільнення виробництва. Наприклад, через невеликий проміжок часу харчова промисловість повністю перейшла до рук робітників. У той час, у районі зберігався і приватний сектор промисловості. Так, навіть у Гуляй-Полі на заводі збереглася колишня адміністрація, яка вела постійні переговори з профспілкою. Праця робітників оплачувалася борошном з довколишнього млина, стосунки з яким були встановлені профспілкою [203, с. 12].

Незважаючи на всі перешкоди, махновцям вдалося досягнути ринкового успіху легкої промисловості, яке навіть викликало критику з боку “зрівняльних” ідеологів махновщини. Так газета “Повстанець” коментує в анонімній статті: “Ось вже воістину, хто добре живе, це шевці – ніяке подорожання їм не страшне. Підвищення цін на ринку перекладається на замовника” [45, с. 77]. Але при цьому виникала необхідність у врегулюванні грошового ринку. Поки розподільні механізми майбутнього ще не були налагоджені, необхідно було б жити в умовах товарно-грошових стосунків. Але яких – у місті з різною мірою легальності ходили “керенки”, “радзнаки”, білети державних скарбівниць А. Денікіна, С. Петлюри, П. Скоропадського та інших. Та все ж ці обставини не бентежили, а надихали махновських “економістів”. Махновці вважали: “Хіба не можна людям

вирішити фінансове питання, коли грошові знаки є у величезній кількості?” [42, с. 138]. Наслідуючи цю наївну логіку, махновці дозволили “ходіння” будь-яких грошей. Можливо, це узгоджувалося з анархо-комуністичними планами Н. Махна про відмирання грошей за допомогою їх знецінення. Втім, ринок не був паралізований, а в Катеринославі буйним цвітом розцвів кооперативний рух. Радянські грошові знаки (Радзнаки) приймав тільки кооператив “Господарство і культура”.

До всього цього, ми можемо підсумувати фінансовий резерв махновського штабу та фінансової комісії Військово-революційної ради (ВРР), де знаходилося спочатку приблизно 9-10 мільярдів рублів (паперових грошей різної вартості). При цьому “золотий запас” складав 15 мільйонів старих рублів. Але в результаті активної соціальної і зовнішньої політики махновщини їх “каса” скоротилася до 5 мільярдів рублів і 2 мільйони золотого фонду [42, с. 143].

Соціальні витрати ринкової системи змусили Н. Махна звернутися до системи соцзабезпечення. Кожному махновський “соцзабез” виплатив по 300 рублів, що були взяті з “буржуазії” [49, с. 114]. Очевидець тих подій М. Гутман згадує: “...Н. Махно наклав вето на заможну частину населення 25 мільйонів контрибуції... і забрав з банків гроші, які денікінці не встигли вивезти”. Контрибуція і конфіскований капітал сортувався. “Н. Махно не анулював ніяких грошей і брав контрибуцію як радянськими, так і донськими заощадженнями. Втім, ВРР вважала за краще залишати у себе донські заощадження, тому населенню роздавали Радзнаки” [153, с. 4]. Таке сортування пояснюється просто – на донські гроші можна було придбати зброю і боєприпаси, а коли прийшли більшовики, радзнаки не втратили своєї цінності, населення не залишилося у програті.

Що стосується армії, то вона була однією з основних споживачів транспортних і машинобудівних послуг. Для Н. Махна не стояло великим питанням “витягати” велике виробництво за допомогою своєрідного “військово-промислового комплексу”, коли машинобудівники споживалися б переважно від обслуговування бронетехніки. Це збільшило б витрати на армію та викликало

невдоволення у селян, що забезпечували повстанську армію безкоштовно. Бажаючи поставити всіх на рівні права, Н. Махно обурювався, коли робітники вимагали занадто високу, на його думку, плату за послуги: “Шкуродери і вимагачі, що намагаються на крові і героїзмі моїх бійців будувати власне життя” [139, с. 9-11].

Одним з головних шляхів махновського району повинен був стати Катеринослав, одне з найбільших міст України на той час. Приступаючи до операції його звільнення, махновці постановили декларацію, в якій говорилося: “Це місто буде звільнене махновцями від всякої влади. Це буде місто, в якому під захистом революційних повстанців повинне буде розпочатися вільне життя, повинна будуватися вільна організація робітників в єднанні з селянами і повстанцями... Жодного вбивства, жодного грабежу, жодного насильства, жодного сумнівного обшуку... Питання нашої поведінки в займаних місцевостях є питання життя і смерті всього нашого руху” [140, с. 10]. Взаємовідношення Катеринославу та інших районів, зайнятих махновцями, повинні були послужити моделлю для всієї України (з поправкою на громадянську війну, звичайно). Але до того, як взяти владу в місті Катеринославі, махновці зіткнулися з неабиякою розрухою міста. Панування денікінської армії остаточно знищило місто. У спогадах антибільшовицького і антиммахновського журналіста З. Арбатова, який перебував у Катеринославі Добровольчою армією А. Денікіна, згадується: “Вся найбагатша торговельна частина міста, всі кращі магазини були розграбовані, тротуари були засипані склом розбитих магазинних вікон, а по вулицях на конях і ходьбою бродили козаки, тягнучи на плечах мішки, наповнені різними товарами... Контрреволюція розвивала свою діяльність до безмежного дикого свавілля, в'язниці були переповнені заарештованими, а козаки, що осіли в місті, відкрито продовжували грабіж” [15, с. 50-51].

Коли місто потрапило в руки махновців, на загальному фоні громадянської війни дії Н. Махна проти грабіжників можна визнати задовільними. Такого поголовного грабежу, як при попередніх чиновниках, при махновцях не було. Варто підкреслити, що всупереч своїй колишній практиці, махновці перестали

звільняти з в'язниць всіх ув'язнених, обмежуючись тільки політичними. Карним злочинцям доводилось сидіти далі.

Привертає увагу той факт, що в Катеринославі та прилеглих районах Військово-революційною радою було прийняте рішення про відносну свободу друку. Всім, без виключення, соціалістичним, політичним партіям, організаціям і течіям надавалася найповніша свобода поширювати свої погляди, ідеї, навчання і думки, як усним, так і друкарським шляхом. У рішенні говорилося, що "...ніякі обмеження свободи соціалістичного слова і соціалістичного друку не допустимі, а переслідування в цьому напрямі не повинні мати місця" [184, с. 273-274].

У друкарнях виходили опозиційні газети – комуністична "Зірка", що різко критикувала кожен крок махновців, правесерівська "Народовладдя" і лівесерівська "Прапор повстання". Але, в свою чергу, активно діяли проти опозиції анархісти, що випускали офіційні газети "Шлях до свободи" та "Повстанець", відповідно органи штабу і культосвіту ВРР. На місцях видавалися газети "Вільний Бердянськ", "Вільний Олександрівськ", "Вільне Гуляй-Поле", "Вільний Мелітополь" та інші.

Більшовицька партія поширювала листівки, агітації серед махновських загонів. Це була свобода агітації, де ніхто їй не перешкоджав, хоча зміст більшовицьких матеріалів не міг не дратувати керівників махновського руху. "Революційне значення повстанців вичерпується, оскільки замість влади робітничо-селянських Рад вони висувають владу представників військового командування, владу всякого роду штабів, комендантів та інших" [212, с. 11], – писала газета "Зірка". "Треба затвердити залізний революційний порядок. Встановити найсуворішу революційну дисципліну. Покласти межу відчайдушної, безвладної анархії і безглуздої неузгодженості дій, єдиним результатом якої може бути тільки посилення контрреволюційних елементів... Ідея безвладдя, що забезпечує жителям села свободу від всякого тиску з боку пролетаріату та союзної йому селянської бідноти.... Анархічна система організації промисловості також не могла не знайти прибічників у відсталості, що не цілком дожила навіть до міри капіталістичної організації села", – писав у "Зірці" П. Горенев [212, с. 15-16].

Н. Махна ображали подібні рядки написання, але він, як лідер анархістського руху, утримався від застосування репресивних ударів по пресі. Анархістські видання азартно полемізували із “Зіркою”. У махновському русі спокійно відносилися до опозиційних журналістів.

Значні досягнення Н. Махна, які залишили помітний слід у житті суспільства, політичні та соціальні дії, які вплинули на свідомість народних мас, стають явними та очевидними.

Під час соціально-політичної праці махновському руху протистояла багатопартійна система, свобода інформації, сильне місцеве і виробниче самоврядування. У багатьох селах були вибрані соціальні Ради. Селянське самоврядування спиралося на озброєну самооборону, а також до цього озброювались і робітники. У районі розгорталася культурно-просвітницька робота анархістів і меншовиків: читалися лекції, проводилися дискусії, відбувалося навчання грамоті. Театральна секція культосвіту організовувала театральні постановки і танці, керувала оркестрами, що існували в полках і ротах [94, с. 48-49].

У районі продовжували діяти профспілки, які вели переговори про умови праці і оплати з адміністрацією підприємств. У профспілки входило 60-70% робітників [94, с. 45]. Набатовці намагалися створити синдикалістські профспілки, такі, як: виробничі корпорації, повністю контролююче виробництво і обмін. Але робітники віддали перевагу звичним формам організації. Спроби анархо-комуністів створити міську комуну (економічна рада), здатну виконувати подібні до синдикатів функції, також зіткнулися з опором робітників, представники яких (меншовики) подекували про необхідність повернення до традиційного міського управління. У містах, за спогадами О. Белаша, “...створювалися “ради вільних міст”, керуючи собою на основі особистих симпатій і вільного договору” [23, с. 498].

У Катеринославі проходили багатолюдні політичні збори, в яких брали участь представники різних ідеологічних напрямів. Так, наприклад, на конференції з питання “Про найближчі завдання економічного будівництва”. У

засіданні брало участь більше 2500 чоловік, де обговорювалися практичні кроки будівництва нового соціального суспільства [23, с. 241-242].

Політичні дії махновщини показали себе частиною світової революції. Н. Махно за допомогою зв'язків “Набату” направляв значну частину золотого запасу армії на допомогу анархістським організаціям України, Росії, Польщі, Грузії, Румунії, Австрії, Франції, Італії та Іспанії. Не дивлячись на те, що частина коштів забиралася “недобросовісними особами”, що прикріпились до анархістського руху, ці гроші сприяли розширенню анархістської преси. Про особисту чесність лідерів руху, через руки яких під час війни проходили великі цінності, говорить і той факт, що пізніше в еміграції всі вони жили дуже скромно, а іноді – в бідності. Вони вірили у “світову революцію” і жили для неї.

Після поразки у громадянській війні за свободу з більшовицькою Росією Нестор Махно був змушений покинути Україну та податися до європейських країн. Там він розпочав свою теоретичну діяльність, написав спогади про дії анархістської організації в трьох книгах: “Російська революція в Україні”, “Під ударами контрреволюції”, “Українська революція”. У своїх поглядах він змальовував практичну діяльність, яку застосовував в Україні. Його теоретичність полягала в створенні ним та його однодумцями організації “Платформа”, де він спробував узагальнити та знайти ті помилки, які анархісти допустили в Україні. Ми спробуємо виділити головні сторінки програмних політико-соціальних дій Нестора Махна в боротьбі за демократичне життя “платформістів”.

Вперше “Платформа” проявила себе в опублікованому журналі “Справа праці” 1926 року. У тексті були розкриті жорсткі форми організації, підпорядковані загальним рішенням колективної відповідальності, виконавчому комітету з функціями ідейного керівництва [229, с. 96]. Але у багатьох анархістів ці вимоги викликали значне обурення, проте організація, у свою чергу дала відповідь на такі заяви та оцінила їх як “безпрограмні дії анархо-хаотиків” [7, с. 109-110].

Принципи “Платформи” спочатку користувалися популярністю в анархічному русі Франції, Італії та інших країн. Але паралельно у зв'язку з

дискусією з приводу “Платформи” розвивався ідейно-організаційний конфлікт в анархічному русі в Іспанії, частина учасників якого виступила з ідеями, близькими до “платформізму”.

Головним завданням для революції автори “Платформи” проголосили анархічний комунізм. Під комунізмом теоретики розуміють “вільне суспільство рівних трудівників”. Порівняно від анархо-синдикалістів, Н. Махно та П. Аршинов заперечували ідею перехідного періоду до комуністичної громадської моделі: “...під перехідним періодом соціально-політичних партій розуміється певна фаза життя народу, що характеризується розривом зі старим ладом і встановленням нової економічної та політичної системи, яка ще не містить у собі повного звільнення трудящих... Анархісти завжди були принциповими супротивниками подібних програм, вирішивши, що сама побудова перехідних систем, принцип експлуатації і примуси мас, що утримуються цими системами, неминуче поведуть до нового зростання рабства” [8, с. 173]. Як приклад до такого розвитку приводиться більшовицький режим, “...який за переконанням більшовиків, повинен був з'явитися всього лише перехідним ступенем до повного комунізму, але який насправді привів до відновлення класового суспільства, на дні якого виявилися колишні робітники і бідні селяни” [8, с. 181].

Зрозуміло, що “платформісти” вважають за необхідне створити анархічне суспільство і зруйнувати старий світ вже в ході соціальної революції. Вони – радикали, вони сподіваються прорватися до високої мети відразу. Правда, нове суспільство буде ще недосконалим, але вже анархічним: “Центр тяжіння в справі побудови анархічного суспільства полягає не в тому, щоб кожному індивідові на перший же день революції надати необмежену свободу задоволення своїх потреб, а в тому, щоб завоювати соціальну базу для цього суспільства і встановити принципи стосунків між людьми. Питання більшого або меншого матеріального достатку є питання не принципу – технічне. Основний принцип, на якому буде побудовано нове суспільство, буде полягати в рівності стосунків та в свободі і незалежності трудящих” [155, с. 14]. Тут також ми відмічаємо протиріччя:

свободу мас трудящих не можна “урізати” ні в якому разі, але свободу індивідуумів, з яких ці маси складаються, “урізати” можна.

Ми бачимо, що модель суспільства, пропонована в “Платформі” – це є анархізм. Соціальна революція – це перехід між двома епохами: “Оволодіння виробничими і громадськими функціями трудящих прокладе грань між епохою державності та епохою бездержавності” [155, с. 24].

Ми знаємо, що більшість сучасних читачів, які мимоволі знайомляться з ідеями анархізму – анархістами не є. Так навіщо їм ці міркування теоретиків минулого часу?. Навіть з точки зору сьогоденної анархічної теорії, побудованої не лише на “класиці”, але й на екологічних і постіндустріальних ідеях, спори Н. Махна та його однодумців – вчорашній день. Та все-таки ці теоретичні мислення важливі й до нашого дня. Наприклад, ми можемо підставити на місце слів “анархічна революція” поєднання “ліберальна реформа” – перед нами дискусія прибічників радикальних і помірних перетворень України в наш час. Та чи можливо досягти бажаного одним стрибком? Радикалізм і еволюціонізм є присутні у будь-якій течії, не лише в анархізмі. Радикальний більшовик, анархіст, ліберал і консерватор дуже схожі один на одного, хоча ідеали їх розходяться по-різному. І до цього відношення Нестор Іванович вів вічну дискусію, осягаючи вічні теоретичні істини. Ця дискусія багато чому навчила не лише його самого, але й добру половину анархічного руху. Вона показала на практиці радикалізм, який веде до більшовизму та ідей диктатури. У Н. Махна вистачило мужності зупинитися на порозі цього переродження. А його друг і учитель П. Аршинов зав’яз у логіці цієї обманливої спокуси.

Не зважаючи на негативну критику в бік “платформістів”, авторам “Платформи” хочеться скласти програму, яка могла бути реально застосована у разі початку революційних подій в існуючому суспільстві. Досвід участі в російській революції примушує “платформістів” шукати конкретні відповіді на питання, які неминуче постануть перед революціонерами з першого ж дня. Анархічний ідеал стикається з реалістичними завданнями організації суспільства.

У свою чергу, Н. Махно і П. Аршинов пропонували: “Держава повинна відмерти не колись у майбутньому суспільстві. Вона має бути зруйнована трудящими в перший же день їх перемоги та ні в якій іншій формі не повинна бути відновлена. Місце її займе система федеральних об'єднаних самоврядних виробничо-споживчих організацій... Органи ці, пов'язані між собою в межах міста, області, а потім усєї країни, утворюють міські, обласні та загальні (федеральні) органи керівництва і управління виробництвом” [50, с. 58-59].

Таким чином, передбачається ієрархія управління економікою, що вже само по собі означає владу та ставить під сумнів анархізм. Теоретики вважають необхідним ввести “виробництво, побудоване по єдиному плану, побудованому виробничими організаціями робітників і селян на облік потреб усього суспільства, продукти цієї майстерні належать усьому суспільству” [9, с. 17]. Але планування повинні здійснювати не партійно-державні бюрократи, як у радянському суспільстві, а органи самоврядування.

Як би “Платформа” не піддавалась критиці та її програма виявилася мудріша за сперечальників. Під час Іспанської революції (1936-1939 рр.) анархісти налагоджуватимуть виробництво, використовуючи і центральне демократичне планування, бартерний товарообмін, неависні анархо-комуністам ринкові стосунки. Сучасний світ, що багато в чому підтвердив прогнози анархістів про послаблення ролі держави у світі, про необхідність громадського, але не бюрократичного регулювання соціальних процесів, про самоврядування як альтернативу свавіллю чиновництва і капіталістичних монополій – цей світ теж шукає дорогу в майбутнє різними шляхами. Втім, у першій половині ХХ століття анархісти не вірили, що недержавне суспільство “проростатиме” природним шляхом. Вважали, що його потрібно “будувати”, але такі були стереотипи того часу.

Та варто нам підкреслити, що для того, щоб почати будівництво нового анархічного суспільства, необхідно уміти його захищати. Кому іншому як не Н. Махну це було відомо краще. Трудівники, “...щоб утримати завоювання революції, повинні будуть створити органи захисту революції, щоб усьому цьому

протиставити відповідну бойову силу. У перші дні революції такою бойовою силою стануть всі озброєні робітники і селяни. Проте лише в перші дні, коли громадянська війна ще не досягне свого кульмінаційного пункту і коли сторони, що борються, не висунуть ще правильно побудованих військових організацій” [138, с. 5-6]. Революційні події в Іспанії розвивалися за подібним сценарієм. Характерна певна розгубленість у республіканському таборі у той момент, коли з боку фашистів була “правильно побудована військова організація”. Республіканці і анархісти з цим спізнювалися, що стало однією з причин втрати ними ініціативи, а про це попереджали “платформісти”: “У соціальній революції найбільш критичним моментом є не момент повалення влади, а момент, який наступить після цього повалення, момент загального настання скинутого ладу на трудящих, коли потрібно буде утримувати досягнуті завоювання” [224, с. 76].

У цей момент, на думку “платформістів”, революційні сили повинні створити свою армію. Але як поєднати ідею армії з анархізмом? “Заперечуючи державницькі власницькі принципи управління масами, ми тим самим заперечуємо державницький спосіб організації військової сили трудящих, тобто заперечуємо принцип примусової державної армії. Згідно з основними положеннями анархізму в основу військових формувань трудящих повинен лягти принцип добровільного комплектування. Як, наприклад, можна вказати на партизанські військово-революційні формування робітників і селян, що діяли в російській революції” [224, с. 93-94].

Проте добровольча армія ніяк не звільняє народ від диктатури, оскільки солдатів хтось повинен годувати. Вона цілком може перетворитися на самостійну касту, що протиставила себе суспільству. Можливою гарантією від виникнення такої касты може бути децентралізація армії при партизанській війні. Але десятки історичних прикладів показують, що в міру успіхів партизанського руху самостійні загони під впливом військової необхідності зливаються в єдину армію, керовану політично авторитарним вождем. У 1926 році партизанські війни часто призводили до формування диктаторських режимів.

“Платформісти” – не прибічники “партизанщини”, адже “...революційну добровільність і партизанство не слід розуміти у вузькому сенсі цих слів, тобто як боротьбу з ворогом місцевих робітничо-селянських загонів, не пов'язаних між собою оперативним планом та діючих кожен на свою відповідальність... Громадянська війна, подібно до всякої війни, може бути успішно проведена трудящими лише при дотриманні двох основних принципів військової справи – єдності оперативного плану та єдності загального командування... Таким чином, збройні сили революції через вимоги військової стратегії та стратегії контрреволюції неминуче повинні будуть злитися в загальну революційну армію, що має загальне командування і загальний оперативний план” [224, с. 174].

План ведення такої війни був потім з успіхом застосований комуністами в Китаї чи Кубі. Підсумком перемоги революційних сил (правда, не анархістських) стало встановлення диктатур.

На думку “платформістів”, “...хоча революційна армія має бути побудована на певних анархічних принципах, проте на саму армію не повинні дивитися як на предмет принципу. Вона – лише наслідок військової стратегії в революції, лише стратегічний захід, до якого неминуче приведе трудящих процес громадянської війни” [8, с. 84]. Але ми можемо заперечити цьому, бо автори документу не враховують небезпеку того, що відступ від принципів у такому важливому “стратегічному заході” може привести всю революцію до переродження і краху.

Як гарантії від переродження армії “Платформа” пропонує “класовий характер армії” та “повне підпорядкування революційної армії робітничо-селянським масам в особі тих, загальних для усієї країни, організацій робітників і селян, які у момент революції будуть поставлені масами на керівні пости господарсько-соціального життя країни” [10]. Іншими словами, ми можемо сказати, революційна армія знаходитиметься в підпорядкуванні цивільних органів влади, а керівництво це буде централізованим. “Платформа” передбачає, “...орган захисту революції, що несе на собі обов'язки боротьби з контрреволюцією, як на відкритих військових фронтах, так і на фронтах прихованої громадянської війни (змова буржуазії, підготовка виступів та інше)” [10]. Тобто, головне

командування та ВНК є в одній особі, яке формально підпорядковане організаціям трудящих. До необхідності створення такого органу “платформістів” підштовхував їх досвід громадянської війни в Україні.

Очевидно, що такий істотний відступ від принципів анархістської доктрини (хоча і взятий практичний досвід), як прагнення до створення керівних і каральних органів, зосередження величезної влади в умовах військової обстановки, не міг не викликати різкої критики в анархічному середовищі.

Військовий розділ у документі “Платформи” складений на основі досвіду махновської армії в Україні. Одне з двох – громадянська війна, або дотримання принципів анархізму. Це протиріччя ще тільки починало усвідомлюватися анархістами, які з минулого століття звикли – старий світ не мириться з новою владою і чинить збройний опір. Тільки великий досвід ХХ століття дозволить поставити під сумнів цю аксіому.

На першому етапі боротьби учасники махновського руху пропонують обмеження свободи слова, прийняті в воюючих державах, навіть дуже демократичних. На думку “платформістів”, така практика може зберігатися тільки під час громадянської війни. У післявоєнному суспільстві повинна панувати повна свобода слова: “Взагалі ж, роблячи виняткові випадки громадянської війни, праця, що перемогла, повинна надати свободу слова у пресі як лівим, так і правим думкам. І ця свобода стане гордістю і прикрасою вільного суспільства вільних трудівників” [152, с. 75].

Приклад із пресою показує, що “платформісти” стояли на позиціях перехідного періоду. Одночасно цей приклад допомагає зрозуміти відношення теоретиків “Платформи” до насильства взагалі: “Револьюційне насильство в боротьбі з класовими ворогами анархісти визнають і закликають до нього, але анархісти ні на хвилину не погодяться користуватися владою і силою нав'язувати свої рішення масам. Їх засоби в цьому – пропаганда, сила думки, аргументація слова” [152, с. 73-74].

Для нашого розуміння даної проблеми постає безліч питань стосовно “платформістів”, наприклад, чи користувалися б вони своєю владою й надалі, як

би вони себе повели після перемоги. Зрозуміло, що Н. Махно і П. Аршинов користувалися владою під час громадянської війни, але вони не вважали це владою. Йшла війна, вони діяли, щоб розбити ворога. Потім, після перемоги, можна було б розібратися, бо таким шляхом йшли й більшовики. Не дивно, що супротивники “Платформи” бачили в ній примаду більшовизму. Та все ж махновський шлях у революції на порядок більше волелюбний, ніж більшовицький. Махновці прагнули до максимально можливої в умовах громадянської війни свободи. Їх супротивники відмовлялися враховувати цю “пом'якшувальну обставину”.

Та згодом під тиском критики “платформісти” визнали, що їх план – тільки початок анархізму, який не гарантує дотримання всіх принципів анархізму. Це викликало різку критику з боку як супротивників теорії “перехідного періоду” (за “приховане” дотримання цієї теорії), так і з боку її прибічників (за непослідовність і відмову визнати правоту тих, хто доводить необхідність “перехідності”).

Гостра і принципова суперечка навколо “Платформи” була свідомством важкої кризи ідеології анархізму. Революційна епоха першої половини ХХ століття заміщена на небаченому раніше насильстві, на тоталітаризмі, що виник із надр революцій, змішала оптимістичні розумові конструкції анархо-комунізму. Таким теоретикам анархізму, як Г. Максимов, О. Горелик, М. Корн, М. Неттлау ставало все більш очевидно, що до високих ідеалів свободи і солідарності, синтезом яких і є анархізм, не можна прийти шляхом насильницької революції. У крайньому випадку вона може стати першим кроком до еволюції в цьому напрямку. Анархізм став поступово звільнятися від радикалізму, від віри в “великий стрибок”, в одномоментність історичних зрушень, швидкого досягнення високих соціальних цілей.

Не згодні з цими новими підходами учасники громадянської війни, радикальні анархо-комуністи Н. Махно, П. Аршинов і В. Волін, які по суті заперечували ідеї один одного. З точки зору критика В. Воліна, концепція “Платформістів” – не анархізм, а авторитарно-державна теорія. З точки зору

“платформістів”, В. Волін пропонує не анархізм, а хаос. У хаосі панує влада сильного, а раз є влада, то немає анархізму.

До здивування “платформістів”, позиція авторитетних теоретиків міжнародного анархізму виявилася ближче поглядам прибічників В. Воліна, чим до “Платформи”. Е. Малатеста писав: “Я не сумніваюся в анархічній ширості цих російських товаришів. Вони хочуть здійснити анархічний комунізм та шукають способи прийти до нього якнайскоріше. Але недостатньо ще хотіти чого-небудь, необхідно також застосовувати належні засоби досягнення”. На думку Е. Малатести, помилка в засобах приведе “платформістів” “...до результатів, протилежних тим, яких чекали самі організатори” [134, с. 71]. Е. Малатеста був переконаний, що перемога більшовицькими методами неминуче веде до втрати рухом анархічного характеру. Проти ідей “Платформи” виступили також С. Фор, М. Неттлау та інші авторитетні анархісти.

Розчарування в анархізмі та прагнення повернутися на Батьківщину привело П. Аршинова до співпраці з більшовиками. Його перехід на позиції диктатури означав остаточну поразку “платформізма”, як форми радикального анархо-комунізма. У 1933 році П. Аршинов повернувся до Радянського Союзу, в 1937 році був розстріляний НКВС.

Зрада П. Аршинова стала важким ударом для Н. Махна. Особисті стосунки з учителем були розірвані. “Платформізм” – захисту якого Н. Махно присвятив до десятка років – дискредитований. Цю битву “батько” програв. Але ці роки були прожиті не даремно, криза радикального анархо-комунізма дозволила зробити анархічній теорії ще один крок вперед.

Політичні погляди Нестора Махна були тісно пов'язані з його практичним досвідом. Французька анархістка І. Мет згадувала: “Я думаю, найістотнішим у ньому було те, що він завжди залишався українським селянином. Його ніяк не можна було б назвати безтурботною людиною, в глибині душі він був бережливим селянином, що чудово знав життя села і турботи його мешканців... Махно був людиною чистою, справедливою, відданою своїй справі...” [226, с. 154].

Підводячи підсумок даного підpunkту в розділі, ми відмічаємо, що, ймовірно, в ті тяжкі роки анархістські ідеали могли пробити ґрунт реальності тільки в екстремальних обставинах. Важко сказати, чи вдалося б анархічному самоврядуванню зберегтися в умовах спокійного повсякденного життя. Досвід багатьох країн Європи показує, що самоврядування і федералізм в умовах індустріального суспільства лише трохи покращують умови життя людей. Глобальні історичні зрушення виявляються сильніші за ідеї, що народилися раніше свого часу.

Анархізм був масовим явищем у той період, коли індустріальне суспільство у двох своїх іпостасях (“соціалістичною” і “капіталістичною”) переживало торттури народження. Сотні тисяч людей вважали себе анархістами і в “просоченій духом капіталізму” Америці, і в “законослухняній” Швеції, і в “деспотичній” Росії, і в “католицькій” Іспанії. Потім “системи” застаріли та поділили світ навпіл. А анархізм розчинився в помірних течіях лівої соціал-демократії, неортодоксальному комунізмі, соціальному лібералізмі, синдикалізмі, в правозахисному русі. Але нові індустріальні системи почати давати збій. Варто було б почати рух до постіндустріального суспільства, і чорні прапори знову піднялися в багатотисячних колонах, вже неозброєних. Нова епоха – нові шляхи до свободи. Чорні прапори доводили всім і кожному – у країні новим порядком встановилася свобода думок та ніякий чиновник не зможе більше диктувати громадянам, що вони зобов'язані думати. І нехай потім більшість анархістів стали “доброчесними громадянами”, прибічниками самих різних ідей – анархічний рух привчив їх до культу свободи, обмеженої лише свободою інших людей. Символом зміни епох, починаючи з травня 1990 року, стали багатотисячні акції протесту під чорними прапорами. У цих протестах відображувалася постать Нестора Іванович Махна – людини, яка знайшла в собі сили і сміливість кинути виклик “залізним законам держави” та не підкоритися їм. І за це він був нагороджений безсмертям, вічним інтересом нащадків до загадкового “батька” під чорним, як Всесвіт, прапором анархізму.

3.2. Особливості розвитку сучасних течій анархізму

Пройшов час, коли “занепали” тоталітарні режими, анархістам випала нагода розвернути свої “чорні прапори” протесту проти нового капіталізму, де у “керма” знаходяться все ж ті колишні гнобителі. Анархісти незмінно вірні собі, а їх ідеї залишаються колишніми.

Взагалі, незважаючи на те, що в радянський період підкреслювався “занепад” і “дрібнобуржуазність” анархізму в російському та європейському суспільстві, інтерес до цієї політичної ідеології не був утрачений.

Основні світоглядні цінності сучасного анархізму (самоврядування, самоорганізація, антикапіталістична спрямованість), як і було колись, є актуальними. Залишилася упевненість у здібностях людей самостійно організувати своє життя незалежно від ієрархічних державних структур, стійка недовіра до держави і її представників, обурення проти соціальної нерівності – все це не було придумано теоретиками анархізму.

На сьогодні, в першій чверті XXI століття, постійно діючі анархістські (лібертарні) організації існують у багатьох країнах світу. Майже всі вони знаходяться за рамками звичайної парламентської політики та складають так звану позапарламентську вільну опозицію. Час від часу окремі радикальні політики запозичують окремі елементи лібертарної ідеології. На сучасну дію політичної влади, колишній лідер Лівійської Джамахірії Муаммар Каддафі, зокрема, зазначав: “Парламенти стали узаконеним бар'єром, заважають народу здійснювати свою владу, що відсунули маси від участі в політиці та монополізували їх владу. Народу залишений зовнішній фальсифікований прояв демократії – право на стояння в довгих чергах до урн на виборчих дільницях... Пряма демократія – це ідеальне рішення, яке, будучи втілено на практиці, не може бути предметом суперечки і розбіжностей” [95, с. 94].

У різних частинах світу завжди проявлялися спроби перейти від слів до справи. Наприклад, коли одна з останніх таких спроб – “Проект А”, який намагалися втілити німецькі лібертарні активісти на межі 80-90-х років XX століття. Мета проекту полягала в створенні лібертарної економіки,

інфраструктури в декількох маленьких містах. Декілька десятків лібертарних активістів, узявши в банках кредити, стали власниками деяких дрібних і середніх підприємств. На основі цих підприємств була зроблена спроба створити своє співтовариство, засноване на прямій демократії. Стала випускатися анархістська газета, активісти створили своє власне культурне співтовариство та місця відпочинку. Даний проект проіснував близько восьми років, до нього стали залучатися звичайні люди та політики, що не мають ніякого відношення до анархізму, але проект зазнав краху з економічних причин, але його спроба жити за прямою демократією була недаремною.

Необхідно відзначити, що серед профспілок сучасної Німеччини гідне місце займає анархо-синдикалістський “Вільний Робочий Союз”. У рамках позапарламентської опозиції Греції досить впливовим є радикальний “Антиавторитарний рух”. Структура “Глобальна Дія Людей” є своєрідною координаційною радою, яка організовує багатотисячні альтерглобалістські виступи з 2000 року та до теперішнього часу в Генуї, Гетеборзі, Празі та багатьох інших містах, де визначальний вплив чинять також анархісти.

Також неможливо було б не відмітити повстання сапатистів у 1994 році в штаті Чіapas у Мексиці, з якого почався антиглобалістський рух. Підкреслений антиавторитарний стиль їх лівого радикального письменника і філософа, головного ідеолога Сапатистської армії національного визволення, лідера С. Маркоса. Їх принципи ухвалення рішень, засновані на прямій демократії, дозволяють говорити про живучість лібертарних ідеалів [207, с. 24].

Під час нашої роботи дані терміни “анархістський”, “лібертарний”, “антиетатистський”, “радикальний антиетатизм” вживаються як рівнозначні. Головна причина введення цих понять у тому, що багато сучасних політичних об'єднань, що є продовжувачами ідей соціально-орієнтованого анархізму XIX-XX століть, уникали вживання терміну “анархізм” внаслідок його двозначності. Такі організаційні об'єднання віддають перевагу себе називати лібертарними комуністами, автономними комуністами, антиавторитарними лівими та іншими.

У 80-х роках відродження анархічного руху в Радянському Союзі, як окремої ідейно-політичної течії не вивчалоя ні вітчизняними, ні зарубіжними дослідниками. Сам факт цього відродження був пов'язаний з подіями лише частково, які розглядалися в небагатьох книгах з історії вітчизняного анархізму, опублікованих під кінець ХХ століття. Починаючи з 20-х років ХХ століття, анархічний рух в Україні, Росії та інших країнах СНД був задавлений більшовицькою диктатурою. Він був зрізаний під “корінь” і фактично не існував. За більш як 60 років у СРСР були спроби створення, як правило, молодими людьми, студентами університетів великих міст, “гуртків” з вивчення анархізму, але говорити про які-небудь, нехай навіть підпільні анархістські організації, в цей період не має сенсу. Хоча вони й існували, але виявилися настільки підпільними, що не залишили після себе яких-небудь помітних слідів у соціально-політичних проявах СРСР.

Про один із подібних гуртків розповідав російський соціолог та історик Микола Митрохін: “У 1957 році декілька студентів історичного факультету МДУ ім. М. Ломоносова створили подібність до політичного клубу, виношуючи в ньому плани фізичного знищення перших осіб радянської держави” [143, с. 5-6]. Наскільки ж цей клуб був анархістським, ми можемо судити тільки за даними самого М. Митрохіна, який підкреслює, що учасники цього “гуртка” були прибічниками Михайла Бакуніна.

Можна відзначити, як повідомляє ленінградська газета анархістів “Нове світло”, що на європейській частині Росії до розпаду СРСР у 1991 році існувало 48 діючих анархістських об'єднань. З них 13 груп, що входять в Асоціацію Рухів Анархістів (АРА), 9 груп – Конфедерації Анархо-синдикалістів (КАС), інші – самостійно окремі [196, с. 181].

Таким чином, тенденція розвитку анархізму в період горбачовської перебудови зросла та додала стрімкий поштовх розвиватися і діяти.

При всій безлічі анархістських груп цього періоду назвемо два наймасовіші анархістські об'єднання: Анархо-синдикалістська Вільна Асоціація (АСВА), що виникла в листопаді-грудні 1988 року в Санкт-Петербурзі (Ленінграді) та

Конфедерація Анархо-синдикалістів (КАС) – у січні 1989 року (Москва). Організаційно вони оформилися майже одночасно.

Ці об'єднання з'явилися у рамках “неформального руху”, в деякій сукупності соціально-політичних, здебільшого опозиційних ініціатив громадян СРСР різної спрямованості, яка найбухливіше розвивалася в 80-х роках. Межа їх розвитку під кінець 80-х років переросла в оформлення організації ліберального напрямку. Один із результатів цього руху – поява анархістських об'єднань.

Анархо-синдикалістська Вільна Асоціація стояла на “крайніх правих”, нетрадиційних для анархістів позиціях. Більшість її учасників дотримувалися поглядів “лібертарного еволюціонізму”. Їх ідеалом було суспільство дрібних приватних товаровиробників, в якому немає держави, які регулюють стосунки між собою на основі взаємних договорів. Такого роду переконання можна пояснити загальним настроєм масової свідомості в період 1989-1991 років, а також діями уряду, що підкріплювали перебудову відповідною внутрішньою політикою [228, с. 205]. Самі переконання, яких дотримувалася АСВА, не є унікальними. Вони нагадують погляди П.Ж. Прудона, який виступав за розподіл власності (в першу чергу на землю) та виведення суспільства зі стосунків між виробниками і споживачами з-під державного контролю.

Під “правим анархізмом”, поглядів якого дотримувалися багато учасників АСВА, ми розуміємо їх акцент на антидержавницьку сторону анархічної теорії, яка є важливою складовою політичної філософії анархізму. При цьому антикапіталістичні складові анархізму (вимоги повного усупільнення засобів виробництва і ресурсів, знищення експлуатації людини людиною, різке скорочення або повне знищення товарно-грошових стосунків) зводяться до нуля.

Під “лівим анархізмом”, відповідно, ми розуміємо, в яких антидержавницька і антикапіталістична складова соціально-політичної філософії анархізму урівноважені одна відносно другої. Тобто, вимога знищення держави як соціального інституту знаходиться поряд з комуністичними вимогами.

Привертає увагу той факт, що на відміну від більшості учасників АСВА один з її членів Дмитро Жванія вважав, що анархічне суспільство, передусім, –

комуністичне суспільство. Тому з АСВА перейшов Анархо-комуністичний Революційний Союз (АКРС).

Дана організація у своїх ідеологічних принципах виступала “...за знищення шляхом класової боротьби системи “Найманої праці капіталу” та за суспільство “...з переважанням колективних форм власності” [147, с. 87-88].

З погляду на це, під час ситуації 1989-1990 року, коли сама риторика слів “комунізм”, “класова боротьба” викликали відторгнення, АКРС у своїх ідеологічних принципах та програмних документах не побоялись їх вживати.

Аналізуючи етапи відродження анархізму відразу у двох формах, “правого” і “лівого”, ми підкреслимо, що це особливість тільки кінця 80-х років. Раніше, наприклад, у період російських революцій ХХ століття, не існувало “правого” анархізму, оскільки ці революції відбувалися в рамках капіталістичної економічної системи. Тому висувати або підтримувати гасла вільної конкуренції і ринкової економіки нікому з анархістів в голову ніколи не приходило, тоді як у 80-х роках деякі з них визнавали це.

Що стосується Конфедерації анархо-синдикалістів, то їх дії зазначалися у затверженому “Організаційному договорі”, за яким КАС оголошувалася “незалежною політичною організацією непартійного типу”. Метою КАС була “...боротьба за бездержавне федеративне, соціалістичне суспільство” з опорою на “незалежні професійні, міжпрофесійні і громадські союзи”. Структура об'єднання визначалася як федеральна. Найвищим органом оголошувався з'їзд, на якому ухвалювалися програмні рішення [156, с. 34]. Допускалося голосування простою більшістю голосів, при якій меншості, як і в АКРС, надавалося право не виконувати рішення більшості, але і не протидіяти їй.

У свій час КАС була найактивніша поміж інших анархістських організацій, вона несла друкувальну, пропагандистську та просвітницьку діяльність, намагалася брати участь у виборах, в екологічному русі, в комітетах місцевого самоврядування. Більшість членів КАС склали студенти, службовці, працівники науки і культури, були представники неінтелігентських професій, які заробляли на життя фізичною працею, але вони склали меншість.

До середини 90-х років КАС фактично розпалася, а лідери організації – поступово самоусунулися від роботи. О. Ісаєв пішов у профспілкову діяльність, а О. Шубін відійшов від політичної діяльності, зайнявся наукою та став писати книги як з історії анархічного руху в різні періоди, так і на інші теми.

Серед причин розпаду Конфедерації слід зазначити помилкову внутрішньоорганізаційну політику. На початку 90-х років у КАС хлинув потік субкультурної молоді, притягненої словом “анархо-синдикалістська”, з якою лідери, можливо, не змогли впоратися, організувати, навчити і обґрунтувати ідеї. Вкрай згубно позначився на організації відхід лідерів, причому саме в той самий складний момент, коли організації треба було серйозно скоректувати стратегію. У зв’язку з розпадом, Конфедерація ніяк не змогла заявити про себе ні в студентських виступах, ні в “рейкових війнах”, коли страйкуючі шахтарі перекривали стратегічно важливі залізні дороги.

Після спроб деяких анархістів внести в анархістський рух відносну структурованість, в інших анархістів сформувалося стійке відторгнення до яких би то не було організаційних питань. У цьому сенсі радикально-екологічний анархістський рух “Хранителі райдуги” є ідеальним варіантом. У даному русі протягом десяти років існування не було створено жодної структури або постійних діючих органів координації (вони замінялися особистими контактами між окремими активістами), не було жодних ідеологічних документів. За весь час існування руху було прийнято лише декілька внутрішньо-організаційних документів. Специфіка руху була орієнтована на акції безпосереднього прямих дій. Всі організаційні питання радикально-екологічного анархічного руху вирішувалися в резолюції “Про основні засади діяльності міжнародного радикального екологічного руху”, згідно з якою єдиним легітимним способом прийняття рішень для всього об’єднання була конференція руху. Фіксованого членства у “хранителів” не було, а рішення на конференції зазвичай приймалося масою учасників без голосування – консенсусом. Учасником руху була особа, яка хоча б раз протягом року взяла участь в акції протесту [100, с. 271]. Такий спосіб прийняття рішень призводив до того, що безпосередньо організаторською

діяльністю (написанням грантів, звітів, пошуком джерел фінансування), займалися кілька досвідчених активістів.

Досить чітка орієнтація на певні соціально-демографічні верстви населення дозволяла руху мати значну чисельність, яку ніхто не фіксував. У той час як інші ліворадикальні позапарламентські об'єднання цього періоду відчували нестачу кадрів, особливо молодих людей, для анархо-екологів це ніколи не було проблемою. Класичний “хранитель” 90-х рр. ХХ ст. – це молода особа, як правило, студент. Більшість учасників руху називали себе “анархістами”, хоча умовно представляли собі анархізм як політичну ідею. Яскраво виділялися в русі лідери, як правило, анархісти або екологи, що почали займатися громадсько-політичною діяльністю ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст., середній вік яких становив тридцять років.

Більш ніж за десять років існування організації та проведення анархо-екологічних акцій протесту “хранителі” стали дуже досвідченими в плані здійснення такого роду протестуючих дій, виробили особливу стратегію. У загальних рисах сюди можна віднести:

По-перше – розвідка. Збиралася інформація про підприємство, що в результаті своєї виробничої діяльності завдає серйозної шкоди навколишньому середовищу та здоров'ю людей. Незначна група осіб виїжджала в найближчий до підприємства населений пункт, налагоджувала контакти з місцевими жителями та можливими союзниками. Після цього всі можливі учасники майбутньої акції протесту сповіщались про місце та час її проведення.

По-друге – безпосередньо самі акції протесту. У цьому плані відбувається головне: надається розголосу вибрана проблема, про неї оповіщається і мобілізується місцеве населення. Протягом місяця, а можливо, й більше, інтенсивно проводяться різного роду радикальні акції, пікети або мітинги, з метою призупинити діяльність об'єкта або запобігти його зведенню, якщо він ще не побудований. На цьому етапі державні правоохоронні структури, добре демонструють свою сутність готовності. Жодна акція “хранителів” не проходила без сутичок, фізичної шкоди різного ступеня для анархо-екологів.

По-третє – після закінчення акційних дій проводяться різного роду конференції, слухання та публічні обговорення.

Та все ж, як і в більшості подібних анархістських рухах, настає кризовий момент. Багато в чому розчарування у суспільно-політичній діяльності ряду ключових фігур і їх вихід з руху. Незважаючи на всю активність руху, він став недієздатним. Це було викликано рядом наступних подій і процесів:

- суб'єктивна причина. Розчарування окремих лідерів-“хранителів”, які до 2002 року майже 15 років займалися активною суспільно-політичною діяльністю;

- нездатність або небажання структурувати рух. Хоча й були серед учасників пропозиції щодо необхідності створити “Координаційну раду” або “Інформбюро” – елемент дисциплінуючого руху не був створений;

- ігнорування учасниками конкретних суспільно-політичних подій, що відбувалися в країні. Обмеження своєї діяльності, в основному акціями екологічної тематики, знижувало потенціал руху. Акції “Хранителів райдуги” завжди були присвячені екологічним проблемам, а з соціальної проблематики, поточних суспільно-політичних подій, захисту трудових та інших соціальних верств населення, акції солідарності були не властиві руху. Громадсько-політичний рух або організація не може зациклюватися повністю на одній проблемі;

- незначна робота з новими учасниками руху.

Незважаючи на зроблені нами зауваження, все ж “Хранителі веселки” були досить унікальним явищем у суспільно-політичному житті кінця ХХ – початку ХХІ століття. Діяльність цього руху, що знаходилася у вигляді “зеленого руху” та радикальних акцій прямої дії, породила гібридну течію еко-анархізму. “Хранителі веселки” були однією з тенденцій анархічного руху Росії та України наприкінці ХХ століття, який не входив у рамки дієвих програм анархістів цього періоду. Окремі групи “Хранителів радуги” існують на теперішній час, але активність і сьогоденне їх значення в “зеленому” та позапарламентському русі значно менші, ніж колись.

Спрямовуючи розгляд анархічних організацій на території України під кінець ХХ століття, ми можемо відзначити їх декілька. До таких організацій можна віднести Федерацію Анархістів Донбасу (або Революційна Конфедерація анархо-синдикалістів ім. Махна – РКАС), яка була заснована в 1991 році після об'єднання лібертарних активістів Донецької і Луганської областей. А зважаючи на специфіку регіону, де знаходиться велика кількість вугільно-добувних підприємств, ФАД-РКАС розвивалася як течія соціально-орієнтованого анархізму, що успішно діяла в рамках боротьби за трудові права робітників регіону.

На початковому етапі ФАД була прототипом регіональної організації КАС (російської Конфедерації анархо-синдикалістів), але відрізнялася від неї рядом положень. Не пацифізмом, а яснішою соціалістичною, можна сказати, анархо-комуністичною позицією. Кінцева мета ФАД – “...знищення системи найманої праці” [193, с. 78].

Атмосфера видавництва і висловлювання ФАД була подібна до революційного, навіть агресивного анархо-синдикалізму. У ній не було самолюбства і художнього хуліганства, властивого “субкультурному анархізму”. До її дій можна навести приклад, що в листопаді 1992 року Федерація Анархістів Донбасу спробувала захопити Донецький Університет. Акція закінчилася невдачею, але стала популярною та викликала великий інтерес студентів до анархо-синдикалізму.

Загальний страйк робітників у Донбасі в середині літа 1993 року приголомшив не лише Україну. Центральна частина Донецька була наповнена робітниками, в більшості шахтарями, до яких поступово приєднувалися робітники інших спеціальностей. Чисельність мітингуючих щодня налічувала до 15-20 тисяч чоловік. Робітники вимагали відставки уряду України, референдуму про довіру Президентові, регіонального самоврядування Донбасу, індексації цін [51, с. 48]. У результаті агітації анархо-синдикалістів на цих мітингах з'явилася секція ФАД на Донецькому металургійному заводі.

Під кінець 1993 року в ФАД-РКАС налічувалось 7 анархістських груп. Завдяки цілеспрямованій і наполегливій діяльності до кінця 90-х років РКАС стала помітною частиною робочого руху Донбасу, звичайно, не домінуючого. Активісти РКАС брали участь у діяльності впливових профоб'єднань шахтарів у “Незалежній профспілці гірників України” (НПГУ) та офіційній “Профспілці працівників вугільної промисловості” (ППВП). У Донецькому регіональному страйковому комітеті, створеному без впливу політичних партій, на зорі шахтарського руху Донецької області були дві людини від РКАС. Цей “страйком” довгий час відігравав роль неформальної “робочої влади” в регіоні [175, с. 35-37]. Завдяки своїй активності українські анархо-синдикалісти звернули увагу палестинських студентів із Фронту Звільнення Палестини, що навчались у Донецьку. Вони самі вийшли з ними на зв'язок і запропонували допомогу в друкуванні, оскільки ФАД на той час відчувала значну потребу в агітаційних друкарських матеріалах. Але органи держбезпеки припинили ці контакти.

Під час загальних страйків шахтарів 1996-1998 років представники РКАС входили до складу страйкомів, що керували всім рухом. Відмітимо, що до всіх цих організацій активісти РКАС входили саме як анархо-синдикалісти та намагалися проводити свою політику. У період з 1998-2002 роки донецькі анархо-синдикалісти редагували “Інформбюлетні” НПГУ “Єдність”, а профкоми шахт, своїми силами організували поширення анархічних видань для робітників. “Незалежна профспілка гірників України” не перейшла на анархо-синдикалістську програму, але профспілка сприймала анархістів як чи не єдиних союзників шахтарського руху з числа політичних організацій. Анатолій Дубовик – один з творців РКАС. Він в одному з інтерв'ю сказав, що в середині 90-х “...для нас у Донецьку було доступним вивести на страйк будь-яку шахту” [4, с. 5-6].

Хоча РКАС не була профспілкою, але політичною організацією орієнтованою на профспілкову діяльність, вона була дуже прив'язана до боротьби за трудові права. Спад протестів робочого руху в Донбасі на початку 2000 року самим негативним чином позначився на РКАС ім. Махна. Газета РКАС “Анархо-синдикаліст” уже в 2000 році констатувала: “Криза робочого руху України

очевидна. Навіть та частина робочого класу, яка входить у професійні спілки, “спить” летаргічним сном, інколи спалахує судорожними ізольованими акціями протесту” [4, с. 12-13]. У 2004 році організація практично перестала існувати, перестали виходити видання і агітаційні листівки. Лише з початком 2007 року конфедерація стала відроджуватися.

Другою анархістською організацією України є партія “Союз Анархістів України” (САУ). Союз анархістів України був утворений 19 серпня 1999 року на засновницькому з'їзді в Одесі. Засновниками партії були 52 представники з 9 регіонів України, а сама ідея створення САУ з'явилася в результаті спілкування керівництва Одеської обласної Соціал-демократичної партії України (СДПУ) і мера райцентру Одеської області Арциза Вадима Чорного на початку 1999 року.

Концепція САУ – своєрідний “легальний анархізм”, мета якого – легально діюча, зареєстрована анархістська організація, яка відкрито представляє себе прибічником еволюційного (а не революційного) анархізму та орієнтується на повсякденний протест і поширення ідей анархізму. Це так званий радикальний варіант лібералізму, поєднаний з соціал-демократією. При цьому, однією з важливих форм діяльності є участь у виборах до державних установ. Із цих причини під час своєї появи САУ називала себе партією. Безумовно, словосполучення “анархістська партія” рідко слух, але це далеко не перша спроба анархістів СРСР створити партію. Наприклад, у Москві на початку 90-х років діяла нечисленна анархістська партія “Союз Вільних Трудівників”, лідером якої був О. Черв'яков.

Варто підкреслити, що на самому початку своєї діяльності САУ досить настирливо позиціонувала себе як лібертаріанська, право-анархістська організація, але в міру розвитку фактично здвинулась у бік “лівого анархізму” ближче до 2006 року. За майже десять років своєї діяльності САУ так і не вдалося створити партію анархістів, і її організатори поступово відійшли від ідеї партії, а деякі члени РКАС вступили в САУ.

Незважаючи на нетипові для анархістів тенденції, в діяльності САУ є досить значний досвід для всього антиетатистського руху колишнього СРСР. На

виборах у Верховну Раду в 2006 році виборчий блок САУ не був зареєстрований Центральною виборчою комісією.

У 2006 році член Політради САУ В'ячеслав Азаров балотувався на пост глави міста Чорноморське, яке знаходиться в шістдесяти кілометрах від Одеси. Колишнє військове містечко, населене майже виключно відставними військовими та їх сім'ями, тобто громадянами, далекими від ідей анархізму та агресивно вихованими проти нього. У цей час селищу передавалися великі землі полігонів та побудови розформованих військових частин у курортній зоні на березі Одеської затоки. За землі вже не перший рік вели боротьбу українські і іноземні фірми з банками. А громадяни с. Чорноморське продовжували жити в умовах повністю розваленого ЖКГ та корумпованого виконкому.

Виборча кампанія В. Азарова була організована в анархічних тонах і будувалася на тому, що тільки пряме анархічне самоврядування громадян дозволить їм самим, а не виконкому і банківим установам, користуватися високими дивідендами від управління громадськими землями, що така самостійність є найкоротшим шляхом до рішення особистих проблем кожного виборця. Така точка зору на безвладне самоврядування всього за декілька тижнів посиленої агітації переважила багато державницьких агітаторів у свідомості чорноморців [162]. У результаті кандидату від анархістів поступила пропозиція від конкурентів зняти свою кандидатуру за велику компенсацію.

Під час виборів В'ячеслав Азаров від САУ програв, а всі землі були вилучені у жителів і передані під багатомільйонний проект елітних курортних побудов.

На даний час САУ існує як партія та піддається збоку критиці позапартійних анархістів. Так, наприклад, був спалений автомобіль "Hummer" одного з лідерів партійних анархістів Вадима Чорного. Відповідальність за скоєний підпал взяла антифашистська група Анархічний Опір (АО), мотивуючи тим, що "даною акцією ми хотіли б висловити протест проти партійних щурів, які, прикриваючись світлими ідеалами анархізму, просто заробляють гроші. Поки наших друзів вбивають і саджають у в'язниці через їх боротьбу, такі люди, як

Вадим, заробляють на цьому гроші. Ці гроші політі кров'ю наших соратників. Буржуї, АО стежить за вами. Роби як ми! Роби краще за нас!" [1].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що анархічні організації (партії) в Україні існують на користь собі, а не особистостям, як це зазначали теоретики анархізму. Йде політична гра, де політикани прикриваються світлим образом анархізму. Під чорним прапором течії займаються різними комерційними операціями.

Можна сміливо сказати, що анархістський рух переслідує якесь прокляття. Як тільки в його рамках оформляється більш-менш досвідчене об'єднання, ядро якого складають люди ближче до тридцятилітнього віку – воно в цей період руйнується. Головні ключові фігури, від яких занадто багато що залежить – йдуть. Так сталося з КАС, так сталося з “Хранителями веселки” та з багатьма іншими організаціями.

Цьому сприяє суб'єктивна причина, що люди втомилися займатися без перерви радикальною суспільно-політичною діяльністю протягом 10-15 років, не отримуючи за це нічого, окрім морального задоволення від деяких протестуючих акцій. А це непросто.

Зважаючи на це, через 10-15 років активної політичної діяльності активістам хочеться потрапити в “велику політику”. Багато хто врешті-решт втомлюється від нескінченних пікетів, мітингів, радикальних вилазок, але при цьому нічим, окрім політичної діяльності займатися не уміє і не хоче. Хтось просто самоусувається, а хтось намагається пролізти у впливові партії, потрапити, наприклад, у Верховну Раду та інші державні органи управління. Такі люди розуміють, що в рамках існуючої політичної кон'юнктури, далекої від революційної ситуації, їх доля залишиться маргінальна, тому багатьом хочеться набути, нарешті, переконливого соціального статусу. Цікавий, хоча і спірний, варіант запропонувала партія “Союз Анархістів України”, ідею “легального анархізму”, представники якої охоче беруть участь у виборах та займаються легальним цивільним протестом.

На теперішній час, розвиток сучасного лібертарного руху у світі має три основні напрями діяльності: антифашизм, боротьба проти примусового заклику служіння в збройних силах і екологія. Для подальшого успішного розвитку руху потрібно більше соціально-орієнтованих напрямів, у рамках яких відбувається більше взаємодії з масами. Зв'язки деяких лібертарних груп із населенням фрагментарні, такі групи самодостатні, зайняті якимись своїми вузько-специфічними темами без зв'язку з реальним соціальним контекстом, а потрібно, щоб так відбувалося регулярно.

Сучасний лібертарний рух діє і донині – можна однозначно говорити про це. У сучасному, будь-якому розвиненому суспільстві світу існують організації та групи, які є лібертарними, автономними за своєю суттю. Сучасний лібертарний рух не менш численний і впливовий у рамках позапарламентської опозиції, ніж на початку 90-х (беручи СРСР). Справа тільки в тому, що його абсолютно не помічають, лише час від часу ЗМІ говорять, що він німий, говорячи про них як про “антифашистів” або “екологів”. На початку 90-х був переломний час, а зараз зберігається зовнішня політична стабільність.

З набуттям світової політичної кризи, анархісти почали себе проявляти в різних кутках планети, невдоволені маси населення підняли свої прапори як проти демократичних, так і проти авторитарних правителів. Так само, як це було 100 років тому.

Але, на жаль, сучасна ситуація і проблема ліворадикального руху – невизначеність. Маса ще занадто заражені вірою в добродесних чиновників, суддів, у здатності вирішити все мирним шляхом та не розуміють, що державні чиновники – окрема соціальна група з вузькими інтересами, яким можна протиставити тільки організований радикально налагоджений рух. Невизначеність також у тому, що не зрозуміло, хто дійсно “соціальний агент змін” (революційний клас). Та все ж колись ця невизначеність закінчиться, а головним завданням анархічного руху повинна стати зрозуміла, соціально-політична програма, що має у своєму розпорядженні досвідчених, рішучих, чесних і відданих діячів. Щоб люди, які будуватимуть лібертарне суспільство,

виявилися талановитими і рішучими у своїх діях, здатними адекватно оцінювати ситуацію у своїй країні та світі, не підводили маси до помилкових цілей.

Висновки до третього розділу

Аналіз нашого дослідження показав, що спроба створити анархістами в Україні автономному республіку та впровадити в ній анархічне суспільство стала новим поштовхом до розвитку вільного демократичного управління. У важкій політичній обстановці, в якій опинилася Україна на початку ХХ століття, махновцям вдалося привернути до себе увагу мас населення та створити нове соціальне життя на принципах анархізму. У результаті такої неординарної політики виник своєрідний ринковий “соціалізм”, який задовольняв інтереси частини робітників і більшості селян. Соціально-політичні протиріччя вирішувалися у рамках поліцентричної багатопартійної системи, що стримувала наростання авторитарних тенденцій в умовах громадянської війни. При всіх своїх недоліках, дана система забезпечила відносно ефективне рішення військово-політичних і соціальних проблем, наскільки це було можливо в умовах війни та ізоляції від інших регіонів країни. У цей період формувалася чітка ідейно-політична програма анархізму, яка була розрахована на загальнонаціональний масштаб революції. Сама ідеологія була заснована на анархо-комуністичних принципах з прагматичним досвідом лідерів руху. Але сама спроба Н. Махна побудувати суспільство без гноблення і деспотизму виявилася невдалою. Об'єктивні умови не дозволили анархістам Гуляй-Поля побудувати ні комунізму в економіці, ні анархізму в політичній сфері суспільного життя. Але сам факт устрою “вільних Рад”, став фактичним втіленням основ базисної селянської демократії, заснованої на самоврядуванні трудящих. В умовах остаточної перемоги над державою в ході соціальної революції ініціатива трудящих мас дозволила б приступити до побудови анархічного комунізму. Але здобути цю перемогу не вдалося. Під тиском більшовицької тоталітарної держави анархічний ідейно-політичний рух в Україні потерпів поразку.

При дослідженні відродження анархічного руху в кінці ХХ на початку ХХІ століття відбувалось в переосмисленні багатьох теоретичних положень анархізму, шляхом внесення до них нових теорій. У цей період виникають нечисленні анархістські організації та групи у великих містах країн СНД. Постійно прагнучи до возз'єднання одного з одним, вони швидко змінюють назви, об'єднуються, знову розколюються, а на початку ХХІ століття сконцентрувалися в декількох лібертарних об'єднаннях. На теперішній час анархістські організації відстоюють агітаційно-пропагандистську позапарламентську дію.

У період “перебудови” створилися сприятливі умови для появи анархістських організацій в СРСР, а згодом у країнах пострадянського періоду, зазначимо, що тоді почався новий етап розвитку радикального анархізму в нашій країні. Ці умови були пов'язані з послабленням контролю держави, політичним і культурним волевиявленням громадян, а також з глибокою економічною та політичною кризою, в якій опинився СРСР наприкінці 80-х років ХХ століття.

Нами встановлено, що сучасна побудова анархічних ідейно-політичних поглядів залишається незмінною. Анархісти як і колись є противниками створення “анархічних партій”, заперечують партію як форму політичної організації. Вони до партійного життя ніколи не прагнули, обираючи для себе головними інструментами впливу на політичне життя профспілки або організації. До складу будь-якого сучасного ідейно-політичного анархічного руху повинні входити: а) люди, його складові; б) ідеологія, яка їх об'єднує; в) ресурси, якими вони володіють. Сильний анархічний рух, висловлюється за кардинальні зміни в суспільстві, може заявити про себе в політиці будь-коли страйками, багатотисячними демонстраціями, “вибухом” громадянського протесту. Для того, щоб політична ідеологія анархістського руху існувала в сучасному суспільстві, повинно створитися середовище інтелектуалів, які б відмовились від кар'єри та подвійного життя. Під впливом подій, що відбуваються в політичному житті суспільства, сформувані свою відповідну радикальну ідеологію. Для того, щоб таке середовище з'явилося в суспільстві повинні бути якісь причини, які змусили б цих інтелектуалів не йти повністю в бізнес або кар'єру. Також бажано, щоб у

культури на цей момент існували б кілька знакових фігур (письменників, художників, режисерів). Таке середовище інтелектуалів повинне сформулювати сильну анархічну ідеологію.

Ми дійшли висновку, що таке середовище в мінімальній формі нині вже формується у світі, але зараз воно проявляє себе в нерішучості прийняття рішень. На сьогоднішній день, на початковому етапі, значною мірою все залежить від волі окремих особистостей, наскільки вони захочуть та зможуть присвятити значну частину свого життя активізації анархістської альтернативи. Щоб рух повністю знову втілювався в політичне життя, необхідна “критична маса” адекватно мислячих людей, яка б сприйняла лібертарний світогляд анархізму як свій власний.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення і вирішене наукове завдання – розробка механізму формування і розвитку ідейно-політичної течії анархізму та основних його напрямів.

Результати проведеного дисертаційного дослідження дали змогу сформулювати теоретико-методологічні та методичні висновки.

1. Аналіз різних підходів до визначення сутності анархізму показав, що науковці по-різному трактують його багатогранність. Так, науковці, розглядають анархізм як сукупність методів, способів і засобів бездержавного управління, звертають увагу на його роль у політичному, соціальному, економічному житті суспільства. При дослідженні анархізму необхідною умовою є вивчення наявних зв'язків між анархізмом та різними сферами життя суспільства.

Анархізм можна розглядати як ідейно-політичну течію, що витісняє владу свободою, самоврядуванням, мораллю, складною системою людських відносин, які заперечують організоване насильство людини над людиною. Течія анархізму не є дезорганізованою, а просто організована на бездержавних засадах та складається з людей, які відстоюють свої цінності. Анархізм можна розуміти в декількох значеннях: як соціальне вчення зі своїм ідеалом суспільства, як філософський світогляд зі своєю системою цінностей, як субкультуру та рух із цілеспрямованою діяльністю.

Визначаючи сутність ідейно-політичної течії анархізму, необхідно поєднати її зовнішні та внутрішні сфери. Такий синтез обґрунтовується в інтегративному підході, який базується на поєднанні зовнішнього вияву анархізму через сукупність методів, способів і засобів протистояти авторитаризму, що динамічно розвивається в політичній системі. Це дозволяє безпосередньо аналізувати не тільки сутність анархізму, але й закономірності його соціально-політичного вжитку. У такому контексті під анархізмом варто розуміти побудову бездержавного суспільства, в якому люди управлятимуть своїми справами самостійно. Анархізм не означатиме абсолютного безвладдя. Влада залишиться, але кардинально, в цей період, зміниться її сутність та призначення. Вона буде

структурною, але побудована “знизу” до “верху”, де головним принципом анархізму стає свобода та рівність між особами суспільства. Починаючи з людини, громади, самодержавної у своїх внутрішніх справах, кожна наступна ступінь управління зберігає самостійність у межах району, округу, області та центру, формуючи свої федерації, створюючи ступінчасту нову федеральну систему соціальної республіки.

До основних принципів анархізму необхідно віднести: федералізм, вільний договір, взаємодопомога, безпосередня демократія (пряма демократія) та пряма дія. Пряма дія – здійснення людиною своїх прав явочним порядком, а саме реалізація тієї або іншої дії самостійним фактичним виконанням, без застосування тих чи інших бюрократичних процедур, без посередників та представників. Актами прямої дії є відстоювання людиною своїх прав у суспільстві або ж явочне здійснення свободи слова та маніфестацій. У принципах прямої дії і прямої демократії реалізується важлива для анархізму ідея нерозривної єдності цілей та засобів. Людина не здатна вільно розвиватися в середовищі поневолення та авторитаризму, не можливо прийти до ліквідації держави через її посилення. Тому анархізм не тільки далекий теоретичний ідеал, а, в першу чергу, повсякденна протидія, практична дія соціального руху: гуманне ставлення до природи; заперечення патріархату; розбудова власного руху не за “вертикаллю”, а на засадах представництва і централізму, на основі горизонтальних зв'язків та загальних зборів. Сюди також варто віднести принцип порядку: лише децентралізоване суспільство, побудоване на “мережевому принципі”, може бути стійким та людським, адже коли порядок, заснований на державному насильстві та диктатурі – нелюдський і нестабільний.

Визначаючи мету ідейно-політичної течії анархізму, необхідно розуміти співвідношення понять “держави” і “суспільства”, їх інколи поєднують між собою. Людство може існувати без держави, але не може обійтися без суспільства. У цілому держава стоїть на захисті інтересів експлуаторських класів, породжує патріотизм і війни, розділяє людей кордоном та поневолює

особистість. На противагу державі, анархізм пропонує вільне життя особисті, сильне суспільство без втручання держави.

Політична трансформація ідейно-політичної течії анархізму відбувається під час кризових періодів й охоплює всі сфери суспільства, крім того носить узагальнений характер. Такий процес відбувається у суспільстві, в якому соціальна система втрачає можливості впливу на політичну сталість і стабільність, поглинається в період нерівномірних взаємодій, коли стають відчутними внутрішні й зовнішні зміни. У цей час анархізм протистоїть недемократичним інститутам, таким як авторитарні та тоталітарні, пропонує знищити застарілі процедури влади та перейти на нові форми організації життя анархічного суспільства.

Узагальнюючи різні підходи до розкриття сутності анархізму в політичній культурі суспільства, куди входять ідеї, норми, рівень політичних відносин, анархізм ще започаткував ряд програмних концепцій, створив рухи та субкультуру, сприяв розвитку літератури та мистецтва, піддав критиці експлуатацію, ієрархію та технократію. Будь-який державний режим завжди знаходив привід для боротьби з анархізмом, а саме: 1) музеєфікація – спроба представити анархізм у вигляді музейного нерухомого об'єкта з минулих часів; 2) комерціалізація – перетворення анархізму в попсовий вжиток: значки, бренди, ринковий товар – де він втрачає свій революційний зміст і сенс; 3) наклеп – ототожнення анархізму з безглуздим насильством або манілівським образом, звинувачення його в деструктивності та утопізмі; 4) замовчування – ігнорування анархізму.

Як правило, модель утопізму в анархізмі є кінцевим результатом трансформаційних перетворень, що, у свою чергу, сприятимуть можливості демократичним альтернативам розвиватися в майбутньому суспільстві. Аналізуючи анархічний утопізм, варто підкреслити, що відмова від утопії, опору, заперечення примусового державного стану, радикальний антиутопізм сучасних людей призведуть до занепаду високих соціально-економічних показників розвитку суспільства. Аналіз показав, що люди, які відмовляються від можливості

стати суб'єктом історії або творцем своєї долі – неминуче стають об'єктом маніпуляцій та приречені на безглузде знищення на користь правлячих політиків. Анархізм за своєю сутністю антипартійний і антиполітичний, його мета – не захоплення влади, а відтворення прямої демократії та справедливого суспільства, без політичної влади, як сфери владних відносин.

2. Характеризуючи напрями анархізму, що впливають на процес розбудови соціально-політичного життя суспільства, варто відзначити, що при всій строкатості анархічних вчень, у соціально-політичному вжитку вони мають більше спільного, ніж у філософських підставах, хоча в течії анархізму відбувається жорсткий поділ між соціалістичними (комуністичним, колективістським та синдикалістським) і несоціалістичними (індивідуалістичним) напрямками. Саме ці напрямки розходяться в думках з питань про методи боротьби та конкретні форми майбутнього суспільства. Однак, всіх анархістів об'єднує безумовне заперечення держави, всіх форм опіки над особистістю, а також затвердження самоцінності особистості як вищої світоглядної цінності та визнання свободи шляхом повалення самодержавства.

Так, аналізуючи конкретизоване суспільно-анархічне положення щодо проблеми особистості, зазначається, що вільна особистість та вільна громадськість – дві центральні ідеї світогляду анархізму. Крім того, за його межами опиняються всі вчення, що не визнають самостійності особистості та не прагнуть до обґрунтування вільної громадськості. Хоча деякі теоретики анархізму ставлять більший акцент на затвердження та обґрунтування першої з цих ідей, а другу лише декларують та, навпаки, інші стверджують і обґрунтовують другу, лише декларуючи першу. Більше того, крайні анархо-індивідуалісти, дуже далекі від визнання державно-експлуататорського деспотизму прийнятною формою суспільного устрою, а крайні анархо-комуністи, беззастережно визнають суверенітет особистості та прагнуть захистити його від будь-якого зовнішнього насильства. Та все-таки, анархічних мислителів різних напрямів об'єднує критичний пафос у відношенні до існуючого суспільства та держави. Колосальна критична робота з усунення вождів і тиранів, які пригнічують людську

особистість, виконана в анархічній думці та є однією з найбільш безперечних і значних заслуг анархізму.

Ще один чинник, в якому підтечії анархізму протиставляють особистість, як живу і повноправну, творчу і неповторну людину громадянину, який є слугою держави, патріотом та механізмом у середині влади. Характеризуючи детально це питання, аналіз показав, що держава неминуче “калічить” та “розбещує” особистість, виховує її в казенних традиціях, примусово позбавляє права на свободу, підкорює до покори, несамостійності, породжує байдужість до суспільних питань, розриває прямі зв'язки між людьми, зводячи їх своїми безжальними ієрархічно-вертикальними структурами. В особистості розвивається паразитарна психологія, настає моральна і розумова деградація. Єдиний шлях, здатний змінити існуючий стан речей – повстати проти авторитарних тенденцій, а саме, проти держави. Бунт проти державно-експлуаторської системи, “внутрішнє” та “зовнішнє” дають змогу особистості вирватись з-під державного гніту. При цьому, створення вільної громадськості: від “союзу егоїстів” М. Штірнера до анархо-комуністичного суспільства П. Кропоткіна, є запорукою звільнення окремої особистості.

Саме тому підтечії анархізму у своїх критичних соціально-політичних, економічних, соціологічних побудовах найбільш одностайні, всі вони виходять з безумовного відстоювання цінностей свободи, прав для людської особи та прагнення до створення вільної громадськості. У них виникає необхідність створення в суспільстві умов для максимального розвитку особистості – через скасування примусово-державних установ, розвиток атмосфери свободи і терпимості, забезпечення соціально-економічних гарантій для розвитку особистості та започаткування виховання на лібертарних засадах. При цьому свобода постає не тільки метою, але й засобом.

Отже, якщо в розгляді питань про взаємини держави і особистості майже всі підтечії анархізму єдині, то в інших питаннях, які пов'язані з особистістю (визначення, значення, особистість і суспільство, особистість і природа, роль особистості в історії, вольове і раціональне, індивідуальний та соціальний початок

в особистості, особистість і мораль), мають суттєві розбіжності. Тому, аналізуючи проблему, стає очевидно, що для зручності розгляду слід згрупувати основні підходи до визначення проблеми особистості в анархізмі за напрямками та зіставити їх між собою. У такому випадку, вони взаємодоповнюють та взаємно критикують один одного, виявляють свої сильні та слабкі сторони, свої однобічності, крайнощі та теоретичні досягнення.

Формування еволюції ідейно-політичної течії анархізму відбувається паралельно із загальним розвитком політичної свідомості, циклічно та нерівномірно. Еволюція анархізму може перериватися, сповільнюватися в періоди соціальної стабілізації, політичних режимів, а також активізувати свій рух у періоди соціальних криз, революційних переворотів, радикальних реформ. При цьому, після відновлення нового циклу в суспільній свідомості еволюції анархізму відбувається певне відродження основних елементів ідей колишнього етапу еволюції. У цей період розпочинається формування нових ідей, концепцій, програм, що відображають проблеми, специфічні для цього етапу. Обумовленості еволюції ідейно-політичної течії анархізму враховують формування та розвиток під час кризи великих інтеграційних комплексів анархічної свідомості – класичного та посткласичного анархізму, ранніх і пізніх їх форм. Класичний і посткласичний анархізм еволюційно змінюють один одного, взаємозалежні та деякий час розвиваються паралельно, мають змістовну, структурну, методологічну, генетичну, практико-політичну специфіку.

При дослідженні еволюції анархічної течії аналіз показав, що її розвиток та запропоновані нею різні концептуальні програми дій знаходилися у відносно стабільно-диференційованій атмосфері до різних форм влади. Теорія класичного, а саме посткласичного анархізму не сприяла знищенню влади взагалі. Загальним для всіх підтечій анархізму є заперечення держави, законодавства та інших сфер, що тісно пов'язані з ними. Ідейно-політична течія анархізму визнає різні прояви суспільної влади, але за умови відсутності між владою та державою зв'язку. Вона знаходить безліч недоліків, об'єктивні протиріччя у сфері політичних явищ та не

сприяє детальному і об'єктивному пізнанню позитивних аспектів соціальної природи держави.

При аналізі еволюції анархізму розкривається подальша актуальна розробка цієї теми, зокрема: 1) у політичних поглядах анархізму в різних країнах світу; 2) у різні періоди соціально-політичного життя від елементів анархізму стародавнього світу до середньовіччя; 3) у більш детальному вивченні політичної історіографії анархізму; 4) у дослідженні сучасних політичних поглядів науковців посткласичного анархізму; 5) у проблемному аспекті політичного аналізу анархізму; 6) у реставрації публікацій невідомих джерел з політичної думки анархізму. Така подальша розробка аспектів анархічної свідомості сприятиме новому розвитку політичних вчень, а також науковому прогнозу еволюції складних процесів, які в майбутньому будуть відбуватися в політичному житті суспільства.

3. Розглядаючи погляди європейських класиків анархізму під час дослідження, виявлено нерозривний зв'язок влади та експлуатації, як двох форм поневолення людської особистості, встановлено прояв різнобічної і переконливої критики державного права, а також ганебних атрибутів держави (поліція, армія, тюремна та виховна система). Теоретики вказують на механізми маніпуляції особистостями за допомогою фікцій “виборів”, представництва та парламентаризму. Заперечують централізм та ієрархічність, як основоположні принципи державності, а натомість пропонують замінити їх вільною громадськістю, заснованою на федералізмі, добровільному договорі та децентралізації суспільного життя, розробляють основи і принципи лібертарної соціології та етики. Визначено, що мислителі анархізму конкретно вказують на те, як держава калічить та розбещує особистість своїм вихованням, а примусовим правом привчає її до рабства, слухняності, несамостійності. Згідно з результатами дослідження можна підкреслити, що європейські мислителі анархізму є одностайними у своїй критиці самовідчуження особистості, у запереченні всіх “матеріальних” та “ідеальних” покровителів. Передбачають загрозу, що виходить з нового псевдосоціалістичного державного деспотизму, який іде на зміну

буржуазно-державному ладу. Мислителі у своїх працях значну увагу приділяли критиці революційного месіанства, вченню про партійну та класову диктатуру як спосіб побудови соціалістичного суспільства. Держава заснована на насильстві та придушенні особистості, вона може тільки її поневолювати, а не звільняти – переконливо довели у своїх роботах теоретики анархізму.

4. Досліджуючи погляди родоначальників російського анархізму, обґрунтовано, що висунуті ними ідеї були радикальними за формою, але в більшій своїй частині конструктивними за змістом. Більшість з них носили критичний характер, спрямований на руйнування старих політичних систем організації влади та управління. Ідеї мислителів не позбавлені ідеалізації, адже вони розглядали владу не тільки в тому вигляді, у якому вона вже існує, але і в якому вона повинна бути. У їх теоретичних підходах було раціональне начало, досягнення загальних благ для сумісності з внутрішнім станом людини, її свободою, волею та інтересами, а також з морально-етичними цінностями, що властиві певному суспільству.

Головною метою анархістів є змінення політичних відносин, передбачалися більш глибокі й кардинальні зміни у взаєминах, що складаються між людьми в різних сферах суспільства. Найбільш важливим для російських теоретиків було уявлення про перехід від силових, примусових заходів вирішення суспільних проблем до договірних, шляхом прийняття компромісних угод і пошуку консенсусу. Крім того, ідеї родоначальників російського анархізму мають політико-прикладний характер, який орієнтується на їх застосування в російському суспільстві. Ними були не просто запозичені ідеї досягнення західної демократії, але й зроблена спроба критичного аналізу для їх пристосування до російських умов. Тому дослідження показало, що політична теорія російського анархізму є синтезованою моделлю політичної організації суспільства, в якій ідеї свободи, демократії, самоврядування, автономності тісно пов'язані з ідеями колективізму, спільності та стійкості політичної освіти.

5. Визначено, що поштовхом для створення окремої анархістської республіки 1917-21 рр. ХХ століття в Україні, сприяла бурхлива енергія

політичного життя, безкомпромісність, ідеологія настроїв мас суспільства до симпатій анархізму. Руйнувалася стара система влади, велася політична боротьба проти авторитарних та монархічних постулатів. Варто зазначити, що у анархічних течій були напружені відносини як в політичному, так і в соціальному сенсі, з представниками соціалістичних партій. Відповідно до цього анархізм проголошував відмову від принципів партійності, централізму та політичної боротьби за владу. Впорядковуючи основні політичні реформи в соціальному і економічному житті суспільства, анархізм в Україні розвивався швидкими темпами, не зважаючи на тиск з боку інших політичних сил. Налагоджувались політичні відносини між групами анархістів, відбувалася своєрідна географічна єдність. Крім того, на території України проявлявся екстремістський та терористичний характер анархізму. Даний терор носив суто політичну і економічну протидію, виступаючи проти органів законодавчої та виконавчої влади. Пропонувалося ліквідувати інтелігенцію, як непотрібний клас, після якого зникнуть намагання створити демократичну боротьбу за непотрібні анархістам політичні права.

Удосконалювала та розширювала свій світогляд провідна течія анархо-комунізму. В Україні ця течія планувала створити нове анархічне суспільство без опіки держави та можновладців, які керують масами своєю владою чи партіями, за умов децентралізації управління та шляхом знищення приватної власності. Розглядалося, що саме таке анархо-комуністичне суспільство започаткує федерації територіальних та виборчих комун, об'єднаних договірними началами, при спільному володінні власністю на засоби виробництва та предмети споживання.

Аналіз характеристики ідейно-політичної течії анархізму вказує на те, що в Україні анархізм є явищем інтернаціональним, його політичний принцип боротьби полягає в цілковитій свободі. У деяких проявах він виявляється як спосіб боротьби за національну свободу, що не протидіє анархічній теорії заперечення держави і влади. Цьому сприяє український менталітет, традиційно не поважаючи державу та владу, як орган управління суспільством, та має

схильність до громадського бездержавного устрою. Зазначена тенденція вказує на історичне походження нації, нелюбов до державного насильства та влади, бачачи себе на фоні анархічного суспільства. Український анархізм трактує ідею національної незалежності, сприяє відстоюванню власного самоврядування на основі своїх прав і законів. Селянське населення України, не маючи власної політичної еліти, обирало “ватажків”, як це було прийнято за часів Гетьманщини. Вони відкидали державно-політичні програми, пропонуючи натомість суспільство, на основі волевиявлення народу, на владі, сформованій з низів, а не на авторитарному централізмі. Тому трудову федерацію, яку планував створити Н. Махно, варто розглядати як форму організації суспільства. А форму вільних махновських рад – як спробу створити нову модель української держави. Український темперамент з його індивідуальним характером є центром побудови майбутнього анархічного суспільства.

6. Характеризуючи підходи до сучасного розвитку течії анархізму, можна підкреслити, що сучасний анархізм зайняв опозиційну позицію, як тільки в суспільстві настає серйозна криза, опозиційна ідеологія пропонує свою радикальну концепцію вирішення проблем. У більшості випадків анархістські організації обрали собі знаряддя для боротьби агітаційно-пропагандистські та позапарламентські методи. Політична діяльність таких анархічних організацій базується на мітингах, демонстраціях та інших вуличних акціях протесту. Такий рід соціально-політичної діяльності носить антидержавний характер, що включає в себе: 1) антивиборний, антипарламентський напрямок (заклики громадян до бойкоту або до відмови від участі в голосуваннях за кандидатів у будь-які органи державної влади); 2) антифашистський (агітація, спрямована проти ксенофобії і радикально-правих ідей); 3) антимілітаристський (протести проти військових конфліктів, заклики від служби в Збройних силах); 4) громадянський (агітація проти комунальної реформи та підвищення плати за комунальні послуги, реформи ЖКГ); 5) громадсько-пропагандистський (роз'яснення цілей та завдань анархічного руху); 6) антирепресивний (спрямований проти репресій з боку

держави); 7) екологічний (протест проти будівництва шкідливих для навколишнього середовища виробництв).

На сьогоднішньому етапі ідейно-політична течія анархізму спрямовує свою діяльність на дії політичної влади, законодавство, екологію, антифашизм та ін. Для майбутнього сприятливого розвитку анархізму необхідно акцентувати увагу на соціально-орієнтовані напрями, в рамках яких повинен відбуватися взаємозв'язок з масами. Зв'язок деяких сучасних анархічних організацій з населенням суспільства фрагментарний, вони самодостатні, займаються своїми вузько-специфічними справами не заохочуючи себе до соціального контексту. Потрібне подолання таких внутрішніх стереотипів для подальшого розвитку анархічних ідей. Сучасна теорія анархізму діє в рамках певних автономних організаціях за своєю сутністю. Течія анархізму не є такою чисельною та впливовою, ніж на початку 90-х років ХХ століття, знаходиться в рамках позапарламентської опозиції. Її майже не помічають, зрідка ЗМІ говорять про “антифашистів” та “екологів”. На початку 90-х років був переломний період, а на теперішній час зберігається політична стабільність.

Майбутнім завданням течії анархізму повинна стати розробка доступної програми, яка міститиме у своєму розпорядженні досвідчених та рішучих підготовлених людей. Політична теорія анархізму повинна після тривалого періоду забуття зайняти гідне місце в українській суспільній думці та політичної науці, як вчення, що ставить за благородну мету на шляху просування до справжньої демократії та самоврядування, звільнити українське суспільство від його головних проблем – деспотичної влади та політичної бюрократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автономное действие / Лидер Союза анархистов Украины. – Режим доступа: <http://avtonom.org/node/12862>.
2. Аладышкин И.В. Анархо-индивидуализм в среде отечественной интеллигенции второй половины XIX – первой декады XX века: на материалах гг. Москва и Санкт-Петербург: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Аладышкин Иван Владимирович. – Иваново, 2006. – 284 с.
3. Амон А. Социализм и анархизм. Социологические этюды / А. Амон. – М.: Заратустра, 1906. – 106 с.
4. Анархизм и революционный синдикализм // Буревестник; пер. с франц. [авт. тексту А. Гроссман]. – Париж, 1907. – № 67. – С. 5-15.
5. Анин В. Платформа или анархия? / В. Анин // Прямое Действие. – 2003. – № 23. – С. 21-33.
6. Аристотель. Политика / Аристотель. – М.: АСТ, 2002. – 394 с.
7. Архієрейський Д. Останній рейд Махна / Д. Архієрейський // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 103-112.
8. Аршинов П.А. История махновского движения (1918–1921) / П.А. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 240 с.
9. Аршинов П. Новое в анархизме / П. Аршинов. – Париж, 1928. – 24 с.
10. Аршинов П., Махно Н. Организационная Платформа Всеобщего союза анархистов (Проект). – Режим доступа: <http://avtonom.org/old/lib/theory/makhno/platform>.
11. Аскольдов С.А. Религиозный смысл русской революции (1918) / С.А. Аскольдов // Вехи. Из глубины. Сборник статей о русской революции. – М.: Правда, 1991. – С. 210-249.
12. Атабекян А.Л. Старое и новое в анархизме / А.Л. Атабекян. – М.: Почин, 1918. – 22 с.
13. Атабекян А.Л. Кооперация и анархизм / А.Л. Атабекян. – М.: Почин, 1919. – 10 с.

14. Бабічева О.С. Анархізм та повстанський рух в Центральній та Південно-Східній Україні в період національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабічева Олена Сергіївна; Дніпропетр. Нац. ун-т ім. Олеся Гончара – Д., 2010. – 18 с.
15. Бабічева О.С. Значення анархо-махновського руху в період української революції 1917 – 1918 рр. / О.С. Бабічева // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 3. – С. 48-54.
16. Бакунин М.А. Государственность и анархия / М.А. Бакунин. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. – 392 с.
17. Бакунин М.А. Философия, социология, политика / М.А. Бакунин. – М.: Изд-во Правда, 1989. – 624 с.
18. Бакунин М.А. Федерализм, социализм и антитеологизм / М.А. Бакунин // Философия. Социология. Политика. – М.: Изд-во Правда, 1989. – С. 11-124.
19. Бакунин М.А. Избранные философские сочинения и письма / М.А. Бакунин. – М.: Мысль, 1987. – 574 с.
20. Бакунин М.А. Анархия и Порядок / М.А. Бакунин – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – 703 с.
21. Бакунин М.А. Первый опыт социальной революции письма / М.А. Бакунин. – М.: Равенство, 1906. – 40 с.
22. Баллаев А.Б. Свобода и равенство в младогегельянстве (М. Штирнер и К. Маркс) / А.Б. Баллаев // От абсолюта свободы к романтике равенства (Из истории политической философии). – М.: ИФРАН, 1994. – С. 50-66.
23. Белаш А.В. Дороги Нестора Махно / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К.: РВЦ “Проза”, 1993. – 592 с.
24. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
25. Бердяев Н.А. Русская идея. Судьба России: Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века / Н.А. Бердяев. – М.: “Сварог и К”, 1997. – 541 с.
26. Бердяев Н.А. Философия неравенства / Н.А. Бердяев. – М.: ИМА-ПРЕСС, 1990. – 286 с.

27. Берлин П.А. Апостолы анархии. Бакунин, Кропоткин, Махаев / П.А. Берлин. – СПб.: “Новая Россия”, 1917. – 32 с.
28. Беспечный Т.А. Нестор Махно: правда и легенды / Т.А. Беспечный, Т.Т. Букреева. – Донецк: Донеччина, 1996. – 288 с.
29. Бессмертный К.С. Анархо-коммунизм / К.С. Бессмертный // Вопросы теории анархизма. – 2008. – № 7. – С. 14-19.
30. Богомолов А.С. Основы теории историко-философского процесса / А.С. Богомолов, Т.И. Ойзерман. – М.: Наука, 1983. – 286 с.
31. Большая Советская Энциклопедия: в 30 т. / [сост. А.М. Прохоров]. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, – Т. 1. – 1969. – 608 с.
32. Боровой А.А. Анархизм / А.А. Боровой. – М.: Либроком, 2009. – 168 с.
33. Боровой А.А. Революционное миросозерцание / А.А. Боровой. – М.: Логос, 1907. – 86 с.
34. Боровой А.А. Личность и общество в анархистском мировоззрении / А.А. Боровой. – СПб.: Голос труда, 1920. – 100 с.
35. Боровой А.А. Общественные идеалы современного человечества. Либерализм. Социализм. Анархизм / А.А. Боровой. – М.: Идея, 1906. – 94 с.
36. Боровой А. Бакунин / А. Боровой. – М.: Изд-во КУБ, 1994. – 48 с.
37. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917 – 1921 рр. / М.А. Боровик // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 12-21.
38. Букчин М. Реконструкция общества: на пути к зеленому будущему / М. Букчин. – Ниж. Новгород: “Третий Путь”, 1996. – 190 с.
39. Бученков Д.Е. Феномен анархизма в политической жизни современной России: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Бученков Дмитрий Евгеньевич; Нижегород. Гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. – Ниж. Новгород, 2003. – 18 с.
40. Век ожидания. Сборник статей П.А. Кропоткина / пер. с франц. Н.А. Критской; под ред. П.К. Лебедева. – М.: Голос труда, 1925. – 172 с.
41. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921) / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.

- 42.Верстюк В.Ф. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1983. – № 10. – С. 136-145.
- 43.Волин В.М. Неизвестная революция, 1917-1921 / В.М. Волин. – М.: Научно-просветительский центр “Праксис”, 2005. – 606 с.
- 44.Волгин В.П. Социальные идеи В. Годвина / В.П. Волгин // Годвин В. О собственности. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 5-51.
- 45.Волковинський В.М. Махно Нестор Іванович / В.М. Волковинський // Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 73-41.
- 46.Волковинський В.М. Батько Махно / В.М. Волковинський. – К.: Вид-во “Знання”, 1992. – 47 с.
- 47.Волковинський В.М. Під стягом анархізму / В.М. Волковинський // Україна. – 1988. – № 46. – С. 20-34.
- 48.Волковинський В.М. Нестор Іванович Махно / В.М. Волковинський // Вопросы истории. – 1991. – № 9. – С. 41-52.
- 49.Волковинський В.М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста / В.М. Волковинський // УІЖ. – 1989. – № 7. – С. 112-123.
- 50.Волковинський В.М. Неукладена угода або невідомі факти останніх років життя “батька” Махна / В.М. Волковинський // Рада. – К., 1993. – № 12. – С. 51-62.
- 51.Воловодова В.Е. Шахтерское движение: от стихийного выступления к демократической системе самоорганизации / В.Е. Воловодова // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 7. – С. 46-53.
- 52.Гарсиа Х. Испанский народ в борьбе за свободу и демократию против фашизма (1936-1939) / Х. Гарсиа. – М., 1956. – 201 с.
- 53.Герцен А.И. Былое и Думы / А.И. Герцен. – М.: Захаров, 2003. – 988 с.
- 54.Гильом Дж. Анархия по Прудону / Дж. Гильом. – К., 1907. – 211 с.
- 55.Гильом Дж. К истории “исключения” Бакунина из Интернационала. Письмо в редакцию / Дж Гильом // Минувшие годы. – 1908. – № 4. – С. 69-76.

56. Глазьев С. Тупики анархо-синдикализма и альтернативы разгосударствления / С. Глазьев, Н. Айрапетян // Вопросы экономики. – 1990. – № 9. – С. 95-103.
57. Годвин В. О собственности / В. Годвин. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 260 с.
58. Гордон А. Анархо-универсализм. Классы и типы / А. Гордин // Через социализм к анархо-универсализму. – 1921. – № 1. – С. 10-16.
59. Гордон А. В. Кропоткин-теоретик / А. В. Гордон // Труды Комиссии по научному наследию П. А. Кропоткина. – М.: МИЭ, 1992. – С. 10-30.
60. Голуб А. И. Погляд великодержавника чи кредо інтернаціоналіста? / А. И. Голуб // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 56-64.
61. Грав Ж. Умирающее общество и анархия / Ж. Грав; пер. с франц. – Одесса: Черное знамя, 1906. – 189 с.
62. Грав Ж. Будущее общество / Ж. Грав; пер. с франц. – М.: Либроком, 2009. – 232 с.
63. Грав Ж. Синдикализм в общественном развитии / Ж. Грав. – М.: Голос труда, 1920. – 27 с.
64. Дамье В. Анархо-синдикализм в XX веке / В. Дамье. – М.: ИВИ РАН, 2001. – 83 с.
65. Дамье В. В. В поисках социалистической идентичности. Отто Рюле: от социал-демократии к коммунизму рабочих Советов / В. В. Дамье // Мировая социал-демократия: теория, история, современность. – М.: Собрание, 2006. – С. 553-562.
66. Дамье В. В. Забытый Интернационал: Международное анархо-синдикалистское движение между двумя мировыми войнами / В. В. Дамье. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 904 с.
67. Дамье В. В. История анархо-синдикализма. Краткий очерк / В. В. Дамье. – М.: Либроком, 2010. – 152 с.
68. Дамье В. В. Левые в Европе XX века: альтернатива системе или альтернатива в рамках системы? / В. В. Дамье // Карло Росселли и левые в Европе. К 100-летию со дня рождения Карло Росселли. – М.: ИВИ РАН, 1999. – С. 55-64.

69. Дамье В.В. Анархо-синдикализм в борьбе с индустриально-капиталистической системой / В.В. Дамье // *Левые в Европе XX века: люди и идеи.* – М.: ИВИ РАН, 2001. – С. 82-137.
70. Дамье В.В. Исторические судьбы анархо-синдикализма в Европе / В.В. Дамье // *Новая и новейшая история.* – 2005. – № 5. – С. 21-37.
71. Дамье В.В. Атомизация общества и социальная самоорганизация: Российский контекст / В.В. Дамье // *Рабочие в России: исторический опыт и современное положение.* – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 73-82.
72. Дамье В.В. ФОРА в 20-е годы / В.В. Дамье // *Наперекор.* – 1997. – № 6. – С. 66-69.
73. Дамье В.В. Кропоткин и Реклю / В.В. Дамье // *Памяти М.А. Бакунина.* – М.: ИЭ РАН, 2000. – С. 120-129.
74. Домнич М.Я. Очерки истории германского синдикализма / М.Я. Домнич. – М.: Наука, 1976. – 191 с.
75. Джангирян В.Г. Соотношение демократии и анархии в концепциях М.А. Бакунина и П.А. Кропоткина / В.Г. Джангирян // *Личность, общество и власть в истории России: системный компаративный анализ.* – М.: Изд-во РУДН, 1998. – С. 22-26.
76. Эврич П. Русские анархисты. 1905-1917 / П. Эврич; пер. с англ. И.Е. Полоцка. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 272 с.
77. Эльцбахер П. Суть анархизма / П. Эльцбахер; пер. с нем. Б. Яковенко – М.: АСТ Москва, 2009. – 351 с.
78. Эльсберг Я.Е. Герцен. Жизнь и творчество / Я.Е. Эльсберг. – М.: Гослитиздат, 1963. – 732 с.
79. Энгельс Ф. Принципы коммунизма. Манифест Коммунистической партии / Ф. Энгельс, К. Маркс. – М.: Изд-во ИТРК, 2009. – 68 с.
80. Занин С.В. Общественный идеал Жан-Жака Руссо и французское Просвещение XVIII века / С.В. Занин. – СПб.: Мирь, 2007. – 535 с.
81. Запорожець С.А. Останній бунтар свободи і проповідник ідей анархізму / С.А. Запорожець // *Збірка наукових праць за матеріалами Міжнародної*

- наукової конференції “Осінні наукові читання – 2010”, Т. 1. (Київ, 8 листопада 2010 року). – К.: “Міранда”, 2010. – С. 49-51.
82. Запорожець С.А. Базові принципи анархічної думки в політичному суспільстві / С.А. Запорожець // Міжнародна наукова конференція “Дні науки філософського факультету – 2011”, 20-21 квіт. 2011 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А.Є. Конверський [та ін.]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – Ч. 8. – С. 16-19.
83. Запорожець С.А. Дефініція світоглядного сенсу анархізму / С.А. Запорожець // “Дні науки філософського факультету – 2010”: Міжнародна наукова конференція (21-22 квітня 2010 року): матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2010. – Ч. ІХ. – С. 18-19.
84. Запорожець С.А. Політичний експеримент анархо-синдикалістів в Іспанії / С.А. Запорожець // “Шевченківська весна”: матеріали Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції молодих вчених (21-25 березня 2011 року). – К., 2011. Вип. ІХ. – С. 398-400.
85. Запорожець С.А. Макс Штірнер – апологія єдиного егоїзму / С.А. Запорожець // “Релігія, релігійність, філософія та гуманітарні знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспект”: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-23 грудня 2010 року) / за заг. ред. к. філос. н. А.М. Журби. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – Ч. ІІІ. – С. 96-100.
86. Запорожець С.А. Анархо-комунізм у соціально-політичному житті / С.А. Запорожець // Політологічний вісник: зб. наук. праць. – К.: “ІНТАС”, 2010. – № 49. – С. 122-131.
87. Запорожець С.А. Нова доба соціально-політичного розвитку анархізму / С.А. Запорожець // “Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні”: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (21 травня 2011 року). – Дніпропетровськ: ТВО “Інновація”, 2011. – С. 47-52.

88. Запорожець С.А. Анархічний індивідуалізм свободи Макса Штірнера / С.А. Запорожець // Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: зб. наук. пр. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 25. – С. 207-214.
89. Запорожець С.А. Етапи еволюції теорії анархізму в класичному та посткласичному періоді / С.А. Запорожець // Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: зб. наук. пр. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 24. – С. 129-137.
90. Запорожець С.А. Маніфест анархічного світогляду Вільяма Годвіна / С.А. Запорожець // Вісник СевНТУ: зб. наук. праць. Вип. 112/2010. Серія: Політологія. – Севастополь, 2010. – С. 18-23.
91. Захарченко Г.В. Социальная и политическая свобода в философской системе Макса Штирнера / Г.В. Захарченко // Современный гуманитарный институт: образовательное пространство. – Самара, 1999. – С. 95-103.
92. Зильберман И.Б. Политическая теория анархизма М.А. Бакунина / И.Б. Зильберман. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – 112 с.
93. Іваненко В.В., Голуб А.І. Анархізм Нестора Махна: повторення пройденого чи пошуки нових утопій / В.В. Іваненко, А.І. Голуб // Борисфен. – 1994. – № 6. – С. 17-31.
94. Ишин А. Политико-экономическое положение Крымского полуострова в конце 1920 – первой половине 1921 г. / А. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 8. – С. 45-49.
95. Каддафи М. Зеленая книга. Решение проблемы демократии (Власть народа) / М. Каддафи. – М., 2000. – 128 с.
96. Канев С.Н. Революция и анархизм / С.Н. Канев. – М.: Наука, 1987. – 323 с.
97. Канев С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма / С.Н. Канев. – М.: Мысль, 1974. – 416 с.
98. Кистьяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое / Б.А. Кистьяковский // Вопросы философии. – М., 1990. – № 6. – С. 141-159.

99. Кирилюк Ф.М. Філософія політичної ідеології / Ф.М. Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.
100. Кичигин С.А. Полет яблока: Невыдуманная повесть-калейдоскоп о “неформалах” / С.А. Кичигин. – М.: Изд-во ЦК ЛКСМУ “Молодь”, 1988. – 332 с.
101. Корнилов А.А. Годы странствий Михаила Бакунина / А.А. Корнилов. – М.: Гос. Изд-во, 1925. – 590 с.
102. Кравчинский С.М. Подпольная Россия / С.М. Кравчинский. – СПб.: Типолитография, 1906. – 230 с.
103. Кропоткин П.А. Речи бунтовщика / П.А. Кропоткин. – М.: Либроком, 2009. – 186 с.
104. Кропоткин П.А. Коммунизм и анархия / П.А. Кропоткин. – СПб.: Голос труда, 1919. – 32 с.
105. Кропоткин П.А. Анархия, ее философия, ее идеал / П. Кропоткин. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 1999. – 861 с.
106. Кропоткин П.А. Поля, фабрики и мастерские. Промышленность, соединенная с земледелием, и умственный труд с ручным / П.А. Кропоткин; пер. с англ. А.Н. Коншина. – М.: Голос труда, 1921. – 272 с.
107. Кропоткин П.А. Безначальный коммунизм и экспроприация / П.А. Кропоткин. – М.: Свобода, 1906. – 32 с.
108. Кропоткин П.А. Великая революция / П.А. Кропоткин; пер. с франц. А. Миллер. – СПб.: Мысль, 1906. – 32 с.
109. Кропоткин П.А. Государство и его роль в истории / П.А. Кропоткин. – М.: Тип. Моск. совета солдат, депутатов, 1917. – 63 с.
110. Кропоткин П.А. Анархическая работа во время революции / П.А. Кропоткин. – СПб.: Голос Труда, 1919. – 32 с.
111. Кропоткин П.А. Справедливость и нравственность / П.А. Кропоткин. – СПб.: Голос Труда, 1921. – 32 с.
112. Кропоткин П.А. Хлеб и воля. Современная наука и Анархия / П.А. Кропоткин. – М.: Правда, 1990. – 638 с.

113. Кропоткин П.А. Этика: Избранные труды / П.А. Кропоткин. – М.: Политиздат, 1991. – 496 с.
114. Кропоткин П.А. Этика анархизма (нравственные начала анархизма) / П.А. Кропоткин. – М.: Ультра-Культура, 1966. – 421 с.
115. Кропоткин П.А. Взаимопомощь как фактор эволюции / П.А. Кропоткин. – М.: Самообразование, 2007. – 243 с.
116. Курчинский М.А. Апостол эгоизма: Макс Штирнер и его философия анархии / М.А. Курчинский. – М.: ЛКИ, 2007. – 264 с.
117. Лагардель Г. Революционный синдикализм / Г. Лагардель. – Донбасс, 1999. – 41 с.
118. Лебеденко А.М. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.: дис. ... д-ра истор. наук: 07.00.01 / Лебеденко Александр Михайлович; НАН Украины, Институт истории Украины. – К., 1996. – 428 с.
119. Лебедева А.П. К проблеме анализа некоторых идей теоретиков анархизма / А.П. Лебедева // Социально-политические науки. – 1990. – № 8. – С. 98-105.
120. Ленин В.И. Политические партии в России и задачи пролетариата / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений в 55 томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 31. – С. 191-206.
121. Ленин В.И. Анархизм и социализм / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений в 55 томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 12. – С. 131-135.
122. Ленин В.И. Значение братанья / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений в 55 томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 31. – С. 461-463.
123. Ленин В.И. Союз лжи / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений в 55 томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 31. – С. 219-225.
124. Лозовский А. Анархо-синдикализм и коммунизм / А. Лозовский. – М.: Изд-во “Красная новь”, 1923. – 108 с.
125. Ломброзо Ч. Анархисты. Криминально-психологический и социологический очерк / Ч. Ломброзо; пер. с франц. А. Миллерс. – Одесса: Мысль, 1907. – 138 с.

126. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Ч. Ломброзо. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 320 с.
127. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. Анархисты. Политическая преступность / Ч. Ломброзо. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 832 с.
128. Лосев А.Ф. Античная философия истории / А.Ф. Лосев. – М.: Наука, 1977. – 207 с.
129. Маккей Дж.Г. Макс Штирнер: Его жизнь и творчество / Дж.Г. Маккей. – М.: Либроком, 2010. – 208 с.
130. Максимов Г. Анархо-синдикалисты в Российской революции / Г. Максимов // Прямое действие. – 1997. – № 9/10. – С. 6-8.
131. Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. Домарксистский период / Л.С. Мамут. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
132. Маркин В.А. Петр Кропоткин / В.А. Маркин. – Иркутск: Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1992. – 302 с.
133. Малай В.В. Испанский “вектор” европейской политики (июль-август 1936 г.): рождение политики “невмешательства” / В.В. Малай // Ярославский педагогический вестник. – 2003. – № 4. – С.31-38.
134. Малатеста Э. Петр Кропоткин: воспоминания и критика одного из его старых друзей / Э. Малатеста // Пробуждение. – 1931. – № 15. – С. 65-76.
135. Мармазова Т. Періодизація та історичне значення махновського руху / Т. Мармазова // Схід. – 2003. – № 4. – С. 89-92.
136. Махно Н. Сповідь анархіста / Нестор Махно. – К.: Книга Роду, 2008. – 624 с.
137. Махно Н.И. Азбука анархиста / Н.И. Махно. – М., 2005. – 572 с.
138. Махно Н.И. Путь борьбы против государства / Н.И. Махно // “Дело труда”, – 1926. – № 17 – С. 4-9.
139. Махно Н.И. Великий Октябрь на Украине / Н.И. Махно // “Дело труда”, – 1927. – № 29. – С. 9-11.
140. Махно Н.И. Открытое письмо партии ВКП и Ц.К. / Н.И. Махно // “Дело труда”, – 1928. – № 37/38. – С. 10-12.

141. Милоков П.Н. Интеллигенция и историческая традиция / П.Н. Милоков // Вопросы философии. – 1991. – № 1. – С. 106-160.
142. Митрохин Н.А. Анархо-синдикализм и оттепель / Н.А. Митрохин // Община. – 1997. – № 50. – С. 39-46.
143. Митрохин Н. Анархисты в антисоветском подполье / Н. Митрохин // Анархия. Независимый журнал радикального движения “Хранители Радуги”. – 1999. – № 1. – С. 3-12.
144. Михайлов М.И. Борьба против бакунизма в I Интернационале / М.И. Михайлов – М.: Наука, 1976. – 351 с.
145. Национальная Конфедерация Труда (испанская секция Международной Ассоциации Трудящихся). Концепция либертарного коммунизма. – Режим доступа: <http://www.kras.fatal.ru/zaragoza.htm>.
146. Неттлау М. Очерки по истории анархических идей / Макс Неттлау; пер. с англ. – Детройт (США): Профсоюз, 1951. – 398 с.
147. Неформальная Россия: О “неформальных” политизированных движениях и группах в РСФСР (опыт справочника) / [сост. В. Березовский, Н. Кротов]. – М.: Молодая Гвардия, 1990. – 125 с.
148. Ницше Ф.В. Избранные произведения: По ту сторону добра и зла / Ф.В. Ницше. – М.: Мысль, 1990. – 416 с.
149. Новгородцев П.И. О путях и задачах русской интеллигенции / П.И. Новгородцев // Вехи. Из глубины. Сборник статей о русской революции. – М.: Правда, 1991. – С. 204-220.
150. Новгородцев П.И. Об общественном идеале / П.И. Новгородцев. – М.: Пресса, 1991. – 640 с.
151. Новомирский Я. Из программы синдикального анархизма / Я. Новомирский. – Одесса: Голос труда, 1907. – 198 с.
152. Новополин Г. Махно и гуляйпольская группа анархистов: По официальным данным / Г. Новополин // Каторга и ссылка. – 1927. – № 5. – С. 71-85.
153. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / Р. Нозик; пер. с англ. Б. Пинскера. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 424 с.

154. Общие основания организации Гуляйпольского Союза анархистов // Путь к свободе. – 1919. – № 1. – С. 4-7.
155. Организационная Платформа Всеобщего союза анархистов / [П. Аршинов, Н. Махно]. – Париж: Изд-во Груп. Русск. Анархистов за гран., 1926. – 32 с.
156. Организационный договор КАС // Община. – 1989. – № 27. – С. 28-37.
157. Пирумова Н.М. Социальная доктрина Бакунина / Н.М. Пирумова. – М.: Наука, 1990. – 319 с.
158. Пирумова Н.М. Гуманизм и революционность Петра Кропоткина / Н.М. Пирумова // Вопросы философии. – 1991 – № 11. – С. 38-43.
159. Пирумова Н.М. Петр Алексеевич Кропоткин / Н.М. Пирумова. – М.: Наука, 1972. – 233 с.
160. Покровский И.А. Перуново заклятие / И.А. Покровский // Вехи. Из глубины. Сборник статей о русской революции. – М.: Правда, 1991. – С. 221-234.
161. Пожарская С.П. Гражданская война в Испании и франкизм / С.П. Пожарская, А.В. Шубин // Тоталитаризм в Европе XX века. – М.: Памятники исторической мысли, 1996. – С. 151-190.
162. Программа В. Азарова от САУ. – Режим доступа: <http://www.s-a-u.org/home/docs/blacksee>.
163. Прозорова Н.С. Борьба К. Маркса и Ф. Энгельса против анархизма / Н.С. Прозорова. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1961. – 95 с.
164. Пронякин Д. Анархизм: исторические претензии и уроки истории / Д. Пронякин. – Л.: Лениздат, 1990. – 159 с.
165. Пронякин Д.И. Основные доктрины классического анархизма / Д.И. Пронякин. – СПб.: Изд-во СПб Ун-та, 1995. – 80 с.
166. Просветительское движение в Англии / [сб. под ред. проф. Н.М. Мещеряковой]. – М., 1991. – 445 с.
167. Прудон П.Ж. Политические противоречия: Теория конституционного движения в XIX столетии (во Франции) / Пьер Жозеф Прудон. – М.: Изд-во Красанд, 2011. – 168 с.

168. Прудон П.Ж. Что такое собственность? или исследование о принципе права и власти / Пьер Жозеф Прудон. – М.: Книгоиздательство анархистов-коммунистов “Светлая Звезда”, 1919. – 202 с.
169. Прудон П.Ж. Что такое собственность? / П.Ж. Прудон. – М.: Республика, 1998. – 367 с.
170. Прудон П.Ж. Французская демократия. (О политической способности рабочих классов) / Пьер Жозеф Прудон; пер. с франц. – М.: Изд-во Красанд, 2011. – 408 с.
171. Прудон П.Ж. Бедность как экономический принцип / П.Ж. Прудон. – М.: Посредник, 1908. – 53 с.
172. Прудон П.Ж. Философия нищеты. / П.Ж. Прудон. – Одесса, 1905. – 64 с.
173. Пустарнаков В.Ф. Познавательное и ценностное в мировоззрении молодого Петра Кропоткина / В.Ф. Пустарнаков // Труды Комиссии по научному наследию П.А. Кропоткина. – М., 1992. – Вып. 2. – С. 47-68.
174. Рамус П. Вильям Годвин как теоретик коммунистического анархизма / П. Рамус; пер. с нем. – М.: Либроком, 2011. – 186 с.
175. Резолюция совещания активистов КАС // Информационно-издательское агентство анархистов “АН-Пресс”. – 1993. – № 47. – С. 31-45.
176. Реклю Э. Эволюция, революция и идеалы анархизма / Э. Реклю. – М.: Либроком, 2009. – 98 с.
177. Рокер Р. Ревизия анархизма / Р. Рокер // Рассвет. – 1925. – № 1. – С. 2-3.
178. Рублёв Д.И. Идеи Михаила Бакунина и генезис идей синдикализма в России начала XX века / Д.И. Рублёв // Михаил Александрович Бакунин. Личность и творчество (к 190-летию со дня рождения). – М.: РАН, 2005. – Вып. III. – С. 140-159.
179. Рябов П.В. Краткий очерк истории анархизма в XIX-XX веках; Анархические письма / П.В. Рябов – М.: КРАСАНД, 2010. – 184 с.
180. Савченко В.А. Махно / В.А. Савченко. – Харків: Фоліо, 2005. – 415 с.
181. Саводник В. Ницшеанец 40-х годов. Макс Штирнер и его философия эгоизма / В. Саводник. – М., 1902. – 90 с.

182. Семанов С.Н. Судьба атамана / С.Н. Семанов. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2004. – 320 с.
183. Семанов С.Н. Махно. Вожак анархистов / С.Н. Семанов. – М.: Вече, 2005. – 384 с.
184. Семанов С. Н. Махно. Подлинная история / С. Семанов. – М.: АСТ-Пресс, 2001. – 319 с.
185. Серьогін С. Третій шлях: Історико-документальне видання, присвячене 110-й річниці з дня народження Н.І. Махно / С. Серьогін. – Гуляйполе: Гуляйпільська друкарня, 1998. – 215 с.
186. Ситдыкова К.Р. Политическая теория П.А. Кропоткина: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Ситдыкова Камиля Рашитовна; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2002. – 22 с.
187. Скирда А. Нестор Махно – казак свободы (1888 – 1934). / А. Скирда; пер. с франц. – Париж: Громада, 1999. – 352 с.
188. Соколов Ю.В. Социальная сущность анархизма / Ю.В. Соколов. – М.: Знание, 1977. – 63 с.
189. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 946 с.
190. Сталин И.В. Анархизм или социализм? / И.В. Сталин // Собрание сочинений в 13 томах. 1901-1907 гг. – М.: Госполитиздат, 1946. – Т.1. – С. 294-372.
191. Стеклов Ю.М. Михаил Александрович Бакунин: его жизнь и деятельность / Ю.М. Стеклов. – М.: Государственное издательство, 1927. – Т.3. – 550 с.
192. Стеклов Ю.М. Прудон отец анархии (1809-1865) – 2-е изд. / Ю.М. Стеклов. – Ленинград: Изд-во Ленинградского Отделения Главной Конторы Известия ЦИК СССР и ВЦИК, 1924. – 137 с.
193. Стогофф И. Революция сейчас!: [Документальный роман] / И. Стогофф. – СПб.: Амфора, 2001. – 335 с.
194. Струве П.Б. Интеллигенция и революция / П.Б. Струве // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. – М.: Новое время, 1990. – С. 136-153.

195. Сухов А.Д. П.А. Кропоткин как философ / А.Д. Сухов – М.: ИФ РАН, 2007. – 141 с.
196. Тарасов А.Н. Левые в России: от умеренных до экстремистов / А.Н. Тарасов Г.Ю. Чернов Т.В. Шавшукова. – М.: Ин-т экспериментальной социологии, 1997. – 232 с.
197. Тимков О.А. Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези / О.А. Тимков. – Нововоронцовка, 1995. – 55 с.
198. Тимощук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 годов): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Тимощук Александр Валентинович; НАН України, Симфероп. ун-т. – Симферополь, 1995. – 249 с.
199. Толковый словарь живого великорусского языка / [авт. В.И. Даль]. – М.: Узд-во Центр “Терра”, 1995. – 699 с.
200. Трубецкой Е.Н. Анархия и контрреволюция / Е.Н. Трубецкой. – М., 1917. – 15 с.
201. Ударцев С.Ф. Политическая и правовая теория анархизма в России / С.Ф. Ударцев. – М.: Форум-М, 1994. – 382 с.
202. Ударцев С.Ф. М.А. Бакунин и П.А. Кропоткин: две судьбы, две системы идей (краткий сравнительный очерк) / С.Ф. Ударцев // Памяти М.А. Бакунина. – М.: Институт экономики РАН, 1990. – С. 4-23.
203. Федоровський Ю.Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Федоровський Юлій Рудольфович; Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 19 с.
204. Философский энциклопедический словарь / [авт. Л.Ф. Ильичёв]. – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 840 с.
205. Фомичев С. Анархо-синдикализм: поезд ушей / С. Фомичев // Третий путь. – 2001. – № 60. – С. 67-84.
206. Хевеши М.А. Анархизм и нигилизм / Д.М. Хевеши // Социологические исследования. – 1998. – № 2. – С. 118-124.

207. Хромова О.І. Анархія як соціально-культурний феномен (аксіологічний аспект): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Хромова Ольга Ігорівна; Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2000. – 19 с.
208. Цветков А. Антология современного анархизма и левого радикализма. Том 1. Без государства. Анархисты / А. Цветков. – М.: Ультра Культура, 2003. – 472 с.
209. Черный Л. Новое направление в анархизме: ассоциированный анархизм / Л. Черный. – М., 1907. – 397 с.
210. Чоп В.М. Політична практика махновського руху / В.М. Чоп // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – № 1. – С. 102-114.
211. Чоп В.М. Джерела до історії єврейського питання в політичній практиці махновського руху (1917 – 1921 рр.) / В.М. Чоп // Шості запорізькі єврейські читання. – Запоріжжя: Диво, 2002. – С. 93-103.
212. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чоп Володимир Миколайович; Запоріз. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
213. Чудинов А.В. Был ли Годвин “отцом анархизма”? / А.В. Чудинов // Анархия и власть: Сборник. – М.: Наука, 1992. С. 28-40.
214. Чудинов А.В. Политическая справедливость В. Годвина / А.В. Чудинов. – М.: Знание, 1990. – 63 с.
215. Шахназаров Г. В поисках утраченной идеи. К новому пониманию социализма / Г. Шахназаров // Коммунист. – 1991. – № 4. – С. 25-31.
216. Шельвин Р. Макс Штирнер и Фридрих Ницше. Явления современного духа и сущность человека / Р. Шельвин; пер. с нем. – М.: Ключков, 1909. – 166 с.
217. Шляхтун П.П. Конституційне право: Словник термінів / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 564 с.
218. Штаммлер Р. Теория анархизма / Р. Штаммлер. – М.: Труд и воля, 1906. – 72 с.
219. Штейнберг И.З. Место анархизма в левом народничестве / И.З. Штейнберг // Сборник статей посвященный памяти П.А. Кропоткина. – СПб., 1922. – С. 146-154.

220. Штирнер М. Единственный и его собственность / М. Штирнер. – Харьков: Основа, 1994. – 560 с.
221. Штирнер М. Единственный и его собственность / пер. с нем. Б.В. Гиммельфарба, М.Л. Гохшиллера. – СПб.: Азбука, 2001. – 448 с.
222. Шубин А.В. Социализм. “Золотой век” теории / А.В. Шубин – М.: Новое литературное образование, 2007. – 744 с.
223. Шубин А. Анархия – мать порядка. Между красными и белыми / А. Шубин. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 416 с.
224. Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917 – 1939 годы / А.В. Шубин. – М.: ИВИ РАН, 1998. – 232 с.
225. Шубин А.В. Анархо-синдикалисты в Испанской гражданской войне (1936-1939 гг.) / А.В. Шубин. – М.: КАС-КОР, 1997. – 60 с.
226. Шубин А.В. Махно и махновское движение / А.В. Шубин. – М.: МИК, 1998. – 176 с.
227. Шубин А.В. Махно и большевики: обстоятельства раскола / А.В. Шубин // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 180-189.
228. Шубин А. Преданная демократия. СССР и неформалы (1986-1989 гг.) / А. Шубин. – М.: Европа, 2006. – 344 с.
229. Шубин А.В. Проблема “переходного периода” в российской эмигрантской анархистской мысли 20-30-х годов / А.В. Шубин // Анархия и власть. – М.: Наука, 1992. – С. 88-102.
230. Шумов С.А. Махновщина / С.А. Шумов, А.Р. Андреев. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 416 с.
231. Яруцкий Л.Д. Махно и махновцы / Л.Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1995. – 366 с.
232. Яруцкий Л.Д. Нестор Махно и евреи / Л.Д. Яруцкий // Евреи Приазов'я. – Мариуполь, 1996. – С. 84-101.
233. Яценко Н.Е. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н.Е. Яценко. – СПб.: Изд-во “Лань”, 1999. – 528 с.

234. Brademas J. *Anarcosindicalismo y revolution en Espana, 1930-1937* / J. Brademas. – Barcelona, 1974. – 295 p.
235. Berkman A. *What Is Communist Anarchism?* / A. Berkman // Vanguard Press. – New York, 1997. – № 3. – P. 32-38.
236. Berry D. *A history of the French anarchist movement, 1917-1945* / David Berry. – New York: Greenwood Press, 2002. – 323 p.
237. Emge C.A. *Max Stirner. Eine geistig nicht bewaltigte Tendenz* / C.A. Emge. – Mainz: Verlag der Akad. der Wissenschaften und der Lit., 1964. – 49 s.
238. Graham R. *Anarchism. A Documentary History of Libertarian Ideas* / R. Graham. – London.: Black Rose, 2005. – 364 p.
239. Gomez Casas J. *Historia de la FAI* / J. Gomez Casas. – Madrid, 2002. – 296 p.
240. Huch R. *Michael Bakunin und die Anarchie* / R. Huch. – Frankfurt: Alfred Kroner Verlag, 1988. – 263 s.
241. Kast B. *Die Thematik des "Eigners" in der Philosophi Max Stirners: Sein Betrag zur Radikalisierung der antropologische Fragestellung* / B. Kast. – Bonn: Spiegel, 1979. – 380 s.
242. Rocker R. *Anarcho-Syndicalism* / R. Rocker. – L., 1989. – 166 p.
243. Nozick R. *Anarchy, State and Utopia* / R. Nozick. – New York: Vintage Books, 1974. – 349 p.